

“МЕДИА ПОЛИСИ ИНСТИТУТУ” КООМДУК ФОНДУ
Н. И. АЛИШЕВА

**ЖМКлардагы талаштуу тексттерди лингвистикалык
изилдөө мүмкүнчүлүктөрү**

Автору: Алишева Н.И.

ЖМКлардын талаштуу тексттерин лингвистикалык изилдөө мүмкүнчүлүктөрү

Н.И. Алишева – Б.: 2011-123 бет

Сунуш кылынган китеп Кыргыз Республикасында ЖМК жана журналисттер катышкан абийирди, ар-намысты жана иш беделин коргоо боюнча сот жараяндарындагы лингвистикалык экспертизаларды өнүктүрүү маселелерине арналган. Ошондой эле ЖМКлардын талаштуу тексттерин эксперттик изилдөөлөрдү өткөрүү жана лингвистикалык жамааттардын орусиялык жана казакстандык тажрыйбасы талдоого алынат.

Бул басылманын чыгарылышы жакында лингвисттер жана журналисттер үчүн өткөрүлгөн тренингдердин соңку жыйынтыгы, ошону менен катар сотторду, лингвисттерди жана журналисттерди лингвистикалык экспертиза негиздерине окутуу боюнча узак мөөнөттүү программанын кезектеги этабы болуп калды. Бул окуудан өткөндөргө көмөк иретинде даярдалган колдонмо.

Кызыктуу маалымат окуу материалдары бөлүмүндө жалпыланган, ал жерде лингвистикалык изилдөөлөрдүн конкреттүү мисалдары, эксперттик иштер үчүн маалымдамалар жана сөздүктөр, ошондой эле экспертиза тексттериндеги айрым терминдер менен сөздөрдүн мааниси ачылып берилген.

Сиздерге сунуш кылынган китеп лингвистикалык экспертизаны дайындоого жана өткөрүүгө байланышкан маселелерди ар тараптан ачып берет деп айта албайбыз. Соттук лингвистикалык экспертиза юриспруденцияга тыгыз байланышса да, автор юристтер менен лингвист эксперттер тил менен укуктун чек арасында кабылган илимий проблемаларды кароо милдетин мойнуна алган эмес.

Басылманы даярдоодо басма сөздө ачык жарыяланган орус жана казак илимпоздорунун айрым материалдары пайдаланылды.

Бул китеп эксперттик ишмердикке бет алган лингвисттерге; ЖМКларды коргоо милдетин мойнуна алган адвокаттарга, юристтерге жана медиа уюмдарга; “сөздү каалаганындай айткан...” журналисттерге жана ЖМК жетекчилерине; тил чатактарын териштирген сотторго; лингвистикалык экспертиза маселелерине ынтызар студенттерге жана кызыкдар адамдарга багышталган.

Бул басылманы “Медиа Полиси Институту” коомдук фонду Улуу Британиянын Казакстандагы жана Кыргызстандагы элчилигинин финансылык көмөгүнүн эсебинен чыгарган. Китептин материалдары Элчиликтин көз карашын сөз жок билдирбейт.

Бардык укуктар корголгон. Материалдарды пайдаланганда автордун макулдугун алып, басылмага шилтеме жасоо зарыл.

ЫРААЗЫЛЫК ПИКИР

Бул басылманы көз карандысыз медиа эксперт Надежда Алишева атайын “Медиа Полиси Институту” коомдук фонду үчүн даярдап редакциялады. Бул изилдөөгө Медиа Өкүл Акмат Алагушев жана Институттун кызматкерлери анын директору Бегаим Үсөнова баш болуп баа жеткис салым кошту.

“Медиа Полиси Институту” Улуу Британиянын Казакстандагы жан Кыргызстандагы Элчилигине “КРда лингвистикалык коопсуздукка көмөктөшүү” долбоорунун алкагында техникалык колдоосу үчүн ыраазылык айтат.

Өз идеяларын ортого салгандарга, лингвисттер менен журналисттерге тренинг өткөргөндөргө, зарыл маалымат менен материалдарды берип, бул китепти чыгарууга кол кабыш кылгандардын баарына алкыш айтабыз, алар:

Изилдөө ишинде бай тажрыйбага ээ казак окумуштуулары, лингво-эксперттер -

филология илимдеринин кандидаты доцент

Рахилия Карымсакова

жана филология илимдеринин доктору профессор

Валентин Ли,

маалыматтык жана документтик талаштар боюнча экспертизалар Казак коомдук борборунун жетекчиси

Галия Аженова

жана кыргызстандык кесиптештер –

Азаттык Радиосунун Бишкек бюросунун башчысы

Султан Жумагулов,

маалымат укугу Борборунун аткаруучу директору

Нургүл Абдыкеримова

ЖМКларда талаштуу тексттерди

лингвистикалык изилдөө мүмкүнчүлүктөрү

МАЗМУНУ

Ыраазылык пикир _____	3
I. КИРИШҮҮ _____	7
II. ЛИНГВИСТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР ПРИНЦИПТЕРИ _____	8
1-бап	
КРде лингвистикалык экспертизанын өнүгүү тарыхы _____	8
2-бап	
Лингвистика деген эмне? _____	13
3-бап	
Лингвистикалык экспертизанын негиздери _____	14
3.1. Соттук лингвистикалык экспертизанын максаттары, милдеттери, предмети жана объектилери _____	14
3.2. Соттук лингвистикалык экспертизанын өндүрүшүн уюштуруу _____	19
4-бап	
Соттук лингвистикалык экспертизанын практикалык мүмкүнчүлүктөрү _____	24
4.1. Улуттук, расалык же диний кастыкты жагуу белгилерин аныктоо _____	24
4.2. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо. Жалаа _____	27
4.3. Мазактоо айыбы _____	31
5-бап	
Башка өлкөлөрдө лингвистикалык жамааттарды түзүү жана өнүктүрүү тажрыйбасы _____	33
III. КОШУМЧА ОКУУ МАТЕРИАЛЫ _____	39
1. “Лингвистикалык экспертиза өткөрүү теориясы жана практикасы” тренингинин программасы _____	39
2. “Сот перспективасын аныктоо” тренингинин катышуучуларына техникалык тапшырма _____	40
3. Лингвистикалык экспертизаларды өткөрүү демилгечилерине пайдалуу он кеңеш _____	40
4. Филолог адистин корутундусу _____	43
5. Политологдун атайын корутундусу _____	48
6. Эксперттин корутундусу _____	52
7. “Маалыматтык талаштар боюнча соттук тажрыйбаны өркүндөтүү. Материалдар жана сунуштар. Авторлор:	

А.К. Алагушев, Н.И. Алишева; Н.И. Алишева редакциялаган	58
7.1. Маалыматтар жана ой-пикирлер	58
7.2. Коомдук кызыгуу жараткан маалыматты билүү укугу	60
7.3. Теңчилик баарынын мыйзам алдындагы бирдейлигин билгизбейт. Кызмат адамдары жана коомдук фигуралар	62
8. Лингвистикалык изилдөөдө колдонулуучу айрым терминдер менен сөздөр	67
9. Эксперттин ишине керек сөздүктөр менен маалымдамалар	81

IV. ТИРКЕМЕ. НОРМАТИВДИК МАТЕРИАЛДАР

КР Конституциясы, Кодекстери жана мыйзамдары, КР Жогорку сотунун пленумунун токтому, Соттук практиканын баяны	85
1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993-жылдын 5-майында кабыл алынып, 2010-жыл 27-июнда редакцияланган	85
2. Кыргыз Республикасынын кодекстери	
2.1. КР Жарандык кодекси (08.05.1996, №15)	85
2.2. КР Жарандык-процессуалдык кодекси (29.12.1999, №146)	88
2.3. КР Кылмыш кодекси (01.10. 1997, №68)	89
2.4. КР Кылмыш – процессуалдык кодекси (30.06.1999, №62)	90
3. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары	97
3.1. КР «Жалпыга маалымдоо каражаттары жөнүндө» мыйзамы (02.07. 1992. №938- XII)	97
3.2. КР “Журналисттин кесиптик ишмердигин коргоо жөнүндө” мыйзамы (05.12.1997. №88)	99
3.3. КР “Маалымат алуу кепилдиктери жана эркиндиги жөнүндө” мыйзамы (05.12.1997. №89)	100
3.4. КР “Экстремисттик ишмердикке каршы туруу жөнүндө” мыйзамы (17.08.2005. №150)	101
4. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча КР Жогорку сотунун тажрыйбасынын айрым маселелери жөнүндө” КР Жогорку сотунун Пленумунун токтому (05.12.2003. №20)	103
5. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча КР Жогорку сотунун соттук тажрыйбасына сереп (04.11.2004)	108

I. КИРИШҮҮ

“ЖМКларда талаштуу тексттерди лингвистикалык изилдөө мүмкүнчүлүктөрү” басылмасын чыгаруу демилгеси 2010-жылдагы апрель окуяларынан бир жыл өткөндөн кийин көтөрүлдү. Бул мезгил аралыгында жалпыга маалымдоо каражаттары чөйрөсүндө кырдаал өзгөрдү. Коомдук теле-радио пайда болду, жаңы Конституцияда диффамацияны декриминалдаштырууга негиз түзүлдү, өзүн өзү цензуралоо деңгээли азайды. Ошол эле кезде ЖМКлардын жоопкерчилигине байланыштуу маселелер өзгөрүлбөгөн бойдон калды: журналисттердин басымдуу көпчүлүгү укуктук жактан сабатсыз, жалпыга маалымдоо каражаттарынын кайсы бир саясатчыга көз каранды болгон адамдардын колунда топтолушу, таратып жаткан маалыматтарга шалаакы мамиле, адамдын жеке турмушуна жана иш беделине доо кетирүү уланууда.

Мына ушунун айынан коом мүчөлөрү сот органдарынын жардамы менен өз ара мамилелерин териштирүүлөр орун алууда. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделин коргоо иштери боюнча ар кайсы өлкөлөрдүн тажрыйбасы көргөзгөндөй, текстте доогерге таандык тескери маалымат барбы, ал доогер адеп-аклакка жат, а мүмкүн, укукка каршы аракеттерге барган же барган имиш деген фактылар ырастоо иретинде айтылганбы деген өңдүү суроолорго адис лингвисттер гана жооп таба алат. Текстте ырастоону ой-пикирден ажыратуу оңой иш эмес, көп учурда лингвисттин жардамына кайрылууга туура келет. Тилекке каршы, бул багыттагы устат адистердин башын бириктирип, биздин улуттук тажрыйбаны топтоп жана жалпылай турган, соттук экспертизаларга катышып, орус жана кыргыз тилиндеги талаштуу тексттерди лингвистикалык изилдөө боюнча бирдиктүү илимий мамилени иштеп чыга турган уюшма илимий борбор Кыргызстанда алигиче жок.

Ошентип, эксперттер жана практикада колдонгондор арасында эксперттик тажрыйбага, кесиптик даярдыкка жана эксперттердин адистешүүсүнө бирдиктүү илимий-усулдук мамиле жасоо зарылдыгы бышып жетилди.

Бул китептин беттеринен лингвистикалык экспертиза өткөрүү үчүн устат адистерге кайрылуу маданиятынын тажрыйбасын таба аласыздар. Биздин өлкөдө лингвистикалык изилдөөлөр институтунун жаралуу башатынан тышкары башка өлкөлөрдө лингвистикалык жамааттардын өнүгүшү, экспертиза өткөрүү боюнча пайдалуу кеңештер, глоссарий, тийиштүү адабияттардын тизмеси, филологдор тарабынан лингвистикалык изилдөө өткөрүү үчүн нормативдик актылар жана керек маалымат камтылган.

II. ЛИНГВИСТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР ПРИНЦИПТЕРИ

1-бап

КРда лингвистикалык экспертизанын өнүгүү тарыхы

Ушул мезгилге чейин айрым кыргыз соттору өз ишинде лингвист эксперттердин жардамына анда-мында гана бир кайрылат. Адатта бул талаштуу/чырдуу тексттерди, телесюжеттерди жана аудиожазмаларды изилдөө үчүн өзгөчө категориядагы адистердин кийлигишүүсү талап кылынган ЖМКларга жана журналисттерге каршы сот процесстеринде боло жүрөт. Сот жыйындарында ЖМКларды коргогон юристтер менен адвокаттар талап кылынат, бул тууралуу ЖМК чөйрөсүндө иштеген коомдук уюмдар айтып келишет.

Тилекке каршы, Кыргызстанда тексттерди экспертизадан өткөрүүгө филолог-лингвисттер сейрек тартылат. Бардык эле соттор лингвистикалык экспертизанын, ошондой эле ага тыгыз байланышкан башка экспертизалардын маанисин андай бербейт. Мына ушундан улам теориялык андоого да, лингвист эксперттердин тажрыйбасын жалпылоого муктаж болгон маалыматты талдоо кыйынчылыктарга дуушар болууда. Аймак борбордон канча алыс болсо, лингвистикалык экспертиза маселелеринде соттук тажрыйба да ошончо чабал.

ЖМКлардын тилин стилистикалык бөтөнчөлүгү жана күчтүү инсандык башталышы айырмалап турат. Тил көтөрүңкү келип, ашкере эле өткүр. Ал эми журналисттер дайыма эле жеткиликтүү сүйлөө сабатына ээ эмес. Бул гезит материалдарында, радио жана телеберүүлөрдө айкын көрүнөт, алар көп учурда лингвистикалык корутунду жасоого негиз болуп калышат.

Сөз - аны эркин жана чыгармачыл колдонууга умтулган ар бир журналисттин башкы куралы. Сөз ошону менен эле катар аны пайдалануу абай мамилени талап кылган коркунучтуу курал да болуп саналат. «Жарыяланган же обого чыккан материалдын текстинин өзүндө... соттук иш-аракеттин бардык белгилери камтылган. Бул категориядагы иштер боюнча укук бузууларды далилдөөнүн башка эч бир булактары жок, бир гана текст изилдөөнүн жана юридикалык баалоонун башкы предмети болуп саналат».¹

Сөздү мыйзамга карама-каршы болбогудай кылып жазуу керек. Бул тууралуу бардык журналисттер билет, бирок “унутуп калышып”, натыйжада тилге ушундай кайдыгер мамиленин артынан соттук териштирүүлөргө кабылышат. Эксперттик лингвистикалык корутунду болсо дайыма эле журналисттин ажаатын ача албайт. Талаштуу тексттер боюнча соттук лингвистикалык экспертизага болгон муктаждык төмөнкүлөргө байланыштуу келип чыгат:

1. абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча жарандык иштерге байланыштуу,

2. мазактоо жана каралоо, экстремизм, улут аралык жана диний кастыкты тутантуу деген айыптоо боюнча кылмыш иштерге байланыштуу.

¹ Ратинов А.Р. Сөздүн жаман-жакшысы ылганбай калганда...// Сөздүн куну. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча сот жараяндарында ЖМК тексттерин лингвистикалык талдоолор тажрыйбасынан . М.: Галерия, 2002, 227-бет.

Албетте, сот жараяндарында жана сотко чейинки териштирүүлөрдө лингвистикалык экспертизанын корутундусу чатактарды юридикалык жактан чечүүнүн маанилүү элементи болуп саналат. Мында беделдүү адистер катаал жана так илимий аргументтерге таянып, мыктылап даярдаган корутунду тууралуу сөз болууга тийиш. «Азыркы лингвистиканын изилдөө аппаратын колдонуу менен чулу илимий камсыз кылуу гана күндөлүк юридикалык тажрыйбада лингвист-эксперттердин алдында турган татаал милдеттерди ийгиликтүү чече алат».²

Бүгүн биз³ орус жана казак сот жараяндарында ЖМКлардагы талаштуу тексттерди лингвистикалык изилдөөлөрдүн өнүгүү тажрыйбасына байкоо салуудабыз. Анткени, бул жаатта Кыргызстанда тажрыйба али жетишсиз. Аталган өлкөлөрдө лингвистикалык экспертиза керекке жарап, сот иштеринде пайдаланып жатышат. Биздин өлкөдө болсо көз карандысыз лингвистикалык экспертиза институт катары жаңыдан гана калыптанууда. Өткөн жылдардын тажрыйбасы көргөзгөндөй, Маалымат укук борбору⁴ изилдеген учурда⁵ абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча, ошондой эле мазактоо жана жалаа жабууга байланышкан айыптоолор боюнча 2003 – 2006-жылдардагы 180 сот иштеринде 10дон ашпаган соттук лингвистикалык экспертиза дайындалганы аныкталган. Бул эми өтө эле сейрек учурлар. Аталган маселе боюнча кийинки терең изилдөөлөр болбогондуктан, экспертизаларды дайындоолор саны өсөт деп айтууга болбойт.

Мисал катары эксперттик изилдөө өткөрүү үчүн соттор Кыргыз-Орус Славян университетин, атап айтканда, анын гуманитардык факультетинин деканы профессор А. Орусбаевди жана ушул эле окуу жайдын орус тили кафедра башчысы профессор Г.П. Шепелевди, Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинен – орус жана кыргыз тилдер кафедрасын, Американын Борбор Азия университетин жана башка бир катар борбордук ЖОЖдорду тандашкан. Эксперттер ал кезде туш келди тандалган. Андан бери бир топ убакыт өтсө да эч нерсе өзгөргөн жок.

Медиа уюмдар жана медиа эксперттер сот органдарынын укук колдонуу практикасы лингвист адистердин теориялык изилдөөлөрүнө таянышы керек деп эсептешет. Мында эксперттик корутундулары эч бир шек туудурбай турган адистери бар беделдүү уюмдар болууга тийиш. Адистер чырдуу тексттер эксперттик талдоонун бай тажрыйбасына ээ болуусу керек жана аларды соттор изилдөөгө тарткыдай болушу кажет.

КР Жогорку соту абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча жарандык иштер боюнча сот тажрыйбасын жалпылоодо ишти кароого эксперттерди тартууга сотторду чакырууда. «Талаш туудурган тексти баалоо соттор тарабынан атайын филология билимдери бар экспертти (адисти) тартпастан, өз бетинче жүргүзгөнүн иликтөө көрсөттү. Мындай тажрыйба бардык учурларда эле туура боло бербейт, анткени ар бири эле өз лексикалык тажрыйбасы боюнча айтылган сөз кантип чындыкка төп келээрин, кайсы сөздөр жана сүйлөмдөр эрежеге сыйган же эрежеге сыйбаган лексиконго таандык экенин аныктай албайт».⁶

² Юридикалык практикада чырдуу текстти лингвистикалык изилдөө. Ли В.С., Карымсакова Р.Д., Тапалова Р.Б. - Алматы: КазУУ, 2008, 142-бет.

³ Эскертме. ЖМКлар менен журналисттердин укуктарын коргоочу юристтер, адвокаттар жана медиа уюмдар тууралуу сөз жүрүп жатат.

⁴ «Маалыматтык укук борбору» коомдук бирикмеси 2002-жылдан бери иштейт. Караңыз: <http://www.madialaw.kg/>.

⁵ ЖМКлар тууралуу кыргыз мыйзамдарынын иш жүзүндө колдонулушу. 2003-2006-жылдары ЖМКлар жана журналисттер катышкан иштер боюнча Кыргыз Республикасынын сот чечимдеринин топтому - Б.: Маалыматтык укук борбору/Түзүүчүлөр Н.А. Абдыкеримова, Н.И. Алишева. – Б.:2007.

⁶ Караңыз: Абийирди, ар-намысты жана ишкер беделди коргоо боюнча КР Жогорку сотунун соттук тажрыйбасынын баяны, 2004.

Биздин өлкөдө мыйзамдык деңгээлде соттук эксперттик ишмердикти жөнгө салуу тажрыйбасы жок. Маселен, Орусияда 2001-жылы “Орусия Федерациясында мамлекеттик соттук-эксперттик ишмердик жөнүндө» мыйзамдын кабыл алынышы менен «эксперттик уюмдар менен мекемелер түзүлө баштаган, колдо бар тажрыйба жандандырылган, анык убакытты эске алуу менен соттук экспертизалардын классификациялары кайра каралган, мамлекеттик эмес уюмдардын адис эксперттери кесиптик жамааттарды, анын ичинде лингвистикалык изилдөөлөр боюнча жамааттарды түзө башташкан. Казакстанда мындай кыймыл 2003-жылы түзүлүп, ошондо эле биринчи болуп маалыматтык талаш-тартыштар боюнча экспертизалардын коомдук Борбору түзүлгөн.⁷

Республикада соттук экспертизаларды дайындоо жана өткөрүү жагын жөнгө салуучу атайын мыйзамдын жоктугу лингвистика жаатында экспертизаларды дайындоо практикасын өнүктүрүү жараянына кедергисин тийгизүүдө. Кыргыз парламенти 2010-жылы «Соттук-эксперттик ишмердик жөнүндө» мыйзам долбоорун карап, бирок ал толук эмес деген бүтүмгө келген. Долбоор жеткире иштетилүүгө жөнөтүлгөн, анын тагдыры азыр белгисиз.

Мамлекеттик экспертизалардын бардык тизмеси соттук экспертизалардын өндүрүшү жөнүндө Инструкцияга киргизилген,⁸ бирок ал жерден лингвистикалык экспертиза жөнүндө сөз таппайсыз. Тергөөнүн жана соттук териштирүүлөрдүн жүрүшүндө атайын лингвистикалык таанууларды өз маалында жана жүйөөсү менен колдонуу иштерди адилеттүү жана сабаттуу чечүүгө зарыл көп фактыларды тактоо жагын кыйла кеңейтет, жагдайларды толук изилдөөнү камсыздайт, субъективдүү пикирден оолак болууга көмөктөшөт.

Орусия менен Казакстан сыяктуу эле Кыргызстанда да лингвистикалык экспертиза тажрыйба топтоп баштаган, бирок биз теорияга али «жете элекпиз». Башында жарандык жана кылмыш иштери боюнча буюм далилдери жана документтер катары оозеки жана жазуу сөздөрү пайдаланылган далилдерди камсыздоо боюнча лингвистикалык экспертизаларды дайындоо адатта илимий даражасы бар беделдүү адистерди тартуу жолу менен жүрүп келген. Алар КР Улуттук илимдер академиясынын кесипкөй окумуштуулар жана борбордук ЖОЖдордун окутуучулары болушкан жана азыр да ошолор.

2005-жылы КРда биринчи жолу Маалымат укугунун борбору бул басылманын автору менен биргеликте, Казакстандагы сөз эркиндигин коргоонун «Адил сөз» Эл аралык фондунун маалыматтык жана документтик талаш-тартыштар боюнча экспертизалар коомдук борбору менен шериктештикте ЖМКлар катышкан сот иштерин кароодо лингвистикалык экспертизаны колдонуу жөнүндө таануучулук жана окутуучулук семинарлар сериясын уюштурушкан. Бул семинарлар ар кандай топтор, атап айтканда, бардык региондордун жана ар кандай сот инстанциялардын соттору, журналисттер жана ЖМК жетекчилери, өлкө ЖОЖдорунун журналистика факультеттеринин студенттери үчүн өткөрүлгөн. Мындай семинарлардын жаңычылдыгы биринчи жолу устаттар катары Казакстандан практик окумуштуулар, лингвист эксперттер жана Украинадан көп жылдык тажрыйбасы бар эксперт чакырылган. Мындай нерсе КР Жогорку Соту тарабынан сот иштеринде лингвистикалык экспертизаны өнүктүрүү зарылдыгын түшүнүүсүнө, сотторду окутуу боюнча республикалык Окуу борборунун жандуу жардамына жана “Сорос-Кыргызстан» фондунун каржылык колдоосуна жараша мүмкүн болду. Семинарлар соңунда лингвистикалык экспертизаларды дайындоо жагынан соттордун кыйла жанданганы байкалганын айта кетүү абзел.

⁷ Эскертме. Алматыда орун алган. 5-баптан кошумча маалымат тапса болот.

⁸ КР Юстиция министрлигинин алдындагы соттук экспертизалардын Мамлекеттик борборунун сот экспертизаларын жүргүзүү жөнүндө көрсөтмөсү, КР Юстиция министрлигинин буйругу менен бекитилген - 15.10.1999-ж. №108.

Бул сот жараяндарында лингвистикалык изилдөөнү колдонуунун мааниси жөнүндө компетенттик пикирди калыптандыруу жана мыйзам деңгээлинде соттук лингвистикалык экспертизанын милдеттерин чечүү зарылдыгын аңдоо жолунда биринчи этап болгон.

Окумуштууларды жана лингвист адистерди лингвистикалык жамаатка бириктирүү, алардын өз алдынча тажрыйбасын жалпылоо, ошондой эле лингвистикалык экспертизанын көз карандысыз институтун андан ары калыптандыруу жана өнүктүрүү кийинки этап болду. Бирок бул маселеге адистердин өздөрү анча кызыкпагандыктан жана жигери көрүнбөгөндүктөн, колдоочулар табылбай, ошол учурдагы милдет аткарылбай калган. Адистер мурдагыдай эле азыр да өз бетинче жалгыздап иштеп жатышат. Сунуш кылынган чечимдин маанисин алардын аңдабастыгы эксперттик изилдөө усулдарын өнүктүрүүгө жана өркүндөтүүгө кедергисин тийгизүүдө.

Балким, бүгүн филолог окумуштуулардын бул жааттагы айрым жекече иш тажрыйбасы топтолду деп айтсак болоор, бирок ал тажрыйба институттарга «чачылып», көмүскөдө калууда; эксперттик изилдөөлөрдүн сапаты жана көлөмү талкууга алынбайт жана бааланбайт, бүгүн окумуштуу эксперттердин алдында турган проблемалар каралбайт. Мында Кыргызстанда лингвист адистердин кесиптик жамааттары бар деп айтуу али эртелик кылат.

Мүмкүн, мен ашыгып жаткандырмын, бирок биздин адис окумуштуулар азыр эле төмөнкү маселелердин зарылдыгын ащыртан билүүгө тийиш деп эсептейм:

- ✓ соттук лингвистикалык эксперттер арасында оозеки жана жазуу жүзүндө лингвистикалык изилдөөлөрдүн жана соттук экспертизалардын өндүрүш проблемаларына бирдей мамилени иштеп чыгуу;
- ✓ иш тажрыйбаны жана кесиптик көндүмдөрдү жалпылоо;
- ✓ «соттук лингвистикалык экспертизанын милдеттерин чечүүнүн атайын эксперттик-лингвистикалык каражаттарынын жана лингвистикалык ыкмаларынын белгилүү бир шарттарда тандоо жана колдонуу боюнча эрежелердин так системасын тизип чыгуу (категориялык же альтернативдик)»;⁹
- ✓ топтолгон эмпирикалык материалды системага салуу жана эксперттик иш тажрыйбаны жалпылоо;
- ✓ бул тармакта кошумча адистешүү жана филологиялык ЖОЖдордун жана факультеттердин бүтүрүүчүлөрүн соттук-эксперттик адистикке системалуу окутуу;
- ✓ соттук лингвист эксперттердин атайын билиминин алкагында эң аз деген талаптарды иштеп чыгуу;
- ✓ лингвистикалык экспертизаны өркүндөтүү боюнча башка маселелер.

Журналисттерге жана ЖМКларга каршы иштерде соттук лингвистикалык экспертиза маселелерин жылдыруунун тарапкерлеринин атынан чыккан «Медиа Полиси Институту» Коомдук фонду (МПИ КФ) түзүлгөн учурдан тарта¹⁰ лингвистикалык экспертиза көз карандысыз институтун өнүктүрүү аракетин көрүп келатат. Сот жана укук органдары, прокурорлор жана ЖМК өкүлдөрү менен лингвистикалык экспертизаны колдонуу

⁹ Галяшина Е.И., Орусияда жана чет жерде соттук лингвистикалык экспертизанын азыркы абалы жана актуалдуу проблемалары. “Орусиялык укук интернетте” журналы, 2008. <http://www.rpi.msa.ru/prints/200803galyashina.html>.

¹⁰ 2004-жыл сонунда «Интерньюс» Коомдук уюмунун алдында Медиа Өкүл Институтун түзүү боюнча Еврокомиссиянын долбоору ишин баштаган. Кийин аталган уюм өз алдынча болуп, атын өзгөрттү. Азыр фонддун ишмердиги медиа мыйзамдарында реформа жүргүзүүгө, лингвистикалык экспертиза көз карандысыз институтунун калыптануусуна жана алга жылышына, ошондой эле журналисттер менен ЖМКларга юридикалык көмөк көрсөтүүгө багытталган.

зарылдыгы жана маанилүүлүгү боюнча семинарларды өткөрүүдө. Бул уюмдун юристтери ЖМКлар менен журналисттерди сотто коргоо менен, ар бир жолу талаштуу тексттер боюнча лингвистикалык изилдөөнү дайындоо маселесин көтөрүп жатышат. Журналисттер, жалпыга маалымдоо каражаттары жана соттордун өздөрү үчүн бул өзгөчө зарыл.

МПИнин чачыранды лингвист практиктерди уюштурууга умтулуусу филолог адистер жана лингвисттер, ошондой эле журналисттер үчүн лингвистикалык экспертиза өткөрүүнүн теориясы жана практикасы боюнча жакында өткөргөн тренингдери күбө боло алат. Лингвист эксперттерге жардам иретинде ушул басылманын чыгарылышы да бул ойду бекемдейт.

2-бап

Лингвистика деген эмне?

Лингвистикалык экспертизанын структурасын изилдөөдөн мурда «лингвистика» деген түшүнүктүн өзүн ажыратып алуу зарыл. Бул сөз латынча «lingua - тил» деген сөздөн келип чыккан. Тилге киришүү, тил билүү бул сөздүн синонимдери болуп саналат.

Лингвистика – тил жөнүндө илим, тилдерди салыштырмалуу изилдөө илими, тилди кандай болсо ошондой изилдөө.

С.И. Ожеговдун орус тилинин сөздүгү, мисалы, мындайча кыскача сыпаттайт: бул – тил илими, тил таануу.¹¹ Орус тилинин башка сөздүгү да бул тил илими жана тил таануу экенин тастыктайт.¹²

Чоң Совет Энциклопедиясы бул түшүнүктү бир аз кеңири ачып берет. Анда лингвистика жана тил таануу теңдеш түшүнүктөр деп ырасталган.¹³ Өз кезегинде, тил таануу – бул адамдын табигый тили жана дүйнөдөгү бардык тилдер жөнүндө илим анын анык өкүлдөрү, адам тилинин курулушунун жана аракеттенишинин жалпы мыйзамдары жөнүндө. Илимий тил таануу 19-кылымдын башында жалпы жана салыштырмалуу тарыхый тил таануу түрүндө жаралган. Тил системасынын калыптануу тарыхы менен тил тарыхы жана этимология¹⁴ алектенет.

Бардык тилдерде этиштер жана зат атоочтор бар, бардык тилдер сөзгө жана үнгө негизделген. Ошондой эле бардык тилдер синтаксистин (сөздөрдүн жайгашуусу) системалык принциптерин туюндурат жана маани-маңызын үндөр менен сөздөрдүн жалпы жыйындысы аркылуу билдирет, алар болсо сөздөрдүн түгөнгүс санын түзүүгө жарактуу механизмдин түзөт.¹⁵

Тилди изилдөө өңүтүнөн алганда ички жана тышкы лингвистика шарттуу бөлүнөт. Өз кезегинде ички жана тышкы лингвистика дагы бир катар түшүнүктөргө ажыратылат. Ички лингвистикага жалпы тил таануу, салыштырмалуу-тарыхый жана тил таануунун салыштырмалуу чөйрөсү таандык, алар тил системасынын ар кандай деңгээлдерин

¹¹ СССР ИАсынын мүчө корреспонденти Н.Ю.Шведованын редакциясы менен С.И. Ожеговдун орус тилинин сөздүгү. - 20-чыгарылышы., стереотиптүү, М.: Русский Язык, 1988, 262-бет.

¹² Орус тилинин сөздүгү, М. чет элдик жана улуттук сөздүктөрдүн Мамлекеттик басмасы, СССР Илимдер Академиясы. Орус тили институту, 1958, 247-бет.

¹³ Чоң Совет Энциклопедиясы, 4-басылма., М.: Советская Энциклопедия, 1987, 712-бет.

¹⁴ Ошол жерде. 1580-бет.

¹⁵ Лингвистика деген эмне. Стефенсон Д., англисчеден Ловерманн Д. которгон <http://www.linguistics.org.uk>

изилдейт. Тышкы лингвистика коомдогу сүйлөп жаткан адамдын кыймыл-аракетине тикелей байланышкан тил аспектилерин изилдейт. Тышкы лингвистиканын белгилери: энтолингвистика, психоллингвистика, паралингвистика, социоллингвистика ж.б.¹⁶

Мунун баарынын чоо-жайын устат адистер гана жакшы билишет. Бул жаатта адис эместер мындай түшүнүксүз сөздөрдүн жыйындысынан «башы маң» болушу ыктымал. Адистерге белгилүү жагдайларына киришпестен туруп, тыянак чыгарсак: «лингвистика» тилдерди салыштырмалуу изилдөөнүн өз алдынча илими болуп саналуу менен алардын ортосундагы генетикалык жана типтик байланыштарды аныктоо максатын көздөйт. Демек, бул жаатта иштеген адистер лингвисттер же тил таануучулар деп аталышат. Алардын кесиптик жана атайын билимдери тууралуу кийинки баптарда сөз кылабыз.

3-бап

Лингвистикалык экспертизанын негиздери

3.1. Соттук лингвистикалык экспертизанын максаттары, милдеттери, предмети жана объектилери

Чырдуу текстти кандай гана изилдөө болбосун корутунду же экспертиза түрүндө көрсөтүлүшү мүмкүн. Лингвистикалык изилдөөнүн укуктук статусу ар кандай болот. Эксперттик изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча лингвист эксперттин же лингвист адистин корутундусу чыгарылат (эгер ар тараптуу изилдөө жүргүзүлсө, анда эксперттер же адистер комиссиясынын корутундусу). «Адистин корутундусун» жазууга мыйзам тарабынан талаптар коюлбагандыктан, из жүзүндө бул документ ар кандай аталышы ыктымал. Маселен, «Адистин пикири», «Адистин кеңештик корутундусу», «Филологиялык корутунду» ж.б.

Өзүңүздөр көргөндөй, бир эле изилдөөнүн натыйжасында даражасы ар башка эки документ болушу мүмкүн.

Мындайда тергөөчүлөргө, сотторго, прокурорлорго, адвокаттарга жана сот өндүрүшүнүн башка катышуучуларына иш боюнча лингвист эксперттин сөз ишмердигине түшүндүрмөсүн же корутундусун далил кармап, өз позицияларын жактоого кыйла эле оңой болот.

Экспертиза сотко чейинки тартипте, ошондой эле жарандык, кылмыштык жана администрациялык иштердин алкагында жүргүзүлүшү мүмкүн. Мыйзам долбоорун же документтин текстин лингвистикалык экспертизадан өткөрүү соттон тышкары экспертиза жүргүзүүнүн мисалы боло алат. Мисалы, Орусияда лингвистика жаатындагы атайын билимдер сот өндүрүшүндө да, сотко чейинки иштерде да бүгүн эң эле көп талап кылынган көрүнүштөрдөн саналат.

Лингвистикалык изилдөөнүн натыйжасы кайсы учурларда эксперттин тыянагына ылайык жазылат, ошондой эле адистин тыянагын биз качан колубузга ала алабыз? Бир аз ылдыйда ар бир “корутундуга” мүнөздөмө берилип, ошондон алардын айырмачылыктарын көрсө болот. Бул колдонмонун алкагында «Кошумча окуу материал»¹⁷ бөлүмүнөн сиз документтердин мазмуну менен тааныша аласыздар, алар: филолог жана политолог

¹⁶ Чоң Совет Энциклопедиясы, 4-чыгарылыш., М.: Советская Энциклопедия, 1987, 1580-бет.

¹⁷ III бөлүктү караңыз.

адистердин¹⁸ юридикалык жактан түшкөн суроо-талаптардын негизинде даярдалган эки корутундусу жана соттун аныктамасынан улам жасалган эксперттин¹⁹ соттук бир корутундусу.

Эксперттик лингвистикалык корутундулардын белгилүү бир базасын ар кайсы басылмалардан²⁰ тапса болот. Орусия менен Казакстандын эксперттери өз иштерин кеңири көрсөтүү аркылуу топтогон тажрыйбасын ачык эле ортого салууда. Тилекке каршы, лингвистика жаатында кыргыз адистеринин ушул өңдүү соттук изилдөөлөрдү жалпылаган иштери тууралу автордун маалыматы жок.

Кайсы учурда болбосун изилдөө жүргүзүүдө дасыккан билимдер талап кылынат, б.а., адис лингвистика жаатында атайын билимдерге ээ болууга тийиш. «Атайын билимдер» деген эмнени билдирет деген суроого бир беткей жооп берүү мүмкүн эмес. Негизги окуу билимине атайын даярдык же тажрыйбага каныгуу аркылуу кошумча алган билимдери, конкреттүү илим, техника, искусство жаатында иш тажрыйбалары тууралу кеп кылуу кыйын. Бул маселе ар кандай кесиптик багыттардагы окумуштуулар арасында дагы эле талкууланууда.

«Эксперт»²¹ деген терминдин бир нече мааниси бар:

1. Атайын билимдерге ээ, соттук экспертизаны жүргүзүүгө тартылган адам;
2. Мамлекеттик эксперттик мекемелердеги штаттык кызмат;
3. Коомдук турмуштун ар кандай чөйрөлөрүндө эксперттик баа берүү үчүн чакырылган адам.

Мисалы, КР Жарандык-процессуалдык кодексинин 49-беренесинде: «Эксперт (адис)... тыянык чыгаруу үчүн зарыл атайын билимдерге ээ адам...» деп айтылат. Арбитраждык - процессуалдык кодексте да ушундай эле айтылат (38-берене). Кылмыш-процессуалдык кодексте бул норма мындайча жазылган: «... илим, техника, искусство, ремесло жаатында атайын билимдерин колдонуу менен... маселелерди чечүүгө... дайындалган жана ошол негизде корутунду берген адам» (62-берене). Ошол эле кезде талап кылынган атайын билимдердин көлөмүн баалоо кыйын. Эксперттердин укуктары жана милдеттери процессуалдык кодекстерде камтылган.

Орусиянын илимий чөйрөлөрүнүн өкүлдөрүнүн көз карашында сот эксперттинин компетенттүүлүгү жана бир гана ЖОЖдо алган негизги билими жана илимий даражасы менен эмес, ошондой эле конкреттүү соттук-эксперттик адистик чегинде билимдеринин жыйындысы, иш тажрыйбалары жана эксперттик тапшырманы чечүү жөндөмү менен да аныкталат.²² Лингвист эксперттин корутундусунун негиздемеси өткөрүлгөн

¹⁸ Экспертме. Басма текстти ар кайсы адистердин көз карашынан соттон тышкары изилдөө мисалдары. Караңыз: <http://www.medialaw.kg/?q=node/841>.

¹⁹ Экспертме. Соттук экспертиза процессуалдык мыйзамдын алкагында дайындалды. Караңыз: <http://www.medialaw.kg/?q=node/841>.

²⁰ Караңыз: Юридикалык практикада талаштуу текстти лингвистикалык изилдөө. Ли В.С., Карымсакова Р.Д., Тапалова Р.Б.-Алматы: КазУУ, 2008.// Сөздүн куну. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беледи коргоо боюнча сот жараяндарында ЖМКлардын тексттерин лингвистикалык экспертизадан өткөрүү тажрыйбасынан. Проф. М.В. Горбаневскийдин редакциялоосу менен - М.: Галерея, 2002.// Казакстан ЖМКларында саясий сылыктык: гармонияны издөө - Алматы: Сөз эркиндигинин «Адил Сөз» Эл аралык фонду, 2007.

²¹ Караңыз: Юридикалык практикада талаштуу текстти лингвистикалык изилдөө. Ли В.С., Карымсакова Р.Д., Тапалова Р.Б.-Алматы: КазУУ, 2008, 19-бет.

²² Галяшина Е.И. Сот өндүрүшүндө атайын лингвистикалык билимдерди пайдалануу // Сөздүн куну. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча сот жараяндарында ЖМКлардын тексттерин лингвистикалык экспертизадан өткөрүү тажрыйбасынан. Проф. М.В. Горбаневскийдин редакциялоосу менен - М.: Галерея, 2002, 249-бет.

лингвистикалык изилдөөнүн жана анын жыйынтыктарын тыянактоо баянын илимий, логикалык жана усулдук сабаттуулугун талап кылат.

Лингвист эксперттердин атайын таанымдар жана бир беткей адистешүү чеги изилденип жаткан объекттин касиеттери менен эле эмес, тапшырылган эксперттик тапшырманы чечүүдө экспертке көмөк бере турган эксперттик усулдар менен да аныкталат.

Бирок баарыга белгилүү, турмуштук кирди-чыкты билимдер жана укуктар жаатындагы билимдер атайын билимдерге кире албайт.²³ Анткени ар ким эле сезими аркылуу инстинктин деңгээлинде кадыресе адамдардай эле жалпыга маалым билимдерге ээ болушат. Аларды атайылап окутуу талап кылынбайт. Укук жаатындагы билимдерге келсек, бул маселеде бир беткей пикир жок.

Турмуш көргөзгөндөй, атайын билимдерге ээ адамдар экспертиза мүмкүнчүлүктөрү жана кайсы бир каттардын тексттерин соттук-экспертизалык изилдөөлөрдүн кереги-бар жогу боюнча акыл-кеңеш алууга ынтызар. Мындай кеңештердин өзү көп учурда иш жүзүндө алдын ала лингвистикалык изилдөө болуп калат да, кеңештик бүтүм катары кат жүзүндө жазылат.

«Лингвистикалык экспертиза – тил изилдөөнүн өзгөчө түрү болуу менен анда ар кандай лингвистикалык жана экстралингвистикалык параметрлер бириктирилет. Көп учурда бир корутундуда лексикалык-семантикалык жана лексикалык-грамматикалык параметрлерди, синтаксистин, тексти түзүүнүн, стилистикасынын өзгөчөлүктөрүн кароо жана тарыхый комментарий берүү талап кылынат».²⁴

Азыр эле айтылгандай, лингвистикалык изилдөөлөрдүн жыйынтыктары «адистердин бүтүмдөрү» же «эксперттердин бүтүмдөрү» түрүндө болот. Төмөндө келтирилген ар бир корутундунун мүнөздөмөсү анын айырмачылыктарын шарттуу баалоого өбөлгө түзөт.

1. «Адистин корутундусу»

- ✓ Объектти изилдөө ишинде жаралган жыйынтык болуп саналат.
- ✓ Изилдөө адамдын²⁵ же юридикалык жактын кат жүзүндөгү суроосунун негизинде кызыкдар тараптын макулдугу менен жүргүзүлөт (соттон тышкары).
- ✓ Документ процессуалдык статуска ээ эмес.
- ✓ Аракеттер тартиби жана корутунду формасы катаал жобого салынган эмес.
- ✓ Бул изилдөө сот экспертизасы болуп саналбайт, сөз жок аткарууга жатпайт.
- ✓ Адис жооп бербейт.
- ✓ Чечим кабыл алууга укуктуу адамдардын ички ишенимин калыптандырууга таасир этет.
- ✓ Далилдөөнүн процессуалдык булагы болуп саналбайт.
- ✓ Корутунду сот тарабынан кабыл алынышы да, алынбашы да мүмкүн.

Тыянак: «Адистин корутундусу» маанисине баа жеткис документ болуп саналат, анткени бардык маалыматтарды адис эксперттик изилдөө жолу менен жыйнаган. Анын корутундусу процессуалдык статуска ээ болбосо да, жалпы эрежеге ылайык, башка далилдер менен чогуу бааланууга тийиш. Иш жүзүндө адвокаттар менен юристтер

²³ Юридикалык практикада талаштуу тексти лингвистикалык изилдөө. Ли В.С., Карымсакова Р.Д., Тапалова Р.Б.- Алматы: КазУУ, 2008, 12-бет.

²⁴ Колтунова Е.А. Талаштуу тексти лингвистикалык экспертиза маселесине карата. - Нижний Новгород, 2004. <http://koltunov-nn.ru/modules/pages/main/publications/expertiza.html>.

²⁵ Эскертме. Суроо-талаптын демилгечиси юрист, адвокат же карапайым эле жаран болушу мүмкүн.

мындай корутундуну иштин материалына кошумча материал же кат жүзүндөгү далил катарында тиркеп коюуну өтүнүшөт. Чындыкты табууда адистин корутундусунун ролу кыйла эле чоң.

2. «Эксперттин корутундусу»

- ✓ Объектти изилдөө ишинде жаралган жыйынтык болуп саналат.
- ✓ Экспертиза өзгөчө тартиптеги милдетти алат (сот чечиминин негизинде же тергөөчүнүн аныктамасы боюнча).
- ✓ Бул изилдөө сот экспертизасы болуп саналат.
- ✓ Экспертиза жүргүзгөн эксперт кандайдыр бир статуска ээ (ыйгарым укуктар тагылган).
- ✓ Жалган корутунду бергени үчүн кылмыш жообуна тартылат.
- ✓ Изилденген объектилердин сөз жок сот ишине же кылмыштын тергөө окуясына тике тиешеси бар.
- ✓ Документ процессуалдык статуска ээ (процессуалдык документ).
- ✓ Жазууда кандайдыр бир тартипти сактоо талап кылынат.
- ✓ Корутунду далил күчүнө ээ.
- ✓ Корутунду кайта экспертизага жиберилиши мүмкүн.

Тыянак: Соттук экспертизаны дайындоо адис эксперттин атайын таанымдарын пайдалануунун негизги процессуалдык формасы болуп саналат. Соттук экспертиза – процессуалдык категория, ошондуктан жарандык, кылмыш жана администрациялык мыйзамдарда берилген бардык белгилерге ээ. Экспертизанын корутундусу ар дайым кат түрүндө жазылып, атайын талаптар сакталат. Сот болсо эксперттердин корутундуларын далил катары кабыл алат (КР ЖПК, 59-берене, КР КПК, 91-берене, КР АПК, 42-берене).

Адистин корутундусу менен эксперттин корутундусунун арасында көп айырмачылыктарды, демек, сот жана соттон тышкары, анын ичинде лингвистикалык экспертиза ортосунда айырмачылыктарды көрүп турабыз.

Соттук лингвистикалык экспертиза – материалдык нерседе жазылып, далил катары мааниси бар сөз маалыматын лингвистикалык изилдөө боюнча натыйжалуу процессуалдык ишмердик.

Соттук лингвистикалык экспертизанын максаты атайын филологиялык таанымдардын негизинде конкреттүү иш боюнча далилдөөгө жата турган жагдайларды тактоо болуп саналат.

Соттук лингвистикалык экспертизалардын предмети болуп табигый же жасалма тилдин²⁶ жашап жана иштеш мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөнүн негизинде жетишилген фактылар менен жагдайлар болуп саналат. Башка басылманын авторлору болсо предметти «...кылмыш же жарандык иш боюнча далилдөөнүн мазмундук жагын түзгөн фактылар, жагдайлар»²⁷ катары аныкташат.

²⁶ Галяшина Е.И. Сот өндүрүшүндө атайын лингвистикалык билимдерди пайдалануу // Сөздүн куну. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча сот жараяндарында ЖМКлардын тексттерин лингвистикалык экспертизадан өткөрүү тажрыйбасынан. М.: Галерия, 2002, с.293.

²⁷ Юридикалык тажрыйбада тааштуу текстти лингвистикалык изилдөө. Ли В.С., Карымсакова Р.Д., Тапалова Р.Б.-Алматы: КазНУ, 2008, с.17.

Соттук лингвистикалык экспертизалардын объектилерине кат тексти (жалгыз тил белгисинен баштап кандай гана көлөмдөгү болбосун текстке чейин) же оозеки сүйлөм (материалдык нерседе сакталган) түрүндөгү сүйлөм чыгармаларын киргизишет.

Соттук лингвистикалык экспертизанын милдеттери төмөнкүлөр болушу мүмкүн:

- ✓ сөздөрдүн, сөз айкаштарынын, туруктуу фразеологиялык сөздөрдүн (идиомалардын) текстин жана маанисин түшүндүрүү жана чечмелөө;
- ✓ тил бирдигинин же сүйлөм бирдигинин (оозеки же жазуу) негизги жана кошумча маанилерин интерпретациялоо;
- ✓ документтин текстинин жоболору азыркы дискурста кандай түшүнүлүшү мүмкүн деген варианттарын аныктоо;
- ✓ товардык белгилер, сөз белгилери, чакырыктар, ураандар, жарнама тексттери, коммерциялык, фирмалык аталыштар башка белгилер менен аралашып кеткен деңгээлге чейинки окшоштугу бар-жогун иликтөө;
- ✓ тексттин маанисин кайсы багытты көздөгөнүн, тил бирдиктеринин формалдык-грамматикалык мүнөздөмөсүн жана семантикасын, стилистикалык каражаттарынын жана ыкмаларынын пайдалануу өзгөчөлүктөрүн аныктоо максатында изилдөө.
- ✓ Мазмундун жана сөз айтуу планынын ж.б. өңүтүнөн алып, тил белгисин колдонууну түшүндүрүү.

Албетте, мындай иштердин тизмесин уланта берсе болот жана соттук тажрыйбанын суроо-талаптарына жооптор кеңейиши ыктымал.

3.2. Соттук лингвистикалык экспертиза өткөрүүнү уюштуруу

Соттук лингвистикалык экспертиза өткөрүү муктаждыгы көбүнчө төмөнкү себептер боюнча чыгат:

- ✓ компетенттүү органдардын кылмыштарды ашкерелөө жана тергөө боюнча **юрисдикциялык ишмердигинде** (жалаа, мазактоо, улуттук кастыкты козутуу, коркутуулар жана шантаж, опузалоо, автордук жана аралаш укуктарды бузуу ж.б.);
- ✓ жарандык иштерди (абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди, автордук укуктарды ж.б. коргоо боюнча доолор), экономикалык талаштарды (автордук жана аралаш укуктардын бузулушу, чарбалык жүгүртүүдөгү келишимдерди, протоколдорду, документтерди түшүндүрүү ж.б.у.с.) **соттук териштирүүдө.**²⁸

Соттук лингвистикалык экспертизаны уюштуруу жана өткөрүү сот тажрыйбасында колдонулган жалпы эрежелер менен жөнгө салынып турууга тийиш. Бирок коңшу мамлекеттерден жана Орусия²⁹ менен Казакстандан³⁰ айырмаланып, Кыргызстанда соттук-эксперттик ишмердик жөнүндө атайын мыйзам жок.

²⁸ Галяшина Е.И. Соттук лингвистикалык экспертизаны дайындоо, өндүрүү жана корутундуну баалоо//Сөздүн куну. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча сот жараяндарында ЖМКлардын тексттерин лингвистикалык экспертизадан өткөрүү тажрыйбасынан. М.: Галерия, 2002, с.297-бет.

²⁹ Орусияда 31.05.2001-жылдан тарта «Орус Федерациясында Мамлекеттик соттук-эксперттик ишмердик жөнүндө» мыйзам иштейт.

³⁰ Казакстанда «Соттук экспертиза жөнүндө» мыйзам бар.

2010-жыл февралда КР Юстиция министрлиги сунуштаган «Соттук эксперттик ишмердик жөнүндө» мыйзам долбоору көп суроо жараткандыктан, Жогорку Кеңештин профилдик комитети тарабынан жеткире иштетүүгө кайтарылды. Андан кийин өлкөдө апрель жана июнь окуялары болуп,³¹ азыр бул мыйзам менен эч кимдин иши да жок.

1999-жылдан бери өлкөдө КР Юстмин алдында соттук экспертизалардын Мамлекеттик борбору³² иштейт (мындан ары Борбор). Борбор адистештирилгин мамлекеттик соттук-эксперттик мекеме болуп саналат жана сот, укук коргоо органдарынын тапшырмалары боюнча атайын билимдердин негизинде соттук экспертизаларды жана илимий изилдөөлөрдү өткөрүү милдеттери жүктөлгөн. Соттук экспертизалардын түрлөрүнүн тизмеги инструкция³³ менен бекитилип, төмөнкү түрлөрдү камтыйт:

- ✓ соттук-кол жазмалык;
- ✓ документтердин соттук-техникалык экспертизасы,
- ✓ соттук-портреттик,
- ✓ соттук-фототехникалык,
- ✓ соттук-трасологиялык;
- ✓ соттук-баллистикалык;
- ✓ материалдардын жана алардан жасалган буюмдардын криминалисттик экспертизалары,
- ✓ соттук-автотехникалык;
- ✓ соттук-биологиялык;
- ✓ соттук-товар жүргүзүүчүлүк;
- ✓ соттук-бухгалтердик;
- ✓ соттук-курулуш-техникалык;
- ✓ соттук-өрт-техникалык жана жардыруу-техникалык.

Бирок Борбор «арбитраж органдары үчүн да, социалдык камсыздоо үчүн, ошондой эле кайсы бир учурда Мамлекеттик борбордун жетекчисинин чечими менен мамлекеттик башкаруунун башка органдары, коомдук уюмдар жана жеке адамдар үчүн да эксперттик изилдөө жүргүзө алат».³⁴

Жогоруда саналган тизмеде лингвистикалык экспертиза айтылган эмес.

КР КПКнын 203-беренеси эксперттик мекемеде экспертиза өткөрүү жол-жобосун аныктоо менен «мамлекеттик сот эксперттери жана атайын билимдерге ээ башка эксперттер соттук экспертиза жүргүзө аларын» тактайт. Бул берененин эрежеси мамлекеттик эксперттик мекеменин штаттагы кызматкери болуп саналбаган “башка” эксперттер деле экспертиза жүргүзүүсүнө жол берет.

Мамлекеттик мекемеде лингвистикалык багыттагы адистин жоктугуна байланыштуу иш жүзүндө бир катар сот иштери боюнча КР КПКнын 204-беренесине таянуу менен эксперттик уюмдан тышкары да экспертизалар өткөрүлүшү мүмкүн.

³¹ 2010-жыл апрелде Кыргызстанда мамлекеттик режим кулатылып, анын ордуна Убактылуу өкмөт келди. Парламент таркатылып, президенттик институт жоюлду. Мурдагы президент менен премьер-министр өлкөдөн чыгып кетти.

³² КР Юстиция министрлигинин алдындагы соттук экспертизалардын Мамлекеттик борбору жөнүндө жобо, ал КР Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген (30.04.1999-ж. №243). Караңыз: www.minjust.gov.kg/files/docs/apparat/cse.rtf.

³³ Юстмин алдындагы соттук экспертизалардын Мамлекеттик борборунун соттук экспертизаларды жүргүзүү жөнүндө инструкциясы, КР Юстминдин буйругу менен бекитилген (15.10.1999-ж. №108).

³⁴ П.2 Юстмин алдындагы сот экспертизаларынын Мамлекеттик борборунун алдындагы соттук экспертизаларды жүргүзүү жөнүндө инструкция, КР Юстминдин буйругу менен бекитилген (15.10.1999-ж. №108).

Демек, эксперт төмөнкү органдардын өкүлү болушу ыктымал:

1. Эксперттик эмес мамлекеттик уюмдун;
2. Мамлекеттик эмес жана эксперттик эмес уюмдун;
3. Мамлекеттик эмес эксперттик уюмдун (204-беренедегі “эксперттик уюмдан тышкары” деген сөз айкашы бир беткей мааниге ээ эмес болгондуктан, кошумча изилдөөнү талап кылат).
4. Же өз алдынча (эркин), б.а., бир да уюмдун штатына турбай, бирок атайын билимдерге эгедер.

Лингвист карап чече турган милдеттер ар кандай болушу ыктымал. Бирок эксперттин негизги милдети – өз билимине жараша тармакты тереңинен изилдөө.

Лингвист эксперттин компетенциясына төмөнкү маселелерди чечүү кирет:

- ✓ доогер талашка койгон маалыматтар камтылган сөздөрдүн айтуу формасы (ырастоо, сунуш, пикир, б. а. сыпаттоочу ойлор);
- ✓ доогер талашка койгон маалыматтар камтылган сөздөрдүн мүнөзү (фактылар же окуялар жөнүндө маалыматтар же башка ой жоруулар);
- ✓ конкреттүү жаран же юридикалык тарап катышкан маалыматтардын шайкештиги.

Эксперт өзүнө коюлган суроолор ага сылык эмес же сабатсыз көрүнсө да, өзгөртүүгө акысы жок. Экспертиза дайындалганда экспертке атайылап жалган корутунду бергени үчүн кылмыш жазасына тартылаары тууралуу эскертилет. Лингвистикалык экспертиза үчүн ага объектилер (сот ишинин түп нускасы же толук көлөмүндөгү көчүрмөсү), мындан тышкары эксперттик изилдөө предметине катышы бар башка материалдар берилет. Зарылдык болгондо экспертке салыштырмалуу изилдөө үчүн үлгүлөр да берилет. Бул жобо процессуалдык мыйзам менен жөнгө салынат.

Ал болсо суроо кандай берилсе, дал ошондой так жооп берүүгө тийиш. Лингвист-эксперт өз компетенциясынын алкагында аракет кылат жана юристтин позициясын ээлебейт, юридикалык терминдерди колдонууга акысы жок.

Сот жыйынында эксперт сурактагы адамдарга суроо берүүгө, жазуу жүзүндөгү далилдер, тергөө аракеттеринин протоколдору, тергөө протоколдору, башка эксперттердин корутундулары менен таанышууга, эксперименттер жана башка сот аракеттерине катышууга акылуу (КР КПК сынын 295-беренеси). Эгер эксперттин корутундусу жарыялангандан кийин суроолор пайда болсо, эксперт КР КПКсынын 296- жана КР ЖПКнын 188-беренелеринин эрежелерине ылайык сот жыйынында суралат. Эксперт лингвистикалык корутундунун аныктыгы жана тактыгы үчүн жоопкердик тартат.

Мыйзамдарда каралган учурларда сот өз токтому менен кошумча же кайта³⁵ экспертиза дайындашы ыктымал.

Ошентип, соттук экспертизаларды мамлекеттик эксперттик мекемелерде же алардын тышкары жерлерде өткөрсө болот. Экинчи учурда сот адис эксперттерди башка уюмдардан тартат. Кыргызстанда алигиче мамлекеттик эмес эксперттик мекемелер иштей электигин эске алуу менен азырынча жогорку окуу жайлар жана илим изилдөө

³⁵ КР КПК 297- жана КР ЖПК 189-беренеси.

институттары бул милдетти аткарып жатат. Албетте, мындай жагдайда дайындалган экспертизанын түрүн, объектилерди жана чечилчү милдеттерди аныктоого бирдей мамиле жок болуп жатат.

Кийинки кезде мамлекеттик экспертизалар Борборунда өткөрүлбөгөн изилдөөлөрдүн жаңы түрлөрүнө муктаждык улам көбүрөөк пайда боло баштады. Ошондуктан соттук-эксперттик ишмердиктин мүмкүнчүлүктөрүн арттыруу үчүн Борбордун 2011-2013-жылдарга соттук-эксперттик ишмердигин өнүктүрүү Концепциясына³⁶ ылайык төмөнкүдөй кошумча экспертиза түрлөрү киргизилгени турат:

- ✓ автожолдук,
- ✓ экологиялык,
- ✓ автотовар жүргүзүүчүлүк,
- ✓ фоноскопиялык,
- ✓ компьютердик-техникалык,
- ✓ товар жүргүзүүчүлүк,
- ✓ психологиялык,
- ✓ геномдук (ДНК-анализ)
- ✓ лингвистикалык.

Көрүнүп тургандай, бул тизмеде лингвистикалык экспертизага да орун берилген, эмне дегенде азыр сот жана укук коргоо органдары гана эмес, көбүнчө жоопкер катары чыгып жаткан журналисттердин өзү да ага муктаж болуп жатышат.

Орусиялык талдоочулар соттук лингвистикалык экспертиза – бир гана лингвистикалык изилдөө болбостон, бул академиялык теория билимин да талап кылган, лингвистикалык илимдин соңку жетишкендиктерине да таянган өтө олуттуу илимий изилдөө экенин, жарандык жана кылмыш жараяндарында³⁷ катаал жобого салынган далилдөөнүн өзгөчө ыкмасы экенин эбактан эле билдирип келатышат. Бул китепте орус окумуштууларынын лингвистика жаатында³⁸ эксперттик ишмердик менен алектенүүдөн мурда эмнелерди эске алуу зарыл деген кеңештери жайгаштырылды.

Соттук лингвистикалык экспертиза азыркы өнүгүү деңгээлинде соттук териштирүүнү таануу экспертизалардын башка түркүмдөрү менен тыгыз байланышта болуп, төмөнкү иш комплекстерин камтыйт:

- ✓ компьютердик-техникалык экспертиза (Интернет-сайттын мазмунун, анын ичинде домендик аттарды, компьютердик сленгди, электрондук почтанын ичин ж.б. изилдөө),
- ✓ фоноскопиялык экспертиза (мында фонограммага жазылган оозеки сүйлөм изилдөө объектиси болот),
- ✓ автороведдик экспертиза (кат жүзүндөгү же оозеки айтылган тексттин купуя же псевдоним автордук, плагиат, товардык белгилер, аталыштар ж.б. маселелер),

³⁶ КР Юстиция министрлигинин Мамлекеттик борборунун ишмердигин 2011-2013-жылдарга өнүктүрүү концепциясы, КР Юстиция министринин буйругу менен бекитилген - 01.12.2010г. №168. Муну дагы караңыз. <http://www.minjust.gov.kg/index.php/ru/2009-04-21-09-26-05>.

³⁷ Голев Н.Д., Матеева О.Н. Лингвистикалык экспертизанын юриспруденция жана лингвистика үчүн мааниси. // Сөздүн куну. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча сот жараяндарында ЖМКлардын тексттерин лингвистикалык экспертизадан өткөрүү тажрыйбасынан. М.: Галерея, 2002, с.259-бет.

³⁸ Эскертме: «Кошумча окуу материалынын» III бөлүмүн караңыз:

- ✓ кол жазма экспертизасы (эгер кол жазманын автору жана аткаруучусу ар башка адамдар болсо),
- ✓ документтердин соттук-техникалык экспертизасы (текстти атайын жасоо деген шек болсо),
- ✓ соттук-психологиялык экспертиза (документти толтурган кезде анын автору өз аракетине баа берген деген шек болсо),
- ✓ соттук-психиатриялык экспертиза (өз өмүрүнө өзү кол салуу алдында жазган каттын ээсинин психикалык саламаттыгы);
- ✓ жана башка экспертизалар.³⁹

Кийинки бапта сот жараяндарында лингвистикалык экспертизаны иш жүзүндө колдонуу жагы айтылат.

4-бап

Соттук лингвистикалык экспертизанын практикалык мүмкүнчүлүктөрү

4.1. Улуттук, расалык жана диний кастыкты тутандыруу белгилерин аныктоо

Демократиялык мамлекет катары Кыргыз Республикасынын мыйзамдары улуттук, расалык жана диний кастыкты козутууга тыюу салат. КР Конституциясынын соңку редакциясында мындай деп айтылат: «Улуттук, этностук, расалык, диний жек көрүүчүлүктү, гендердик жана башка социалдык артыкчылыкты насыйкаттоого, басынтуу, касташуу же зомбулук чакырыктарына тыюу салынат».⁴⁰ Кастыкты жагуу үчүн атайын жасалган аракеттер кылмыш жоопкерчилигине жатат (КР ККсынын 299-беренеси).

Тажрыйба көрсөткөндөй, улуттук, расалык, диний кастыкты козуткан сөздөрдө, жарыяларда көп учурда тандалма, ойдон чыгарылган фактылар, далилсиз ырастоолор пайдаланылат. Ар кандай имиштер жана ойдон чыгарылган фактылар контекстке кошулуп, тиги же бул улуттун, диндин өкүлүнүн терс образын жаратат, аларга каршы кастык сезимди козутат.⁴¹

Бир маалымат эле улут аралык жаңжалга от жагууга себепчи болот, дагы бири кайсы бир диний топко каршы терс эмоциялык баа берүү аркылуу кастыкты тутандырат. Мындай маалымат адатта коомдо чыңалуу жаратат, тиги же бул расага кастыкты козутат жана жаңжалдарга себепчи болот. Мына ушундай кырдаалда соттук доолор башталат.

Айрым материалдарда кастыкты козутуу белгилери болбойт, бирок белгилүү бир фактылар эмоциялык баасыз тизмектелсе да, алар кайсы бир улуттун ар-намысын басынтуу катары кабыл алынышы мүмкүн. Конкреттүү текстте улуттук, расалык же диний кастыкты козутуу бар-жогун аныктоо үчүн алардын белгилерин издөө зарыл.

³⁹ Галяшина Е.И. Соттук лингвистикалык экспертиза түшүнүгү. <http://www.rusexpert.ru/index.php?idp=content&id=202>.

⁴⁰ КР Конституциясынын 31-беренеси, 2010-ж.

⁴¹ Казакстан ЖМКларында саясий адептүүлүк: гармония издөө - Алматы: Эл аралык «Адил сөз» сөз эркиндигин коргоо фонду, 2007, 77-бет.

Коомдук коркунучтун көз карашынан улуттук, расалык же диний кастыкты козутуу белгилери⁴²:

- ✓ этностук стереотиптин, улуттун, расанын, диндин тескери образын жаратуу жана бекемдөө;
- ✓ этностун айрым өкүлдөрүнүн тетири сапаттарын жана жамандыктарын бүт этностук же диний топко жабыштыруу;
- ✓ азыркы маданият терс кабыл алган эски салттарды, ишенимдерди, үрп-адаттарды этностук же диний топтун бардык өкүлдөрүнө жабыштыруу;
- ✓ бир улуттун, расанын, диндин табигый артыкчылыктары жана башкаларынын кемдиги жана жамандыгы тууралуу ырастоолор;
- ✓ бир улуттун, расанын, диндин башкаларга карата кастык мамилесин жана жаманчылык кылуу ниеттерин жабыштыруу;
- ✓ этностун айрым өкүлдөрүнүн айыбын жана жоопкерчилигин бут этноско, расага, динге жабыштыруу;
- ✓ кайсы бир улуттун, расанын башкаларга түбүнөн кастыгы тууралуу ырастоолор;
- ✓ бир этностук же диний топтун кызыкчылыктары менен башкаларынын кызыкчылыктарынын каршылыктары тууралуу ырастоолор;
- ✓ бир улуттук же диний топтун башкасына каршы жашыруун пландары, кыянатчылыктары бар деген ырастоолор;
- ✓ өткөндөгү, азыркы замандагы, келечектеги жамандыктарды кайсы бир этностук, расалык, диний топтордун жашашынан жана атайын жасаган иштеринен деп түшүндүрүү;
- ✓ кайсы бир улутка, расага, динге каршы аракеттерге тукуруу;
- ✓ кайсы бир улутка, расага, динге карата жасалган геноцидди, депортацияларды, куугунтуктарды актоо, колдоо;
- ✓ кайсы бир улутка, расага, динге таандыгы боюнча адамдарды иш чөйрөлөрүнөн сүрүп чыгаруу талаптары;
- ✓ улуттук, расалык, диний белгилери боюнча жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин чектөө же артыкчылык берүү талаптары;
- ✓ кайсы бир улутка, расага же динге таандыгы боюнча адамдарды коркутуулар жана зомбулук жасоого тукуруулар.

Азыр эле саналган белгилердин бири же бир нечеси болсо эле кылмыш иши козголушу мүмкүн. Бирок мындай чакырыктар кыйыр болушу ыктымал. Ошондо көргөзүлгөн категориядагы белгилерди жана коркунуч даражасын аныктоо боюнча лингвистикалык изилдөө өткөрүү зарыл. Мындай экспертиза өткөрүү үчүн лингвисти, социалдык психологду, тарыхчыны, дин таануучуну, политологду, антропологду ж.б. адистерди чакыруу керек. Мында комплекстүү экспертиза иштеп, ага тексттин мазмунуна жараша кандайдыр бир суроолор коюлат. Талкууланган категориядагы иштер боюнча экспертиза үчүн төмөнкүдөй суроолор мисалга келтирилген.

Бул учурда адистин негизги милдети тексттин маанилик багытын жана андагы улуттук, расалык же диний касташууну козутууга өбөлгө болгон пропагандалык ыкмаларды пайдаланууну аныктоо зарыл.

⁴² Казакстан ЖМКларында саясий адептүүлүк: гармония издөө. (Улуттук, расалык же диний кастыкты козутуу белгилерин аныктоо боюнча усулдук рекомендациялар). - Алматы: Эл аралык «Адил сөз» сөз эркиндигин коргоо фонду, 2007, 74-бет.

Экстремизмге, улут аралык, диний касташууга айыптоолор боюнча кылмыш иштерине байланыштуу ЖМКлардагы талаштуу тексттер боюнча типтүү суроолор⁴³ (КР КК, 299-берене).

1. Тексттерде «...» деген кайсы бир улуттук, конфессиялык же социалдык топтун дарегине башка социалдык категориялар менен салыштырмалуу жаман баа айткан сөздөр, сүйлөмдөр же ойлор барбы?
2. Жынысы, расасы, улуттук же конфессиялык таандык белгилери боюнча кайсы бир социалдык топко каршы укукка сыйбаган (экстремисттик) аракеттерге түрткөн, тукурган жана чакырган сөздөр барбы?
3. Текстте кайсы бир социалдык топтун өкүлдөрүнө карата (жыныстык, расалык, улуттук же конфессиялык таандык белгилери боюнча) укукка жатпаган аракеттерге чакырган же үгүттөгөн кайрылуулар же ураандар барбы?
4. Кайсы бир улуттун, этностун же башка социалдык топтун өкүлдөрүнө карата кастык, жек көрүүчүлүк же басынтуу мүнөзүндөгү сөздөр барбы?
5. Кайсы бир социалдык топтун өкүлдөрүнө каршы аракеттерге багыттоо формасында айтылган сезим козгогон сөздөр барбы?
6. Азыркы орус тилинде (же башка тилде) сүйлөгөн адамдын көз карашынан алганда азыркы орус маданияты (башка улуттук маданият) тескери баалаган, бир этностук топтун бардык өкүлдөрү эски үрп-адаттарды, салттарды, ишенимдерди тутунат дегендей сөздөр барбы?
7. Бир улуттун тегинин артыкчылыктары жана башка улуттун тегинин жамандыгы, кемдиги тууралуу ырастоо сөздөрү барбы?
8. Этностук топтун өкүлдөрүнүн жосунсуз жоруктары үчүн бүт улутка жоопкерчиликти оодаруу сөздөрү барбы?
9. Кайсы бир улуттун, бир социалдык топтун өкүлдөрүн башкаларга карата зомбулукка тукурган сезим козгоочу сөздөр барбы?
10. Кайсы бир улуттун түбүнөн эле кыянатчыл экендиги тууралуу сөздөр барбы?
11. Бир этностук топтун таламдарынын башка топ менен таптакыр быгыша албасы, кастык мамилеси тууралуу сөздөр барбы?
12. Бир социалдык топтун, этностук жана диний топтун мурдагы, азыркы жана келечектеги жамандыктары, начар жашоосу үчүн башка улуттун, элдин, социалдык же этностук топтун атайын жасаган иш-аракеттери менен түшүндүрүлөт деген сөздөр барбы?
13. Кайсы бир улуттун (башка социалдык топтун) кастык ниеттери тууралуу сөздөр барбы?
14. Кайсы бир улуттун, диндин же социалдык топтун өкүлдөрүнө карата укукка жатпаган (экстремисттик) аракеттерин актаган же жүйөө тапкан сөздөр барбы?

Мисал тартылган суроолор эксперттин материалды логикалык-грамматикалык, семантикалык (маанилик), стилистикалык жана психолингвистикалык тереңдетилген изилдөөгө багыт берүүгө тийиш. Изилдөө жалпы жонунан ой толгоолор жана субъективдүү баалоолор менен гана чектелбестен, терең илимий базага ээ болуп, лингвистика жаатында азыркы илимдин маалыматтары менен тастыкталууга тийиш.

⁴³ Типтүү суроолор «Адил сөз» Фондунун маалыматтык талаштар боюнча экспертизалар коомдук Борбору тарабынан (Казакстан) лингвисттерди окутуу боюнча окуу материалы катары 2011-жылы мартта тренингде сунушталды.

4.2. *Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо. Жалаа.*⁴⁴

Конституцияга ылайык, ар бир адам ой жүгүртүү жана айтуу эркиндигине, сөз жана басма сөз эркиндигине,⁴⁵ ошондой эле маалыматты издөө, алуу, пайдалануу жана аны таратуу эркиндигине ээ.

Коомдук турмушту либералдаштыруу жана сөз эркиндигин жарыялоо сүйлөө ишмердигин пайдаланууга байланышкан толтура жаңжалдарды жаратты. Бул баарыдан мурда вербалдык мазактоодон, жалаадан, абийирге, ар-намыска жана ишкердик беделге доо кетирген маалыматтарды таратуудан келип чыккан жаңжалдар.

Эгер жарандын же юридикалык жактын абийирине, ар-намысына жана ишкердик беделине доо кетирген маалыматтарды таратканы үчүн жарандык-укуктук жоопкерчиликке тартылса (КР ЖК, 18-берене), ал эми жалаа жана мазактоо үчүн кылмыш жоопкерчилиги каралган (КР КК, 127-, 128-беренелер). Бул категория боюнча чырларды туура жана адилет чечүүнүн жакшы жолу болуп КР Жогорку сотунун пленумунун 2003-жыл 5-декабрда алынган «Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча талаштарды чечүүнүн соттук тажрыйбаларынын айрым маселелери жөнүндө» № 20-токтому саналат. Бирок сот тажрыйбасы көргөзгөндөй, саналуу гана соттор бул документти жетекчиликке алышат.

«Бул категориядагы талаштарды чечүүдө **«абийир»**, **«ар-намыс»**, **«бедел»** деген түшүнүктөр төмөнкү адеп-аклактык категорияларды аныктаарын эске алуу зарыл:

- ✓ ***абийир** – бул инсандын моралдык, ишкердик жана башка касиеттерин, анын коомдогу абалын оң жагынан аныктаган социалдык маанилүү объективдүү баа;*
- ✓ ***ар-намыс** – бул абалдын инсандын аң-сезиминде чагылышы, б.а., инсандын моралдык, ишкердик жана башка сапаттарынын социалдык маанисине негизделген субъективдүү баа (өзүн өзү баалоосу);*
- ✓ ***ишкердик бедел** – жарандын, адамдар тобунун (жамаатынын), уюмдун же юридикалык жактын кесиптик сапаттары, артыкчылыктары жана кемчиликтери тууралуу кайсы бир коомдук чөйрөдө басымдуулук кылган ой-пикир⁴⁶.*

Өзү жөнүндө тескери маалымат таратылган адам өзүнө жалаа жабылды деп эсептей алат. Мамлекет өз жарандарынын абийирин жана ар-намысын коргоо укугуна кепилдик берет. Жакынга чейин жалаа үчүн кылмыш жоопкерчилиги каралып келген (КР КК, 127-берене), анда жалаа «башка адамдын абийирине, ар-намысына доо кетирип же анын ишкер беделин булгаган маалыматты атайылап таратканы үчүн» катары аныкталган. Кылмыш жазасын колдонуу үчүн өз кызматын аткарып жаткан журналист кылмыш экенин билип туруп эле жасаганын далилдөө зарыл.

КРдин жаңы Конституциясын кабыл алуу менен 2010-жылдын майынан тарта Кыргызстанда инсандын абийирине, ар-намысына доо кетирип же басынткан маалыматты

⁴⁴ КРдин соңку Конституциясына ылайык (2010-ж.) инсандын абийирине жана ар-намысына доо кетирген же басынткан маалыматты таратканы үчүн кылмыш жоопкерчилиги алынып салынды. Бирок КР Кылмыш Кодексинин 127-беренесинде «Жалаа» дагы эле бар.

⁴⁵ КР Конституциясынын 31-беренеси, 27.06.2010-ж.

⁴⁶ КР Жогорку сотунун пленумунун «Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча талаштарды чечүүнүн соттук тажрыйбаларынын айрым маселелери жөнүндө» П.2 токтому, 05.12.2003-ж. №20.

таратканы үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартууга тыюу салынат.⁴⁷ Бирок Кылмыш кодексинде бул берене азырынча бар. Айрым депутаттардын колунда “Кылмыш кодексине өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө» мыйзам долбоору бар экени маалым, анда жогорудагы берене күчүн жоготкон катары таанылган.

Адамгерчиликке жатпаган маалыматтарды билип туруп (атайылап) аларды бурмалап бергендигин күбөлөшү мүмкүн, ошондуктан автор мисал келтирген маалыматтардын тууралыгы, ал колдонгон булактардын аныктыгы, цитаталардын чындыгы, автордук тастыктоолор менен ой жоруулардын канча жүйөөлү экендиги жөнүндө маселелер көп чыгат. Чындыкка төп келбеген, ойдон чыгарылган маалыматтар жалган катары бааланат. Алар адамдын жаман касиеттери, ыплас жүрүм-туруму, кайсы бир кылмыштуу, адепсиз жана башка жосундары тууралуу ойдон чыгарылган маалыматтар.

Тилге байланышкан жаңжалдарды караган сот иштеринин өзгөчөлүгү - сүйлөө ишмердиги аркылуу укук бузуулардын болгонунда. Иштин юридикалык маанилүү жагдайларын аныктоого баарыдан мурда текст негиз болуп саналат, бул өндүү иштерди караган юриспруденция дал ошондон керек категорияларга таянат.

Абийирди жана ар-намысты коргоо иштерин соттук кароолордо төмөнкү лингвистикалык критерийлерге төп келген сөздөр гана бааланат: баяндоо сүйлөмүнүн грамматикалык формасына ээ, сүрөттөө сүйлөмдөрү болуп саналат; тилденме сөздөр жана сүйлөмдөр, салыштырмалуу мазактоо мааниси же мазактоо жышааны бар сөз курамдары бар же жок.⁴⁸ Мындай иштерде тексттин талаштуу бөлүгүндө доочу жөнүндө сөз жүрүп жатканын тактоо зарыл.

Текстти талдоо үчүн атайын билимдер зарыл, ошондуктан сот иштердин бул категориясы боюнча лингвистикалык экспертиза дайындалат. Аталган категориядагы иштер боюнча адистин корутундусу үчүн талаш туудурган текстти ар тараптуу жана терең талдоо критерийлерине негизденүү зарыл. Мында сот гана чечүүгө акылуу болгон юридикалык маселелерге эксперттин компетенциясы жетпейт.

Экспертиза дайындоодо адиске конкреттүү суроолор коюлат. Алар болжол менен мындай болушу мүмкүн.

Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо иштери (КР ЖК, 18-беренеси), ошондой эле жалаа жабуу иштери боюнча типтүү суроолор (КР КК 127-беренеси)⁴⁹

Суроолордун үч тобу ажыратылат.

I. Биринчи тобу. Талаштуу сөздүн (тексттин) конкреттүү адамга таандыгын (даректүүлүгүн) аныктоого багытталган суроолор. Бул эксперттик тапшырма адатта төмөнкүдөй түзүлөт.

1. Тексттеги ар кандай номинацияларга карап, сөз кайсы бир адам жөнүндө жүрүп жатканын билүүгө болобу?
2. Фраза бир адамга таандыкпы? (Фраза конкреттүү адамга багытталганбы?).

II. Экинчи топ. Суроолор конкреттүү адам тууралуу тескери маалымат бар экенин аныктоого байланышкан.

⁴⁷ КР Конституциясынын 33-беренеси, п.5 27.06.2010-ж.

⁴⁸ КР Жогорку сотунун абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча соттук тажрыйбасынан, 2004.

⁴⁹ Типтүү суроолор “Адил сөз» Фондунун маалыматтык талаштар боюнча экспертизалар коомдук Борбору тарабынан (Казакстан) лингвисттерди окутуу боюнча окуу материалы катары 2011-жылы мартта тренингде сунушталды.

1. Макалада «...» адам жөнүндө тескери маалымат барбы? Кайсы сөздөрдө тескери маалымат камтылган?
2. Макалада «...» юридикалык жактын /коомдук уюмдун /фирманын / мекеменин «...» (аталышы) ишкердик бедели тууралуу тескери маалымат барбы?

II. Үчүнчү топ. Суруолор конкреттүү адам/ишкердик субъект жөнүндө тескери маалымат кандай айтылганын аныктоого байланышкан.

1. Фактылар (окуялар) же баа берген ой жоруулар (пикирлер, ишенимдер) кандай формада маалымат катары чыгарылган?
2. *Конкреттүү адам/ишкердик субъект жөнүндө тескери маалыматтар кандай жол менен: фактыны ырастоо, божомолдор, суроо түрүндө берилгенби?*

Адамды жамандаган маалыматтар төмөнкү эки параметрди камтыйт:⁵⁰

- ✓ 1. мыйзамды, коомдун адеп-аклактык эрежелерин бузгандыгы жөнүндө маалымат;
- ✓ 2. Жалган мүнөздөгү, чындыкка төп келбеген маалымат.

Бирок маалыматтын чындыгын текшерүү лингвистикалык экспертизанын компетенциясына кирбейт. Демек, лингвист-эксперттер маалыматтар жамандоо мүнөзүнө ээби деген суроого жооп бере алышпайт. Лингвисттер кайсы маалыматты текшерүү керектигин гана көрсөтө алышат, анткени ал автордун билими түрүндө тилден тышкары чындыкты гана чагылдырып, ошондой эле автордун ой-пикири түрүндө берилип, чындыкты анын аң-сезими аркылуу чагылдыргандыктан, кайсы маалыматты текшерүү мүмкүн эместигин гана көрсөтө алышат.⁵¹

4.3. Мазактоо айыбы

Медиа текстинин чырдуу болушу адатта жамандоо стратегиясынан келип чыгат. Мындай тексттердин негизги максаты – окурманга, көрөрманга, угарманга таасир этүү. Негизги милдети – материалдын каарманын шылдыңдоо же басынтуу. Маалыматта айтылган адамдын жаман жактарын тике же кыйыр баалоого багытталган кандайдыр бир тетири маалыматтарды, ой-пикирлерди, ой жорууларды жарыялоо азыр саясий дискурста кеңири колдонулууда.⁵²

«Сөз чыр-чатактары юридикалык регламентация жана лингвистикалык изилдөөлөр чөйрөсүнө аз-аздан кире баштады. Тил илиминде классикалык лингвистикага жат көрүнгөн тилди пайдаланууга байланышкан жаңы түшүнүктөр тынымсыз пайда болууда. Бул тилдин инвективдик иш-аракетинен чыккан *ыза, мазактоо, тилдик чатак, ошондой эле тил аркылуу сезимге таасир этүү жана суггестия, тил агрессиясы* ж.б. түшүнүктөр».⁵³

Мазактоо иштеринде одоно тил формасы аныктоочу белги болуп саналат. Лингвистикалык көз караштан алганда одоно тил формасы деген бул коомдогу жүрүм-

⁵⁰ Юридикалык тажрыйбада чырдуу тексттерди лингвистикалык изилдөө. Ли В.С., Карымсакова Р.Д., Тапалова Р.Б.- Алматы: КазУУ, 2008, 87-бет.

⁵¹ ЖМКлардагы талаштуу тексттер жана соттук доолор. Жарыяланган материалдар. Документтер. Экспертизалар. Лингвисттердин комментарийлери. – М.: Престиж, 2005, 106-бет.

⁵² Колтунова Е.А. Чырдуу тексттерди лингвистикалык экспертиза маселесина карата. - Нижний Новгород, 2004. <http://koltunov-nn.ru/modules/pages/main/publications/expertiza.html>.

⁵³ Голев Н.Д., Матвеева О.Н. Юриспруденция жана лингвистика үчүн лингвистикалык экспертизанын мааниси // Сөздүн куну. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча сот жараяндарында ЖМК тексттерин лингвистикалык экспертизалардан өткөрүү тажрыйбасынан. М.: Галерея, 2002, 262-бет.

турум эрежелерине каршы келген орой, тилдеме сөздөрдү же сүйлөмдөрдү колдонуу болуп саналат.

Тилденме лексиканын негизги тематикалык топторуна жаныбарлардын аталыштары; жиншайтандардын аталыштары; никесиз төрөлгөн деп айыптоолор; интимдик мамилелердин жана гениталиялардын аталыштары кирет. Конкреттүү инсанга багышталган ушундай сөздөр менен сүйлөмдөрдүн өзү бул адамдын абийирине жана ар-намысына доо кетирүү катары бааланат.⁵⁴ Андан тышкары кээ бир учурларда адабий тилге, б.а., адабий эрежелерге толук төп келген сөздөр менен сүйлөмдөр да аларга мазактоо мүнөзүн бериши мүмкүн.

«Ошентип, лингвистикалык экспертизага карата «одоно форма» – бул мазактоо, б.а., адресат (доогер) үчүн мазактоо камтылган сөздөр же сүйлөмдөр болуп саналат».⁵⁵

Лингвистикалык экспертиза өткөрүү маалында изилденген сөздөрдүн мазактоо мүнөзү тастыкталат же четке кагылат, б.а., маалыматта жамандоо сөздөрүнүн бар же жогоу такталат. Лингвистикалык экспертизаны чечүү үчүн төмөнкүдөй типтүү суроолор коюлушу ыктымал:

Мазактоо айыптоосу боюнча кылмыш иштери (КР КК, 128-берене) боюнча типтүү суроолор⁵⁶

Суроолор үч топко бөлүнөт.

I. Биринчи топ. Суроолор талаш туудурган сөздөрдүн (тексттин) кайсы бир адамга, б.а., фактынын бирөөгө тийиштүүлүгүн (даректүүлүгүн) аныктоого багытталган. Бул эксперттик тапшырма адатта төмөнкү суроолор аркылуу такталат.

1. Текстте кайсы бир адам тууралуу маалымат барбы?
2. Тексттеги ар башка номинациялар боюнча кайсы бир адам тууралуу сөз болуп жатканын билүү мүмкүнбү?
3. Фраза кайсы бир дарекке тиешелүүбү (фраза кайсы бир адамга багышталганбы?)

II. Экинчи топ. Суроолор сүйлөө аракетинде мазактоо бар-жогун тактоого байланышкан.

1. X фразасы мазактообу?
2. Айтылган сөз багышталган адамдын абийирин жана ар-намысын мазактоо болуп саналабы?

3. Айтылган сөздөр мазактоого жатабы?

III. Үчүнчү топ. Суроолор эгер сөз аракетинде мазактоо бар делсе, талаш туудурган сөздө (текстте) ыплас форма барбы/жокпу дегенди аныктоого байланышкан.

1. Айтылган сөздө/текстте коомдо кабыл алынган сүйлөө эрежесине каршы келген одоно формада айтылган инсанды тескери баалоо орун алганбы?
2. Текстте тескери (тилдеме, ыплас) лексика орун алганбы?
3. Конкреттүү адамга ой-пикир сылык же одоно сөз менен айтылганбы?

⁵⁴ Жарандык жана арбитраждык жараянда сот экспертизасынын теориясы жана практикасы. Илимий-практикалык колдонмо / Юридика илимдеринин доктору профессор Е.Р. Россинскаянын редакциясы менен. М., 2006, 144-бет.

⁵⁵ Юридикалык тажрыйбада чырдуу тексттерди лингвистикалык изилдөө. Ли В.С., Карымсакова Р.Д., Тапалова Р.Б.- Алматы: КазУУ, 2008, 89-бет.

⁵⁶ Типтүү суроолор “Адил сөз» фондунун маалыматтык талаштар боюнча экспертизалар коомдук Борбору тарабынан (Казакстан) лингвисттерди окутуу боюнча окуу материалы катары 2011-жылы мартта тренингде сунушталды.

4. Текстте тилдеме сөздөр же сүйлөмдөр, мазактоо өтмө маанидеги же мазактоо түсүндөгү сөз курамдары орун алганбы?
5. Айтылган сөз жагымсыз мүнөзгө ээби?

ЖМК тексттерине жана көпчүлүк алдында айтылган сөздөргө байланыштуу соттук лингвистикалык экспертиза дайындоодо экспертке суроолорду түзүү жагы өзгөчө кыйынчылык жаратат. Суроолор так, ачык коюлуп, эки анжы пикир туудурбоого тийиш, алар эксперттин атайын билимдеринин чегинен чыкпашы абзел. Тажрыйба көргөзгөндөй, сотторду негизинен талаштуу тексттин лексикалык-стистикалык өзгөчөлүктөрү, же лингвисттин чатактуу жарыядагы маалыматты берүү ыкмалары боюнча корутундусу, же тексттин баалоо компоненттеринин анализи кызыктырат. Филолог-лингвист эксперттер сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын маани-маңызын, оң же тетири жагын так аныктоодо сотторго көмөктөшө турган бул жаатта атайын билимдерге ээ.

5-бап

Башка өлкөлөрдө лингвистикалык жамааттарды түзүү жана өнүктүрүү тажрыйбасы

Коңшу өлкөлөрдө лингвистикалык жамааттарды түзүү жана өнүктүрүү тажрыйбасын талдоода Казакстан менен Орусиянын ийгиликтүү өрнөгүн бөлүп көрсөтүү керек. Бул жерлерде бир катар жылдар бою лингвистикалык экспертизанын көз карандысыз борборлору иш жүргүзүүдө.

Бул мамлекеттердин лингвист эксперттери өз ишинде төмөнкү лингвистикалык экспертизалар боюнча кыйла тажрыйба⁵⁷ топтоого жетишип калды:

- ✓ *сөздөрдүн, сөз айкаштарынын жана фразалардын чыгуу тегин жана маанисин майдалап чечмелөө;*
- ✓ *абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча доолорго байланышкан окуяларды изилдөө (атап айтканда, ЖМКларда талаш туудурган жарыяларды жана материалдарды талдоо);*
- ✓ *тексттердин структурасын изилдөө, тексттердин негизги жана кошумча мазмуну, алардын автордугун ж.б.у.с. талдоо;*
- ✓ *мыйзамдардын жана мыйзам актыларынын, коммерциялык жана коммерциялык эмес келишимдердин, жарнак тексттердин жана башка документтердин айрым жоболорун азыркы адабий тилди билген сабаттуу адам кандай түшүнөт деген өңүттөн түшүндүрүү;*
- ✓ *Интернет сайттардын жана баракчалардын тексттик мазмунун экспертизадан өткөрүү;*
- ✓ *Товардык белгилер, ураандар (слогандар) жана башка коммерциялык аталыштар азыркы кыргыз (орус) адабий тилинин эрежелерине шайкеш келеби деген өңүттөн, ошондой эле алардын башка товардык белгилерге жана коммерциялык аталыштарга төп келээрин/келбешин изилдөө;*
- ✓ *жана башкалар.*

⁵⁷Караңыз. Юридикалык практикада чырдуу тексттерди лингвистикалык изилдөө. Ли В.С., Карымсакова Р.Д., Тапалова Р.Б.-Алматы: КазУУ, 2008; Чырдуу тексттерди лингвистикалык экспертизадан өткөрүү маселесине карата. Колтунова Е.А.-Нижний Новгород, 2004. <http://koltunov-nn.ru/modules/pages/main/publications/expertiza.html>.

Соттук жана соттон тышкары лингвистикалык экспертизаларды уюштуруунун жана өткөрүүнүн ар кандай багыттарына арналган көп сандуу илимий табылгалар жарык көрдү, алар лингвистикалык жамааттардын андан ары өнүгүшүнө өбөлгө болду. Экспертизаларды жүргүзүүнүн усулдук базасы жыйналды. Жарык көргөн китептер устат эксперттердин иш тажрыйбасын жалпылап, лингвистикалык эксперттердин корутундуларын ар тараптан талдап, лингвистика илими жаатында юристтерге, сотторго жана журналисттерге көмөктөшүүдө.

Албетте, лингвистикалык экспертизалар жаатында кыргыз тажрыйбасы анча чоң эмес. Бул багыттагы устаттардын ишин бириктирип, соттук экспертизалар өндүрүшүндөгү улуттук тажрыйбабызды жыйнап жана жалпылоо, кыргыз жана орус тилдеринде тексттерди лингвистикалык изилдөө боюнча бирдиктүү илимий мамилени иштеп чыгуу милдетин мойнуна ала турган илимий өзөк бизде азырынча түзүлө элек.

Орусияда эксперттик изилдөөлөрдү мойнуна көтөргөн мамлекеттик жана мамлекеттик эмес эксперттик уюмдардын саны артууда. Соңку жылдары эле жекече ишканалар саны ондоп көбөйдү. Алардын арасында 2001-жылдан тарта «Документтик жана маалыматтык талаштар боюнча лингвист эксперттердин Гильдиясы» (ГЛЭДИС) Коомдук бирикмеси иштеп келатат. Ал кандай гана текст болбосун тексттердин лексикалык бирдиктерин экспертизадан өткөрүүдө жарандык жана кылмыш иштери боюнча доогерлерге жана жоопкерлерге, арбитраждык талаштардын катышуучуларына, ЖМК редакцияларынын кызматкерлерине, укук коргоо органдарынын кызматкерлерине, адвокаттарга, сотторго жана юридикалык жактарга көмөктөшүп жатат. Гильдиянын башкы уюштуруучусу жана жетекчиси белгилүү орусиялык окумуштуу жана журналист М. Горбаневский болуп саналат. Анын күчү менен бул багытта иштеген ар башка бирикмелер, жигердүү адамдар жана адистер бир колго бирикти.

Бул азыр толук көз карандысыз кесипкөйлөр жамааты, анткени устат тил таануучулар, юристтер, библиографтар, филология илимдеринин кандидаттары жана докторлору, академиялык институттардын, Москванын жана Орусиянын алдыңкы ЖОЖдорунун өкүлдөрү уюштуруучулар болуп саналат. Бул болсо алар чыгарган эксперттик корутундулардын калыстыгына жана көз карандысыздыгына кепил болот.

ГЛЭДИСтин азыр Орусия боюнча аймактык өкүлдөрү бар. Өзү болсо иш тажрыйбаларды жалпылап, теориялык жактан иштеп чыгуу, лингвистикалык экспертизалардын усулдарын бирдей кылуу жагынан лингвист эксперттердин аракеттерин бириктирүү боюнча коомдук координатор болуп саналат.

Бардык экспертизалар соттордун, тергөө органдарынын, ЖМК редакцияларынын, юридикалык жактардын жана адамдардын расмий суроолору боюнча келишимдик негизде аткарылат. Өз алдынча лингвистикалык экспертиза өткөрүү укугуна ГЛЭДИСте атайын аттестациядан өткөн лингвист эксперттер ээ болушат. Аттестациялоо жыйынтыктары боюнча алардын Гильдиянын эгидасы алдында өз алдынча соттук экспертиза өткөрүү укугун тастыктаган эксперттик-квалификациялык комиссиянын күбөлүгү берилет.

Албетте, Орусияда соттук лингвистикалык экспертизанын калыптануусу оңой жүргөн эмес. Бирок бул кыймылдын активисттеринин талыбаган аракеттеринин натыйжасында алар бутуна бекем туруп, бай тажрыйбага ээ болушту.

Бул багыттын башатында тургандар алгачкы ишин мындайча сыпатташат: «Кечээ эле талаштуу тексттерди соттук-лингвистикалык изилдөөлөр айрым гана өтө эле тажрыйбалуу жана устат окумуштуулардын деңгээлинде жана көбүнчө эксперттик мекемелерден

тышкары жерлерде өткөрүлүп келген. Мында эксперттик мекемелердин кызматкерлери болбогон... көптөгөн белдүү филолог окумуштуулар чыгарган тыянактары үчүн өз милдеттерин жана жоопкерчиликтерин дайыма эле так билишкен эмес, алар өз корутундулары же ой-пикирлери сотто эске алынарын андашпаган. Көп учурда алар теориялык, илим изилдөө иштери менен соттук далилдер үчүн мааниси бар фактыларды тактоо боюнча эксперттик ишмердик менен аралаштырып алышкан.

Кесипкөй эксперт болуп саналбаган филологдордун корутундуларында көп учурда текшерилбеген божомолдор, ой жоруулар, гипотезалар жана божомолдор, субъективдүү пикирлер орун алууда. Алар илимий талаштар үчүн жараса жараар, бирок экспертизанын тыянактары боло алышпайт. Сынактан өтпөгөн жана илимий жактан тастыктала элек лингвистикалык усулдар колдонулган корутундулар сот токтомдорунда оң баа алышпаган, же соттор аларды далил катары эсептеген эмес.⁵⁸

ГЛЭДИСтин ишмердиги бир эле маалда кесипкөй адис тил таануучулардын лингвистикалык экспертизасы аркылуу атамекендик ЖМКларда жана азыркы орус коомунда жарандар менен алардын бирикмелери тарабынан ой-пикирлерин жана идеяларын эркин айтуу, таратуу, маалымат чыгаруу жана таратуу эркиндигин ишке ашыруу үчүн негизги инструмент катары орус тилин сактоого жана өнүктүрүүгө таасир этүүгө багытталган. Укуктук рыноктук мамлекетте чыр-чатактарды чечүүнүн, ошондой эле жарандык коомду, анын ичинде көз карандысыз ЖМКларды бекемдөөдө кыйла натыйжалуу жолдорун табууда мааниси чоң.⁵⁹

«Соттук лингвистикалык экспертизанын азыркы абалын талдоо менен экспертизанын бул түрү өз өнүгүүсүнүн биринчи баскычынан өттү деп айтууга болот. Акыркы жылдары ал соттук экспертизалардын соттук-сүйлөм таануу экспертизалар классына тиешелүү өз алдынча түрү катары калыптанدى. Экспертизалардын башка түрлөрү арасында анын ролу менен орду аныкталды, анын компетенциясынын чектери такталды. Көп учурларда нормативдик негизи эки анжы түшүндүрүүдөн оолак болууга көмөк болот. Экспертизалардын аткарылышынын кандайдыр бир усулдук базасы топтолду. Бул багытта иштей алган эксперттердин катары тынымсыз өсүүдө. Ушунун баары азыркы лингвистикалык экспертиза юридикалык практиканын талаптарына улам көбүрөөк төп келе баштады деп тыянак жасоого жол берет».⁶⁰

Орусиянын ГЛЭДИСинен бир катар жыл өткөн соң Казакстанда сөз эркиндигин коргоонун Эл аралык «Адил сөз» фондунун алдында маалыматтык жана документтик талаштар боюнча экспертизалардын Коомдук борбору ачылган.⁶¹ 2003-жылдан тарта лингвистикалык ишмердик менен алектенген бул Борбор өз алдынча кыйла тажрыйба топтоп,⁶² казак журналисттери жана сот корпусу айрыкча абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо иштеринде анын пайдасын көрүп жатышат.

Казакстанда лингвистикалык экспертизанын өнүгүшү Орусиядагыдай эле практикадан теорияга карай жолду басып өттү. Бүгүнкү ийгиликке чейин узак мезгил бою сөз сүйлөө

⁵⁸ Галяшина Е.И. Соттук лингвистикалык экспертиза түшүнүгү.

<http://www.rusexpert.ru/index.php?idp=content&id=202>.

⁵⁹ Караңыз. Гильдиянын жаралыш тарыхынан. Горбаневский М.В., филология илимдеринин доктору, профессор, документтик жана маалыматтык талаштар боюнча лингвист-эксперттер Гильдиясынын башкарма төрагасы. <http://www.rusexpert.ru/?idp=2>.

⁶⁰ Галяшина Е.И. Соттук лингвистикалык экспертиза. http://www.isemgua.ru/info/ling_ex.htm.

⁶¹ Караңыз. <http://www.adilsoz.kz/>.

⁶² Караңыз. Казакстан ЖМКларында саясий адептүүлүк: гармонияны издөө - Алматы: сөз эркиндигин коргоонун «Адил сөз» Эл аралык фонду. 2007.

ишмердигинин айрым объектилерин изилдөөнүн жекече эксперттик усулдары иштелип чыгылды, аларды сот өндүрүшүндө колдоноорун тастыктаган тажрыйба топтолду.

Бүгүн бул Борбордун ишине ар башка багыттар боюнча филология, искусство таануу, психология, философия, теософия ж.б. боюнча беделдүү илим кандидаттары жана докторлору катышууда. Негизинен алар казакстандык ЖОЖдордун окутуучулары болуп саналат. Борбор иштегенден бери эксперт адистер юридикалык жактардын жана жеке адамдардын, соттордун жана адвокаттардын, ар түркүн ЖМК редакцияларынын, журналисттердин жана талаштуу тексттерде жамандалган адамдардын өздөрүнүн суроо-талаптары боюнча кыйла сандагы лингвистикалык изилдөөлөр өткөрүлдү. Сот жана укук коргоо органдары менен тыгыз кызматташтыктын өзү эле сөзгө байланыштуу чыр-чатактарга байланыштуу соттук териштирүүлөргө адис лингвисттин гана эмес, соттук экспертизанын өзгөчө түрү катары азыркы илимий аппаратка жана лингвистикалык экспертизанын усулу бар ким болбосун катышуу зарылдыгын бардыгы түшүнүп калганын билдирет.

Маалыматка жана сөзгө байланыштуу талаштарда лингвистикалык экспертиза жана лингвистикалык изилдөө өткөрүү зарылдыгы постсоветтик мезгилде тынымсыз өсүүдө. Ошондой эле алыскы чет өлкөлөрдө да лингвистикалык экспертиза алдында да азыр маанилүү милдеттер турат.

Бүгүн эле эл аралык эксперттер тил менен укуктун өз ара айкашынын төмөнкүдөй маанилүү чөйрөлөрүн изилдөөнү максат коюшту.⁶³

- ✓ **соттогу соттук сүйлөм таануу жана коммуникация** – сот өндүрүшүнүн катышуучуларынын сүйлөө жүрүм-туруму. Бул соттук риторика, стилистика, тексттин лингвистикасы, ар кандай тил жана сүйлөө аспектилери, сот өндүрүшүнүн юридикалык тилин соттук териштирүүгө катышкандар тарабынан бузбай кабылдап түшүнүү проблемалары, тексттерди автордоштуруу жана атрибуциялоо, идентификация, тексттин авторунун (аткаруучусунун) анын тил, сүйлөө өзгөчөлүктөрү боюнча диагностикасы;
- ✓ **юридикалык аргументтештирүү** – юридикалык жүйөөлөрүн табигый тил аркылуу анын табигый тилдин көп маанисин жана аныксыздыгын эске алуу менен айтуу ыкмалары жана мүмкүнчүлүктөрү. Юридикалык логика сот өндүрүшүнүн мүмкүнчүлүктөр жана касиеттер призмасы аркылуу каралат;
- ✓ **соттук лингвистика** – ар кандай соттук кырдаалдарга ылайыктап соттук далил үчүн сүйлөө тактикаларын жана стратегияларын иликтөө жана иштеп чыгуу (сот өндүрүшүнүн шартында сөз сүйлөө ыкмасы боюнча юристтерге кеп-кеңештерди иштеп чыгуу; кайчылаш суроолорго жол бербести аныктоо боюнча лингвистикалык критерийлерди сунуштоо);
- ✓ **укукта тилдик нормалар** – сот өндүрүшүндө сүйлөө ыкмасына байланыштуу укуктук көрсөтмөлөр, юридикалык котормолорго талаптар, тилдик белгилердин маселелери, маселен, ат коюу укугу, соода белгилеринин, фирмалык аталыштардын ж.б. чөйрөсү;
- ✓ **сүйлөө аракеттеринин укуктук күчү** – мыйзамдар менен укуктук нормалардын аныктыгы, алардын тилдик белгилениши, ошондой эле тилдик аракеттердин жекече учурлары. (Мисалы, диффамациянын - «кастык тилдин», сөз агрессиясынын, инвективдүүлүктүн, сөз экстремизминин критерийлери ж.б.);

⁶³ Галяшина Е.И., Орусияда жана чет жерде соттук лингвистикалык экспертизанын азыркы абалы жана актуалдуу проблемалары. “Орусиялык укук интернетте” журналы, 2008. <http://www.rpi.msai.ru/prints/200803galyashina.html>.

- ✓ **нормативдик-укуктук документтерди түшүндүрүүнүн жана интерпретациялоонун тилдик критерийлери** – тилдик мыйзам ченемдиктер менен тилден тышкары критерийлердин өз ара катнашы, бул нормативдик-укуктук актынын текстинин маанисин тактоого өбөлгө түзөт (укуктук маданият, коммуникациялык кырдаал, коммуникацияга катышкандардын билимдеринин көлөмү, терминдик тактык ж.б.у.с.);
- ✓ **юридикалык жоболорго тилдик талаптар**, атап айтканда, түшүнүктүү жана бир беткей болушу үчүн. Тексттин тилдик формасы менен юридикалык мазмунунун айкашынын тилдик критерийлерин иштеп чыгуу.

Соңку жылдары тил менен укуктун өз ара карым-катнашынын өнүгүшүнө Европа Биримдигиндеги укуктук гармонизация, ошондой эле сооданын жана жаңы байланыш каражаттарынын өнүгүш жараяны зор таасирин тийгизгендиктен, Англиянын, АКШнын, Германиянын жана башка өнүккөн өлкөлөрдүн эксперттери сот фонетикасы жана сот лингвистикасы боюнча эл аралык ассоциацияларга биригүүдө. Укук чөйрөсүндө тил аралык байланыштар маселерине жана юриспруденция чөйрөсүндө кесиптик ишмердикти лингвистикалык камсыз кылуу маселелерине алардын кызыгуусу артып жатат. Бул проблема мурдагы Советтер Союзунун окумуштууларынын да көңүлүн бурууда.

Тил менен укуктун кесилишинде проблемалардын маанисинин артышынын түпкү себеби – социалдык муктаждыктардан чыккан табигый нерсе, адамдын тилге ар түркүн мамилелерин «юридикалаштыруу» зарылдыгы. Бул карым-катнаштарды «юридикалаштыруу» өбөлгөлөрү тилдин өзүнөн, биринчи кезекте анын иш-аракеттеринин объективдүү нормаларын иштеп чыгуу кезинде чаржайыт чыга калат.

Табигый тилдин структуралык (логикалык) элементтери юридикалык текстке, анын маани-маңыздар системасына салынгандан кийин кандай болгондо «юридикалдашат», эркек баш ийбестен (эгер мыйзамчынын эркин эске алсак) юридикалык элементтерге теңдешип калат.

Коомдук-тил кырдаалынын өнүгүшүнүн азыркы мезгили лингвистиканын, юриспруденциянын, журналистиканын жана социалдык психологиянын кесилишинде турган маселелердин өзгөчө маанилүүлүгү менен мүнөздөлөт. Юрислингвистика менен лингвоюрисстиканын объектилери болуп тил менен мыйзамдын өз ара катнашы саналат, б.а., тилдин мыйзамга мамилесин юрислингвистика изилдесе, мыйзамдын тилге мамилесин лингвоюрисстика изилдейт; тилдин юридикалык өңүтү - юрислингвистиканын предмети, укуктун тил өңүттөрү – лингвоюрисстиканын предмети.

Биз козгогон маселелердин мааниси аларды түшүнүү үчүн гана керек, бул басылманын алкагында биз анын баарын ар тараптан карай албайбыз, анткени, бул адистикти талап кылган тема болгондуктан, аны тереңден казып изилдөө талап кылынат.

III. КОШУМЧА ОКУУ МАТЕРИАЛЫ

1. «Лингвистикалык экспертиза өткөрүү теориясы жана практикасы» аттуу тренингдин программасы

8.30 - 9.00 – Каттышуучуларды каттоо.

9.00 - 9.15 – Тренингди уюштуруучулардын кириш сөзү.
Каттышуучулар менен учурашуу жана таанышуу.

Катышуучулардын маалымдуулугун жана тренингден күткөн үмүтүн аныктоо.

9.15 - 9.50 – Соттук-лингвистикалык экспертизанын (ЛЭ) кош табияты. Соттук ЛЭнин максаты, милдеттери, предмети жана объектилери (30-35 мин.) - Карымсакова Р.Д.

9.50 – 11.20 – Ар-намысты абийирди жана ишкердик беделди коргоо үчүн жарандык доолор боюнча ЖМКдагы талаштуу тексттерди талдоо: лингвистикалык типология, эксперттик тапшырмалар. «Сот Мамбетованын жеке иши» тексти боюнча ролдук оюн (1 саат 30 мин.) - Карымсакова Р.Д.

11.20 -11.50 - Танапис. Кофе-брейк.

11.50 -13.00 – ИмPLICITтик маалымат, анын түрлөрү, эксперттик баа. ИмPLICITтик маалыматы бар талаштуу фрагменттерди талдоо (45-50 мин.) - Ли В.С.

13.00 - 14.00 – Түштөнүү.

14.00 – 15.00 - Н. Адамстан текстти талдоо: ыплас сөздөрдү колдонуу шарттары. Текстти лингвокриминалисттик талдоодо одоно сөз айтуу формасы. Мазактоо жана жалаа жабуу боюнча кылмыш доолору - лингвистикалык типология, эксперттик тапшырмалар (60 мин.) - Карымсакова Р.Д.

15.00 – 15.20 – Мазактоо сөз аракетин (д...б инвективдерин колдонууну талдоо) (20 мин.) - Карымсакова Р.Д.

15.20 -15.50 – Жазуучу Литвиновдун арызы боюнча талаш туудурган текстти эксперттик иликтөө (30 мин.) - Ли В.С.

15.50 – 16.30 – Документтик талаштар боюнча талаш туудурган тексттерди талдоо (30-40 мин.) - Ли В.С.

16.30 – 17.00 - Танапис. Кофе-брейк

17.00 - 18.00 – Социалдык, улуттук, уруучулдук жана диний кастыкты козуткан талаштуу тексттерди талдоо: лингвистикалык типология, эксперттик тапшырмалар. Этностук темалар боюнча сөздөрдүн манипуляциясы. (50-60 мин.) - Карымсакова Р.Д.

18.00 - Тренингдин ишин аяктоо.

2. «Сот перспективасын аныктоо» аттуу тренингдин катышуучуларына техникалык тапшырма

(«Лингвистикалык экспертиза өткөрүү теориясы жана практикасы» аттуу тренингдин окуу материалы)

Мисал келтирилген фразалардын юридикалык тактыгын жана айтуу формасын талдагыла.

Аларды жарыялоонун натыйжасында Жарандык кодекстин 18-беренеси боюнча сотко доо берилиши ыктымалбы?

Эгер ошондой болсо же ыктымалдыгы бар болсо, фразаларды юридикалык жактан кынтыксыз кылып кайра жасоо керек.

1. «Жаран Николаева маңзат сатканын койдубу?»

2. «Токмок жеген журналисттин оюнча, аны өлтүрүүгө буйрук бергендер мэр Иван Петров башында турган шаар төбөлдөрү болушкан».
3. «Аккимге таандык мүлктүн тартылган сүрөттөрүн карагыла (дача, шаар сыртындагы бассейни бар үй, кымбат машиналар). Расмий жарыялаган кирешесине караганда мынча дүнүйө-мүлк күмөн жаратат».
4. «...Облустук бюджетти өз чөнтөгү менен такай алмаштырып келаткан биздин акимге Астананын колу жеткиче».
5. Чын-чынында Немцовдун, Рыжковдун, Миловдун жана башкалардын каалаганы эмне? Акча менен бийлик. Алар андан башка эмнени кааламак эле? 90-жылдары алар жакшы эле тайраңдашкан. Березовскийлер менен, азыр эркинен ажыратылгандар менен көп миллиарддарды уурдашкан. Аларды жем жеген акырынан каңтарышты. Алар кыйла арыктап кетишти. Эми кайтып келип, чөнтөктөрүн толтургусу бар. Бирок мен ойлойм, эгер биз аларды бош коё берсек, анча-мынча миллиарддарга алымсынышпайт – алар бүт Орусияны туш-тушка сатышат («Владимир Путин менен баарлашуу» телепрограммасы, 16-декабрь 2010-жыл, ВГТРК).
6. Биртике мээңиз бар болсо, аны да шапке басып калыптыр.
7. Орусия инвестициянын тартыштыгынан кыйналууда.
8. Агеев – ишенимсиз өнөк.

3. Лингвистикалык талдоо жүргүзүү демилгечилерине пайдалуу он кеңеш

Михаил Горбаневский, филология илимдеринин доктору

Елена Галяшина, филология илимдеринин доктору, юридикалык илимдердин доктору

Редакциядан. *Азыркы коомдо сөзгө жооп берүү керек деген түшүнүк бекем орун алууда. 2001-жылы Орусияда документалдык жана маалыматтык талаштар боюнча лингвист-эксперттердин Гильдиясы — ГЛЭДИС түзүлгөн. Өткөн номерде («ЗиП» № 8) ал ЖМКларга каршы доолордун өтө көптүгүнөн улам пайда болгон Орусиядагы бул жаңы лингвистикалык структура жөнүндө айтканбыз. Бул жараяндарда текст, сөз соттук далил үчүн керек болсо негизги мааниге ээ.*

ГЛЭДИСтин мүчөлөрүнүн соттук-лингвистикалык экспертиза дайындоо маселелери боюнча сунуштары филолог-эксперттер менен журналисттерге гана керек болбостон, Казакстан Республикасынын сот корпусуна да пайдасы тиер эле.

1. Лингвист адистер менен алдын ала кеңшип алгыла, анын максаты лингвист-эксперттерди сизге кызык көрүнгөн ишке (талаш, чатак ж.б.у.с.) тартуу боло алмак. Анткени, сиз көтөргөн талаштуу текстти анализдөөгө лингвист-эксперттердин компетенциясы жетпеши да мүмкүн. Мындай учурларда эксперттик иштер же өткөрүлбөйт, же эч бир натыйжа бербешти ыктымал. Себеби, алар корутунду текстке: «Бул маселеге лингвист-эксперттердин компетенциясы жетпейт» деп жазууга милдеттүү болушат. Алгачкы кеңеш алууда жана тексттерди алдын ала талдоо кезинде сиз өзүңүздү кызыктырган иштин (талаштын, чатактын ж.б.у.с.) сотто келечеги барбы деген суроого да жооп алышыңыз мүмкүн.

2. Экспертиза дайындоо алдында (экспертиза дайындоо жөнүндө арыз берүү алдында) лингвист адистерден экспертке (эксперттерге) берилчү суроолорду кантип туура коюу керектиги боюнча кеп-кеңеш сураңыз. Анткени, суроолорду туура коюуга жараша көп учурда доо (талаш) үчүн эксперттик корутундунун таасирдүүлүгү артат.
3. ГЛЭДИС лингвистикалык экспертиза тапшырылган эксперттердин компетенциясын текшерүүгө кеңеш берет, буга алардын билими, окумуштуулук даражасы же наамы, ушул илимий проблематика боюнча жарыяланган материалдары, лингвистикалык экспертиза жүргүзүүгө уруксат берчү күбөлүгү, аталган эксперттик адистиги боюнча иш тажрыйбасы (сиздин ишке окшош экспертиза өткөрүү тажрыйбасы) кирет.
4. ГЛЭДИС бардык талаштуу тексттер боюнча (өзгөчө ЖМКлардагы ар-намыска, абийирге жана ишкердик беделге кетирилген доодон коргонуу боюнча жарандык иштер, жалаа жабуу, маскаралоо, улуттук, расалык жана диний кастыкты жаккандыгы үчүн айыптоо боюнча кылмыш иштер) комиссиялык лингвистикалык экспертиза түзүүгө кеңеш берет, ага филология жаатында илимий даражасы, лингвистикалык экспертиза өткөрүүгө уруксат берген квалификациялык күбөлүгү бар адистер кирет. Дактилоскопиялык, трасологиялык, соттук-техникалык жана башка экспертизалардан айырмаланып, соттук-лингвистикалык экспертиза өзгөчө объект - тил менен байланышкан жана фоноскопиялык экспертизадан башка учурларда илимий аппаратуранын, инструменттердин жана башкалардын жардамына кайрыла албайт. Ушундан улам талаштуу тексттерди 3-4 адамдан турган эксперттер комиссиясы изилдесе, эксперттик корутундунун калыстыгы артат.
5. Экспертиза дайындоонун демилгечилери (экспертиза дайындоого арыз берген) болгон материалдарды адистерге берүүгө тийиш, анын ичинде талаштуу тексттерден (түп нускасы же күбөлөндүргөн көчүрмөсү) тышкары адистерге берилчү суроолордун толук тизмеси, ошондой эле документтик жана маалыматтык талашка түшкөн бардык тараптардын (доогердин да, жарандык иш боюнча жоопкердин да) позициясын чагылдырган доо арызынын көчүрмөлөрү, адвокаттардын түшүндүрмөлөрү ж.б.
6. Эгер эксперттерге талдоо үчүн видеоматериалдар (мисалы, доого түшкөн талаштуу телеберүүнүн көчүрмөсү) болсо, анда сапаттуу видеокопиядан (VHS кассетасына жазылган) тышкары лингвистикалык экспертизанын предмети болуп калган талаштуу сөздөр камтылган бүт программа берилип, бул берүү эфирге чыккан күнү так көрсөтүлүп, берүүнүн кагазга түшүрүлгөн тексти да көрсөтүлөт (бастырылып, колдон келсе компьютердик файл түрүндө). Бул документтер тергөө органдарында же жалпыга маалымдоо каражаттарынын ишмердигине көз салган мамлекеттик структураларда же нотариуста расмий күбөлөндүрүлүүгө тийиш. Бул жобо радиоберүүлөрдөн кеткен тексттер үчүн да талап - кагазга түшүрүлгөн тексти менен кошо аудиокассета түп нускасы менен тапшырылат.
7. Эгер соттук териштирүүнүн (же ички иштер органдарынын, прокуратуранын тергөөсүнүн) предмети болуп Интернетте жарыяланган тексттер болсо, анда эксперттерге талдоо үчүн интернет-сайттын мазмунунун көчүрмөсү берилет, ал болсо нотариус же тергөө органдары тараптан расмий күбөлөндүрүлүүгө тийиш.
8. Экспертиза бүтүп, эксперттин кат жүзүндө корутундусу жазылгандан (зарылдык болгондо анын жоболорун же тыянактарын түшүндүргөндөн) кийин гана эксперти тергөөчү, прокурор же сот суракка ала алат.
9. Эксперттин корутундусун баалоо же ага сурак маалында суроолор коюу жагынан (материалдардын толуктугун, илимий негиздүүлүгүн жана тыянактардын тууралыгын)

тергөөчүгө же сотко көмөктөшүү үчүн колдон келсе 5 жылдан аз эмес лингвистикалык экспертиза өткөрүп келаткан, ошондой эле эксперттердин ишин териштирген сот жыйындарына катышуу тажрыйбасы бар квалификациялуу адистерди тартуу керек.

10. Лингвист адистердин кымбат убактысын үнөмдөш үчүн алардан кеп-кеңеш алуудан мурда ГЛЭДИСтин Интернеттеги веб-сайтына кириңиз — www.rusexpert.ru. Бул сайттын бир катар бөлүмдөрүндө изилденген тексттердин жана эксперттик корутундулардын (адистердин корутундуларынын) мисалынан, адистердин макалалары менен комментарийлеринен, ошондой эле бул сайтка коюлган ГЛЭДИСтин бир катар китептеринин электрондук версияларынан сиз көп суроолорунузга жооп табасыз.

P.S. «ЗиП» редакциясы ГЛЭДИСке окшош структура Казакстанда да бар экенин эсиңиздерге салат – Эл аралык «Адил сөз» сөз эркиндигин коргоо фондунун көз карандысыз экспертиза борбору.

4. Филолог адистин корутундусу

Сөз эркиндигин коргоонун «Адил сөз» Эл аралык фонду Маалыматтык жана документтик талаштар боюнча экспертизалардын коомдук борбору

АДИСТИН КОРУТУНДУСУ № 225 – Э

(соттон тышкары изилдөөнүн болжолдуу формасы)

Алматы ш.

8-июль 2010-ж.

Адис – филология илимдеринин кандидатты, доцент Карымсакова Рахилия Даулетбаевна (адис: «10.02.06 – Түрк тилдери, 10.02.01 – Орус тили», адистиги боюнча иш стажы 38 жыл) – «Маалыматтык укук борбору» Коомдук бирикмесинин (Бишкек ш., Кыргызстан) аткаруучу директору Н.А Абдыкеримованын өтүнүчүнө (01.07.10) ылайык маалыматтык жана документтик талаштар боюнча экспертизалардын коомдук борборунун жетекчиси Г.Х. Аженованын 01.07.10 суроосунун негизинде атайын лингвистикалык билимдерге таянуу менен көрсөтүлгөн материалды төмөнкү маселелер боюнча иликтөө жүргүздү.

Түшүндүрүү үчүн берилген суроо:

1. Көрсөтүлгөн материалдарда улут аралык жаңжалды чагылдырган маалыматтын тең салмактуулугу сакталганбы?

Лингвистикалык изилдөө үчүн адиске көрсөтүлгөн объектилер менен материалдар:

1. «МК-Кыргызстан» гезитинин 2010-жылдын 23-29-июнундагы санына жарыяланган Е.Агееванын «Этностилдеги согуш» аттуу макаласынын текстинин көчүрмөсү

2. «МК-Кыргызстан» гезитинин 2010-жылдын 16-22-июнундагы санына жарыяланган У. Бабакуловдун «Сөздүн күчү» аттуу макаласынын текстинин көчүрмөсү

Изилдөө бөлүмү

Берилген суроолорду чечүү үчүн жарыяланган текстти лингвистикалык изилдөө иши айтылган сөздөрдү мазмундук, семантикалык-синтаксистик жана лингвостилистикалык талдоо, ошондой эле тексттин структуралык маанисин талдоо ыкмалары менен жүргүзүлдү.

1. Көрсөтүлгөн материалдарда улут аралык жаңжалды чагылдырган маалыматтын тең салмактуулугу сакталганбы?

Екатерина Агеева, «Этностилдеги согуш», «МК-Кыргызстан», 23-29-июнь, 2010-ж.

Изилденип жаткан «Этностилдеги согуш» деп аталган материалда автордун жалпы ою төмөнкү фразаларда чагылдырылган: «Азырынча эмне көрүп жана укканымды айтып берем», «Болгон чындыкты, тилекке каршы, айта албасмын, бирок негизги бөлүгүн сөз жок айтам». Бул максат баарыдан мурда макаланын бул структурасында ишке ашкан: кириш жана негизги бөлүктөрү, соңку сөз. Кириш бөлүгүндө (солдогу кесилиште) пилге сөйкөнгөн эки сокур тууралуу притча аркылуу журналист ар кыл көз караштар орун алгандыктан жана маалыматтын чачкындыгынан, болуп өткөн окуянын толук көрүнүшүн калыбына келтирүүнүн татаалдыгын белгилейт. Макаланын негизги бөлүгү мааниси боюнча эки блокко ажыратылып, анын ар биринде жаңжалдын эки тарабынын өкүлдөрүнүн позициясы чагылдырылган. Биринчи блок *Лагердик режим* бөлүкчөсүн, экинчи блок – *Медалдын экинчи бети, Азыркы орто кылым, Эки баш жаман* бөлүкчөлөрүн камтыйт. Биринчи бөлүкчөдө чагылдыруу предмети катары Өзбекстан менен чектеш Базар-Коргон районундагы «Сейдикум» жана Сузак районундагы «Бекабад» бажы бекеттеринде жайгашкан качкын өзбектер, ошондой эле качкындар лагерлериндеги кырдаал болгон.

Маектешүүлөрдө качкындар (Манзура Мирзаева, Жолдош Алиева, Роза Юсупова, Берта Алимжанова, активисттер Шер Карабаев, Бахтиёр Нурдинов, студент-медик Фархад Шакиров ж.б.) башынан өткөргөн үрөй учурарлык окуялар тууралуу кеп салып, азыркы абалга жана бийликтердин аракетине карата мамилелерин билдиришет. Журналисттин качкындардын бажы бекеттериндеги жашоосунун ар кандай учурларын, активисттердин аракеттерин (гуманитардык жардамдан баш тартуу, Сейдикумдагы качкындардын саясий талаптары ж.б.) байкоосу да кошумча маалымат берет. Журналист көргөн айрым көрүнүштөр адамды адаштырып койбойбу деген күмөн ойду да жокко чыгарбайт. Мааниси боюнча экинчи блокто журналисттин Ош шаарында обладминистрация өкүлү Рашид Тажибаев, гуманитардык жардамды бөлүштүрүү комиссиясынын мүчөсү Зуура Сатыбалдиева, жоголгон бир тууганын издеп жүргөн Светлана Жаңыбаева, зордукталган Салтанат, Ош балдар клиникалык ооруканасынын врачтары, генерал-майор Өмүрбек Суваналиев, тергөөчү Улукбек Тилеков, күч органдарындагы жашыруун булактар менен кездешүүлөрүнүн мазмуну, атап айтканда, алар баштарынан өткөргөн окуяларды жана кырдаалды сүрөттөө жана баа берүүсү камтылган. «Эки баш жаман» бөлүкчөсүндө журналист кандуу кагылыштын уюштуруучулары тууралуу бир катар жоромолдорду териштирет, жоромолдорго толук эмес далилдер, Оштогу жана Жалал-Абаддагы орчундуу окуяларга тиешеси бар айрым бир фактылар, чыккан себептерин жана кесепеттерин байланыштырган материлдык негиз бар деген жашыруун булактын божомолдору кирет. Жоромолдорду айтуу менен автор өз ырастоолорунун шарттуу мүнөзүн көрсөтөт (...ушундай деп айтса болобу? Толук мүмкүн. Мүмкүн, ал ушундай деп чечкендир... Балким, бул...өч алуудур...; Бул ошого окшобойбу...). Сөз аягында автор Убактылуу өкмөттүн аракеттерин сындап, анын айрым чечимдерине макул эместигин билдирген. Материалдын *Этностилдеги согуш* деп аталышы бизге бир аз орунсуз көрүндү. *Этностиль* деген сөз музыкада, модада, кийимде, ландшафттык дизайнда багытты сыпаттоо үчүн колдонулат. Ошондой эле интерьер жасалгасын сүрөттөөдө колдонулат, интерьерде болсо этностиль – тиги же бул өлкөдөгү же жердеги үй-жайды жасалгалоо үчүн гүлдөрдүн, декор предметтеринин, эмеректин, материалдардын жыйындысы; бир сөз менен айтканда, элдин маданий өзгөчөлүктөрүн чагылдыруучу түшүнүк. Бул өңүттөн алганда, аталган сөздү согушту сыпаттоо үчүн пайдалануу аркылуу чагылдырган теманын салмагын да, маанисин да кемитет.

Материалдагы маалыматка *тактыкты, калыстыкты*, бир жакка тартпастыкты жана маалыматтын тең салмактуулугун камсыз кылуу талабы коюлат. Маалымат берүүдө *тактык* жана *калыстык* принциби баяндалган фактылар чыныгы окуяларга же маалыматтарга төп келүүгө тийиш дегенди билдирет. Маалыматтын тактыгын камсыз кылуу үчүн аны тыкыр текшерүү керек. Журналист өзү күбө болбогон окуяны же бейтааныш бирөөнүн айтканынан гана белгилүү фактыларды аз дегенде маалыматтын эки булагынан текшерген соң гана кабарлоосу кажет. Материалды берүүдө *тең салмактуулук* журналисттин жаңжалга тартылган бардык тараптарынын позициясын чагылдыруудан же талаштуу маселеде, жаңжалдуу кырдаалда анын эч жакка тартпастыгынан таасын көрүнөт.

Материалдын текстин семантикалык талдоо жаңжалды чагылдырууда журналист болуп жаткан окуяга карата ар башка көз караштарды эске алып, көрсөтүлгөн теманын алкагында чындыкты калыс чагылдыруу үчүн татыктуу материал жаратканын көрсөттү.

Улукбек Бабакулов, «Сөздүн күчү», «МК-Кыргызстан», 16-22-июнь, 2010-ж.

Материалда биринчи кезекте өлкө түштүгүндөгү жаңжалды журналисттин ою боюнча жалпыга маалымдоо каражаттары тарабынан тең салмаксыз жана калыс эмес чагылдыруусун байкаганы, ошондой эле кырдаалды өзгөртүү аракеттери чагылдырылган. Окуяга берилген баасында автор эки метафораны - «маалымат согушу» деген милитаристтик жана «бузук телефон» деген техникалык метафораны колдонгон. Терминдик мааниге ээ биринчи метафоранын маңызын «катышуучулары проблемаларды биргелешип чечүүгө эмес, ич ара жаалдуу кармашка багытталган жалпыга маалымдоо каражаттарынын согушу»; ал эми экинчисин жалпы контекстте – "дайыма эле чын эмес, көбүнчө же такыр эле текшерилбеген, адатта компетентсиз эмес булактардан алынган, эч кимге ишеним туудурбаган маалыматтар» деп тыянактоо мүмкүн («бузук телефон» окшогон иш-аракет катары «ЭлТР» телеканалынын сюжети келтирилген). Жаңжалдын бир тарабы өз максатына жетүү үчүн жалган, такталбаган маалыматты тараткан. Натыйжада окурмандар («алардын башын айландырышат») жана Убактылуу өкмөттүн таратылган маалыматтарга көз салган жана бул чөйрөдө координация жасаган кызматы - маалымат-координациялык борбору утулуп калды – материалдын автору мына ушундай тыянакка келген. Жаңжалды журналисттердин калпыс чагылдыруусунун себептеринин ичинен автор дагы бир маанилүү жагдайды атаган: бул журналисттин кайсы бир улутка таандык экенин туюусу жана ошондуктан бир жакка тартуусу, чагылдырып жаткан окуяга карата ички сезими калыс чагылдыруусуна кедергисин тийгизип, демек, журналисттин окуяга бейтарап мамиле жасоо принцибинин бузулушуна алып келет.

Бул барактын оң ыптабында жайгаштырылган редакциялык макала У. Бабакуловдун материалына кошумча көрсөтмө боло алат.

ТЫЯНАКТАР

1. Е. Агееванын «Этностиждеги согуш» деп аталган материалында Оштогу июнь окуялары тууралуу маалыматты берүүдө тең салмактуулук талабы сакталган. Материалда ар башка көз караштар жана жаңжалга катышкан эки тараптын аракеттеринин себептери камтылган.

2. У. Бабакуловдун «Сөздүн күчү» материалында жаңжалдын көрүнүшүн толук, так жана тең салмактуулук менен чагылдырып, аны чечүүнүн мүмкүн болуучу жолдорун көрсөтүүгө багытталган журналисттин позициясы айтылган. Материалда УӨнүн маалыматтык-координациялык борборунун мисалы аркылуу улут аралык жаңжалдар үчүн

өтө маанилүү саналган көптөгөн расмий структуралардын каршылаш тараптын маалыматтык аракетин түшүнүүгө жана баалоого, маалымат чабуулуна ыкчам жана татыктуу жооп кайтарууга, өзүнүн ишенимдүү маалымат агымын уюштурууга жөндөмсүздүгү сыяктуу проблема камтылган.

Филология илимдеринин кандидаты, аль-Фараби атындагы КазУУнун доценти Р.Д. Карымсакова

**Маалыматтык жана документтик талаштар боюнча
эксперттик корутундуларда колдонулуучу
АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ**

Негизги сөздүктөр

1. Орус тилинин чоң түшүндүрмө сөздүгү/С.А.Кузнецовдун редакциясы менен. СПб., 2002.
2. Ожегов С.И. жана Шведова Н.Ю. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү. М., 2004.
3. Философиялык сөздүк / И.Т. Фроловдун редакциясы менен. М., 1986.
4. Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк. М., 1990.
5. Кондаков Н.И. Логикалык сөздүк-маалымдама. М., 1975.
6. Исаев М.И. Этнолингвистикалык түшүнүктөр менен терминдердин сөздүгү. М.: Наука, 2003.
7. Кыскача саясий сөздүк. М., Политиздат, 1989.
8. Чет элдик сөздөрдүн сөздүгү. М., «Русский язык», 1980

Негизги монографиялар, маалымдамалар, колдонмолор ж.б.

9. Абийир, ар-намыс жана ишкердик бедел түшүнүктөрү: ЖМКлардын талаштуу тексттери жана аларды юристтер менен лингвисттер тарабынан талдоонун жана баалоонун проблемалары. 2-чыгарылыш, кайра иштелип жана толукталганы. М., 2004.
10. Сөздүн куну: Соттордо абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча ЖМК тексттерин лингвистикалык экспертизадан өткөрүү тажрыйбасынан/ М.В.Горбаневскийдин редакциясы м-н. М., 2002.
11. Сот экспертизаларында жана маалыматтык талаштарда ЖМК тексттерин лингвистикалык талдоонун теориясы жана практикасы: Илимий-практикалык семинардын материалдар жыйнагы. 2-бөлүк. М., 2002.
12. Соттук-лингвистикалык экспертиза дайындоо маселелери боюнча эскертме. М., 2004.
13. РФ Башкы прокуратурасынын методикалык рекомендациялары. Улуттук, расалык жана диний кастыкты козутуу иштери жана материалдары боюнча атайын билимдерди пайдалануу жөнүндөгү № 27-19-99, 29.06.99. РФ Башкы прокуратурасынын басмаканасы.
14. Галяшина Е.И. Экстремизм лингвистикасы: сотторго, тергөөчүлөргө, эксперттерге көмөк. М., 2006.
15. Карымсакова Р. Чагылдыр, бирок чагым салба. Журналисттер үчүн колдонмо. – Алматы, 2007.
16. Прияткина А.Ф. Орус тили: Татаалдашкан сүйлөмдүн синтаксиси. М., 1990.
15. Розенталь Д.Э., Джанджакова Е.В., Кабанова Н.П. Туура жазуу, сүйлөө, адабий редакциялоо боюнча маалымдама. М., 2001.
16. Сот экспертизаларынын негизги терминдеринин сөздүгү. М., 1980.
17. Тертычный А.А. Мезгилдүү басма сөздүн жанрлары. М., 2000.
18. Смелкова З.С. ж.б. Журналистиканын риторикалык өзгөчөлүктөрү. Гезит жанрларынын үстүнөн иштөө. М., 2003.
19. Солганик Г.Я. Тексттин стилистикасы. М., 1997.
20. Щербинина Ю.В. Орус тили: Сөз агрессиясы жана андан арылуу жолдору. М., 2004.

5. Политологдун атайын корутундусу

Сөз эркиндигин коргоонун «Әділ сөз» Эл аралык фонду Маалыматтык жана документтик талаш-тартыштар боюнча экспертизалардын коомдук борбору

Атайын корутунду № 227 - Э (*соттон тышкаркы изилдөөнүн болжолдуу формасы*)

Алматы

13-июль 2010-ж.

Политолог адис Каражанов Замир Ануварович (адистиги боюнча иш стажы 13 жыл) - Маалыматтык жана документтик талаш-тартыштар боюнча экспертизалардын коомдук борборунун жетекчиси Г. Х. Аженованын тапшыруусу менен (01.07.10) берилген материалды төмөндөгү маселелерди түшүндүрүү максатында изилдеп чыкты.

Түшүндүрүү үчүн төмөнкү суроо коюлду:

1. Америкалык «Нью-Йорк Пост» гезитинин журналисти Ральф Петерстин «Чыканагына чейин канга баткан бетпактар» деген материалында антиорусиялык багыттар барбы?

Изилдөө бөлүгү

Саясий (социалдык) багыт – бул кайсы бир кырдаалда субъекттин кандайдыр бир активдүүлүккө жакындыгынын психологиялык абалы. «Багыт берүү» түшүнүгүн кайсы бир предметке, көрүнүшкө, адамга мамиле, позиция катары карабоо кажет, ал деген – конкреттүү кырдаалда кандайдыр бир жүрүм-турумга даярдык көрүү дегенди билдирет. Коомдук жана жекече аң-сезимдин элементи катары багыт берүү субъекттин дүйнөдөгү окуяларга жана жараяндарга позициясынан, баалоосунан көрүнөт, мунун баары акыры иш-аракеттерге түртөт.

Макалада саясий багыт берүү автордун:

- Орусияга жана анын расмий адамдарына,
- Орусиянын Кыргызстан түштүгүндөгү жаңжалга позициясына мамилесинен көрүндү.

1. Материал (эгер биринчи абзацты алып салсак) Орусиянын премьер-министри Владимир Путиндин фигурасын сүрөттөөдөн башталат, сөз бул жерде Кыргызстан түштүгүндөгү окуялар тууралуу жүрүп жатканда ушунун өзү таң калычтуу. Андан ары орус саясатчысынын жеке керт башына көңүл бурат. Макаладан «Орусиянын Орто Азиядагы гегемониясы» үчүн ал Кыргызстанга жардам берүүдөн баш тарткан деген ой келип чыгат.

Цитата: «Соңку кан төгүүлөрдүн биз үчүн дагы бир мааниси- ал орус премьер-министри Владимир ПУТИН жүргүзүп жаткан Орусиянын Орто Азиядагы гегемониясын калыбыны келтирүү стратегиясына шайкеш келет. Дал ошондуктан ал кыргыздарга орус тынчтык орнотуу күчтөрүн жиберүүдөн баш тартты»

Путин менен РФ президенти Дмитрий Медведевди (аны автор макаласында эскербейт) аскерлерди Кыргызстанга киргизүүдөн карманткан бир катар себептер бар. Баарыдан мурда бул укуктук механизмдердин, анын ичинде ОДКБ линиясы боюнча механизмдердин жоктугу. Медведев белгилегендей, анын өлкөсү ОДКБ алкагында

тынчтык орнотуу операциясына катыша алмак эмес, анткени жамааттык коргонуу деген башка мамлекеттин – агрессордун кол салуусуна каршы турууну билдирет. Ал эми Кыргызстан түштүгүндөгү окуялар болсо жергиликтүү мүнөзгө ээ болгон эле. Демек, аскерлер киргизилсе, анда Орусияны жана Уюмдун башка мүчөлөрүн эгемен мамлекеттин ички иштерине кийлигишүү катары айыпташмак.

Мындан тышкары, ОДКБда тынчтык орнотуу миссияларына катышуу маселелери али аягына чейин иштелип бүтө элек. Тынчтык күчтөрүнүн статусу менен мандатын, кабыл алган жактын милдеттенмелерин аныктаган документ зарыл, ал болсо өз кезегинде ОДКБ өлкөлөрүндө ратификациядан өтүүгө тийиш.

Орусия үчүн мындан тышкары саясый тобокелдиктер да бар эле, бул: жаңжалга тартылуу коркунучу, оккупациялап алды деген айыптоолор, аскерлер арасында жоготуулар ж.б. Бирок эң башкысы: Кыргызстан түштүгүндөгү окуялар Орусияга тикелей коркунуч туудурбагандыктан, демек, жетекчилик тарабынан радикалдуу кадамдар талап кылынган эмес.

Буга байланыштуу жаңжалга тикелей аралашпастан туруп, Кыргызстан түштүгүндөгү кырдаалды жөнгө салууга көмөктөшүү сыяктуу эң туура жол тандалды. Техникалык, гуманитардык, андан кийин экономикалык жардамдар берилди. Кыскасы, Путиндин «импердик» дымагы эмес, прагматикалык мамилеси орун алды.

2. Автордун пикири боюнча, Орусия Борбор Азиянын алсыз жана туруксуз болушуна кызыкдар. Мындай болгондо анын региондогу позициясы бекемделет.

Цитата: «Кайсы деңгээлде буга (Кыргызстан түштүгүндөгү кырдаалга булук салуу – ред.) Путиндин шакирттери кийлигишкени эмгиче эле бүдөмүк. Бирок түпкүлүгүндө бул Орусияга гана пайдалуу: Кыргызстан канча алсыз болсо, Орусиянын жардамына ошончо муктаж болот».

Орусия Борбор Азиядагы таасирин сактоого кызыкдар. Бирок проблема кыйла татаал мүнөзгө ээ. Анткени, Орусиянын өзү бул региондо чабал. РФ саясый истеблишменти жана өзгөчө «күч структуралары» тынчы жок Борбор Азия тараптан келип жаткан коркунучтар тууралуу бир канча жолу айтышкан: качкындар, мыйзамсыз мигранттар, маңзатты мыйзамсыз жүгүртүү (улам көп орусиялыктар маңгиман болуп жатышат) жана куралдар. Коңшу мамлекеттин туруктуу өнүгүшү ушул саналгандардын баарына жараша болот.

Ошондуктан Орусия Борбор Азия өлкөлөрүнө алардан кем эмес көз каранды. Региондук коопсуздук чөйрөсүндөгү коркунучтар биргелишип гана жоюлат. Материалдын автору бир жактуу жазуу менен проблеманы өтө эле жөнөкөйлөштүрүп салган. Ошентип, Орусия Кыргызстандагы туруксуздукту өз пайдасына иштетип жатат деген ой калат. Бирок бул өтө коркунучтуу оюн.

3. Материалдын авторунун ою боюнча, Владимир Путин менен Курманбек Бакиев Кыргызстандагы апрель революциясынын лидерлерине каршы «чагым» жасап жатат.

Цитата: «Куугунтукта жүрүү менен Бакиев жергиликтүү кландар жана бандалар менен байланышынан пайдаланып, этностук белгилери боюнча өлтүрүүлөргө чейин жеткирген козголоң уюштурган. Ал Кыргызстан башаламандыкка батып, алдыдагы шайлоолор үзгүлтүккө учурайт деп үмүт кылган. Ал өзүнөн башка бир да киши Фергана өрөөнүндө тынчтыкка кепил боло албайт дегенди көргөзгүсү келген. Буга Путиндин шакирттери канча катышы бар экени эмгиче бүдөмүк».

Бакиев менен Путинди байланыштыруу мүмкүн эмес. Кыргызстандын экинчи президенти азыр Белоруссияда – Орусия премьер-министринин «таасир чөйрөсүнөн» тышкары жерде жүрөт. Анан Белоруссия президенти Александр Лукашенконун Курманбек Бакиев Минскиге келээр замат жасаган алгачкы билдирүүсүн унутпоо абзел. Анда Лукашенко региондук коопсуздукту чыңдабайт жана Кыргызстандагы турукташтырууга көмөк көрсөтпөйт, постсоветтик мейкиндикте ролун жакшы аткара албайт деп Орусияга доомат арткан болучу. Бир чети орус-белорус карым-катнашы кризиске кириптер болууда, ал ОДКБ КСОРу, Бажы биримдиги жана орус мунайзатына тарифтер маселелеринде айкын көрүнүп жатат.

Азыр Белоруссия менен Орусия ортосунда жаңжалга себепчи болгон курч карама-каршылыктар бар. Курманбек Бакиев ошонун туткуну болуп калды. Белоруссия Кыргызстандын экинчи президентин Орусияга, анын ичинде Владимир Путинге (Лукашенко аны эске салат) кысым жасоонун «рычагы» катары колдонулууда.

Кыргызстан түштүгүндөгү толкундоолорго Бакиевдин катышы бар деген ойду Роза Отунбаева башында турган Убактылуу өкмөттүн өкүлдөрү айтып жатышат. Бул саясий каршылашын каралоо боюнча күрөштүн элементи, бирок бул жерде далилге караганда айыптоолор арбын. «New York Post» басылмасынын журналисти бул ойду жөн эле кайталап, аны Путинге жармаштырып койгон. Кандай болгон күндө да, бул жосунсуз билдирүү. Анын үстүнө автор кайсы маалыматтарга таянып, бул тыянакка келгенин түшүндүрбөйт.

Автор проблемага элитаристтик көз караш жасаган. Анын маңызы бийлик таптын өкүлдөрү качан болбосун өз ара тил табышат дегенди билдирет. Ушунун негизинде кыргыз революциясына каршы «кутум» тууралу жеңил тыянак жасаса болот.

4. Материалда дагы бир деталь бар. Орусиядан тышкары бул жерде Кыргызстан түштүгүндөгү окуялардан оолак карманган Өзбекстан да аталат.

Цитата: «Коңшу Өзбекстан – Кыргызстанга караганда алда канча зор жана күчтүү мамлекет, - өзүнө мүнөздүү эмес пассивдүү болуп, болочок качкындардан чек арасын жапкандан башка эч иш кылган жок. Эмне үчүн? Анткени Ташкент өкмөтү өзбектер Кыргызстанда калышын каалайт. Өзбекстан бүт Фергана өрөөнү ага гана таандык деп эсептейт. А качкындар болсо майда нерсе».

Автор өзүн Борбор Азиянын мыкты билерманы катары көрсөтөт, ал Ошто болуп, баарын көргөн, бирок алдын алуу чарасы катары Өзбекстан дайыма чек арасын жаап салаарын байкаган эмес. Кыргызстан түштүгүндө тополоң болгондо да ошентти, быйыл ШОСтун лидерлеринин саммитин кабыл алганда Ташкент так ошондой иш кылды (анын айынан казакстандык айылдын тургундары өлкөдөн бөлүнүп калды). Өзбекстан мындан ары да ушундай кылат.

Бишкекте апрелде нааразылык акциялары болгондо Казакстан да так ошондой кылды. Бул регионго зомбулук менен туруксуздуктун жайылышын токтотууга өбөлгө болуучу чаралардан бири жаңжалды кеңири аймакка жайылтпоодо жатат. Канткен күндө да, эки өлкөгө караганда бир өлкөдө чатакты басуу оңой эмеспи!

Дүйнөдө бир да мамлекет чек арасын көзөмөлсүз кесип өтүүгө жол бербейт, массалык түрдөгүсүн айтпай эле коёлу. Анткени кылмыш элементтеринин, анын ичинде экстремисттер менен террорчулардын өтүп кетиши, куралдын мыйзамсыз таркатылышы

улуттук коопсуздукка тикелей коркунуч туудурат эмеспи. Борбор Азия республикалары Кыргызстандын абалын тереңдетпей, ар кандай коркунучтардан калкалап калуу камын көрүштү. Эң башкысы: Өзбекстан Кыргызстандын аймактык бүтүндүгүн тааныйт, ошондуктан өлкө бийликтерин экспансиялык саясат жасайт деп айтууга негиз жок.

КОРУТУНДУ

Макалa дихотомия принциби боюнча жазылып, ал Орусияны региондогу башка мамлекеттерге каршы коёт, туруксуздукту Борбор Азиядагы өз таасирин күчөтүү үчүн колдонот. Макалада баштан аяк региондо Орусиянын оң ролу жок. Борбор Азиядагы оор жана карама-каршылыктуу жараяндар өтө жөнөкөйлөштүрүп, бир жактуу жана үстүрт берилген.

Кайсы бир деңгээлде макала шаблон болуп калган. Анткени, Орусия менен Украина ортосунда «газ кризиси» күч алып турганда мындай материалдар көп жарыяланган. Ошондо батыштык маалымат агенттиктери постсоветтик мейкиндикте «сарылжын революцияны» муунтканы жатат деп Орусияга айып тагышкан. Бул жолку макалада да Кыргызстанда мурдагы бийликти ордуна келтирүү максатында Путин менен Бакиев ортосунда шектүү байланыш жүргүзүлгөн (автордун ою боюнча).

Автор материалда Кыргызстандын Убактылуу өкмөтүнүн төмөнкү жүйөөсүн пайдаланганы көңүл бурууга арзыйт: «Бакиев диктатор», өлкө түштүгүндөгү тополондордо экс-президенттин үй-бүлөсүнүн ролу. Бирок автор анын анык-чынын тактаганга, күмөн санаганга аракет жасаган эмес.

Политолог адис Каражанов З.А.

6. Эксперттин корутундусу

**Сөз эркиндигин коргоонун «Әділ сөз» Эл аралык фонду
Маалыматтык жана документтик талаштар боюнча
экспертизалардын коомдук борбору**

ЭКСПЕРТТИН КОРУТУНДУСУ⁶⁴
ноябрь 2005-ж.

**А. Никольскийдин «МЕНТТЕР» атуу макаласы боюнча
(«Регион плюс» гезити, 16-июнь 2005-жыл)**

Адис – филология илимдеринин кандидаты, доцент **Амирова Жанна Галимжановна** «Регион плюс» гезитинин башкы реактору М. Мысикованын Алматы облусунун Капчагай шаардык сотунун кайрадан психологиялык-филологиялык экспертиза өткөрүү жөнүндөгү аныктамасына (28.08.2005-жыл, төрага сот Маймас А., катчы - Есимбекова М.Ж.) негизделген арызына ылайык атайын лингвистикалык билимдеринин негизинде төмөнкү суроону түшүндүрүү максатында берилген материалдарды изилдеп чыкты:

А. Никольскийдин «МЕНТТЕР» деген макаласында («Регион плюс» гезити, 16-июнь 2005-жыл) «Башкалар чындап кылмышкерлерди издеп таап жана кылмыштарды ашкерелеп жатканда айрым «менттер» (аларды башкача кантип атайсың?) биздин

⁶⁴ Казакстан ЖМКларында саясий адептүүлүк: гармония издөө - Алматы: Сөз эркиндигин коргоонун «Әділ сөз» Эл аралык фонду, 2007, с.404-410. <http://www.adilsoz.kz/>

мекендештерибизге даана аңчылык кылып жатышат» деген сөздөрдүн контекстинде «менттер» деген сөз мазактоо катары угулабы?

Изилдөө объектилери жана иштин материалдары:

1. Капчагай шаардык ички иштер бөлүмүнүн башчысы полиция подполковниги Ж.К. Кембаевдин жоопкер - «Регион плюс» гезит редакциясынан моралдык зыянды өндүрүү тууралуу Алматы облусунун Капчагай шаардык сотуна доо арызынын көчүрмөсү.
2. «Регион плюс» гезитинин башкы редактору М.М. Мысиковдун Капчагай шаардык ички иштер бөлүмүн, жеке анын башчысы полиция подполковниги Ж.К. Кембаевди туура эмес доoger катары таануу тууралуу арызынын көчүрмөсү.
3. Анатолий Никольскийдин «Регион плюс» гезитине жарыяланган (16-июнь 2005-жыл) «МЕНТТЕР» макаласынын көчүрмөсү.
4. Казакстан Республикасынын Юстиция министрлигинин Ц(А)НПЛСЭ ЦСЭнин психологиялык-криминалисттик экспертиза кызматынын жетектөөчү эксперти А.Б. Кыстаубаева аткарган № 5306 (5-июль 2005-ж.) эксперттик корутундунун көчүрмөсү.
5. «Регион плюс» гезитинин башкы редактору М. Мысиковдун кайрадан көз карандысыз психологиялык-филологиялык экспертиза дайындоо жана өткөрүү жөнүндө арызынын көчүрмөсү.
6. Алматы облусунун Капчагай шаардык сотунун Алматы облусунун Капчагай шаардык ички иштер бөлүмүнүн абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча «Регион плюс» гезитине доосу боюнча кайрадан психологиялык-филологиялык экспертиза дайындоо жөнүндө аныктамасынын көчүрмөсү (25.08. 2005-ж.).
7. «Регион плюс» гезитинин башкы редактору М. Мысиковдун А. Никольскийдин «Менттер» аттуу макаласынын (13-октябрь 2005-ж.) текстин лингвистикалык изилдөө өткөрүү жөнүндө сөз эркиндигин коргоонун «Әділ сөз» Эл аралык фондунун алдындагы маалыматтык жана документтик талаштар боюнча экспертизалардын коомдук борборуна жазган арызы.

Коюлган суроону чечүү үчүн (А. Никольскийдин «МЕНТТЕР» деген макаласында («Регион плюс» гезити, 16-июнь 2005-жыл) «Башкалар чындап кылмышкерлерди издеп таап жана кылмыштарды ашкерелеп жатканда айрым «менттер» (аларды башкача кантип атайсың?) биздин мекендештерибизге даана аңчылык кылып жатышат» деген сөздөрдүн контекстинде «менттер» деген сөз мазактоо катары угулабы?) А. Никольскийдин «МЕНТТЕР» деген макаласынын тексти сөздөрдү, сөз айкаштарын, фразаларды, фразалардын кошундуларын лексика-семантикалык, семантика-синтаксистик, лингвостилистикалык, логика-грамматикалык анализ методдору менен лингвистикалык изилдөөгө алынды.

Изилдөө төмөнкү суроого жооп табууга мүмкүндүк ачат.

1. “Мент” деген сөз азыркы орус тилинде «милиционер, милиция кызматкери» маанисинде колдонулат жана стилистикалык жактан төмөндөтүлгөн жаргонизм катары белгиленет (караңыз: Квеселевич Д.И. Орус тилинин эрежеге сыйбаган лексикасынын түшүндүрмө сөздүгү. М., 2003, 425-бет). Бирок бул сөз инвективдик лексикага – ушул сөз менен адамды мазактоо, басынтуу ниети менен колдонулган лексикага жатпайт. Алтурсун азыркы орус сүйлөмө жана адабий тилинде мент деген сөз сөздүктөрдүн авторлорунун айтымында (мисалы: Квеселевич Д.И. Орус тилинин эрежеге сыйбаган лексикасынын түшүндүрмө сөздүгү. М., 2003, 426-бет), эбак эле мазактоо түсүн жоготуп, полиция профессионалынын жаргондук аталышына айланган, аны өзүн менттер деп атаган оперативниктер керек болсо сыймыктануу менен колдонушат (Квеселевич Д.И. Орус тилинин эрежеге сыйбаган лексикасынын түшүндүрмө сөздүгү. М., 2003, 426-бет). Мент деген сөздүн оң эмоциялык-экспрессивдик түсүнүн жаралып жана колдонулушуна

көбүнчө «Менттер» деген жалпы аталыштагы «Талкаланган шамчырактар көчөлөрү», «Өлтүрүүчү күч», «Оперлер», «Өлтүрүүлөр бөлүмүнүн хроникасы» сыяктуу белгилүү телесериалдар өбөлгө түзгөн, аларда кылмыш издөө кызматкерлеринин, өз милдеттерин ак ниет аткарган карапайым «менттердин» күнүмдүк иштери чагылдырылган. Ошентип, **мент** деген сөздүн семантикасы азыркы орус тилинде бир беткей терс баалоо маанисине ээ эмес (мисалы салыштырсак: бир беткей терс маанидеги **шүмшүк**, **бетпак** ж.б.у.с. сөздөр сыяктуу). Мент деген сөз менен адамды оң же терс баалоо семантикасы баалоочу сөздөрдү колдонуу контекстинде пайда болот. Салыштырыңыз: *Ал ак ниет мент эле* (адамды оң баалоо) – *эми кадыресе мент болуп калды* (бейтарап баалоо) – *сатылгыч менттерди жаман көрөм* (терс баалоо). Ошентип, мент деген сөздүн баалоо семантикасы жарыя авторунун контекстинде түзүлүп, анын **пикирин**, анын **ушул коомдук** кубулушту же адамды баалоосун билдирет, ошондой эле Казакстан Республикасынын Конституциясы берген укуктарынан пайдалануусу катары бааланат.

Полицейскийлерди ушул сыяктуу жаргондук атоолор көп өлкөлөрдө бар. Маселен, АКШда полицейскийди «коп» дешет, Англияда – «бобби», Латын Америка мамлекеттеринде – «полисьяко» деп аташат. Сөздүктөрдө бул сөздөр *сүйлөмө формалар* делип, бирок орой, ыплас же одоно катары бааланбайт. Ошентсе да сөздүктөрдө дал ушул белгилер контекстке карабастан мазактоо же мазактабоочу мүнөзгө ээ болушу мүмкүн. Мисалы, «Юридикалык сөздүк» мазактоо түшүнүгүнө мындай аныктама берет: **«МАЗАКТОО** – башка адамдын абийирин жана ар-намысын оозго алгыс сөздөр менен басынтуу түрүндөгү кылмыш. Бул кылмыш сөз жүзүндө, кат жүзүндө, аракет менен (жаакка чабуу, одоно ишарат ж.б.), же болбосо жапа чеккен адамдын көзү жокто эл алдында мазактоо түрүндө жасалат. Жалаадан айырмаланып мазактоодо жапа чеккен адамды шерменде кылган маалыматтар айтылбайт, анын ордуна анын керт башын, сапаттарын, жүрүм-турумун одоно формада терс сыпаттайт» (Юридикалык сөздүк. М., 2005. 356-б.).

Ошентип, **мент** деген сөз бир беткей одоно же орой, демек, мазактоо катары аныкталууга тийиш эмес. Бул сөз текстте адамды “жакшы/жаман” шкаласы боюнча гана сыпатташы мүмкүн. Бирок бул сөздү баалоо семантикасы анын лексикалык мааниси менен эмес, мазмун менен аныкталат. Ошондуктан А. Никольскийдин макаласындагы мент деген сөздүн мазмундук байланыштарын кароо зарыл. 2. Талданган макалада **менттер** деген сөздү автор *«Башкалар чындап кылмышкерлерди издеп таап жана кылмыштарды ашкерелеп жатканда айрым «менттер» (аларды башкача кантип атайсың?) биздин мекендештерибизге даана аңчылык кылып жатышат»* деген татаал сүйлөмдүн алкагында колдонгон. Андан эки бөлүктү ажыратууга болот: *а) башкы – айрым “менттер” (аларды башкача кантип атайсың?) биздин мекендештерибизге даана аңчылык кылып жатышат; б) кошумча - башкалар чындап кылмышкерлерди издеп таап жана кылмыштарды ашкерелеп жатканда.* Башкы жана кошумча бөлүктөрдүн байланышы аркылуу азырынча деген баш ийме байламта турат (дифференциялык эмес убактылуу маанинин байламтасы – караңыз: РГ-80, т. 2, 542-бет).

Бул сүйлөм эки кырдаалдын убакыт жагынан айкашы тууралуу маалымат берет: *башкы бөлүктө айтылган окуя (айрым «менттер» биздин мекендештерибизге даана аңчылык кылып жатышат), кошумча бөлүк белгилеген убакыт алкагы менен чектелген мезгилде өтөт (Башкалар чындап кылмышкерлерди издеп таап жана кылмыштарды ашкерелеп жатканда) /РГ-80, т.2, 547-бет/.* Азыркы публицистикада мындай типтеги конструкциялар көбүнесе бир маалдагы *эки кырдаалды белгилей* салыштыруу үчүн пайдаланылат да, алардын бири *оң* катары бааланса, башкасы *терс* катары бааланат. Оң же терс баа лексикалык каражаттар - тилде мааниси кайсы бир экспрессивдик түстөр менен бекемделген сөздөр жана сүйлөмдөр менен билдирилет. Бул учурда багыныңкы

сүйлөмдө айтылган “*Башкалар чындап кылмышкерлерди издеп таап жана кылмыштарды ашкерелеп жатканда*” деген кырдаал оң баа алат. Мында **чындап** деген сөз орчундуу элемент болуп саналат («чындап, түз жана ак ниет; абийир, түз жүргөндүк эрежелерине, түшүнүктөрүнө ылайык» – караңыз: Орус тилинин сөздүгү, т. 4, 671-672-беттер). Бул баа сүйлөмдө ат атоочтук баяндооч болгон **башкалар** (б.а. “башкалар, булардай эмес”) деп аталган адамдар тобунун иш аракеттерине таандык. «Бирок **күзөт кызматына** кайтып келели. **Башкалар чындап кылмышкерлерди издеп таап жана кылмыштарды ашкерелеп жатканда айрым «менттер»** (аларды башкача кантип атайсың?) биздин мекендештерибизге даана аңчылык кылып жатышат» фразалар биримдигинин (мааниси боюнча бүткөн бир ойду билдирген байламта сүйлөмдөр тобунун) алкагында **башкалар** деген сөз семантикалык жактан **патруль кызматы** деген сөз айкашы менен теңдешип турат, ал эми бүтүндөй тексттин алкагынан алсак – биз кара курсив менен бөлүп көрсөткөн «*Полицейскийлердин катарында ак ниет жана түз жүргөн, өз милдеттерин так аткарган адамдар бар экенине менин көзүм жетет, ошондуктан аларды жамандаганга дитим барбайт*» деген сөз түркүмү менен теңдешип турат. Белгиленген сөз түркүмү менен **башкалар** деген сөз тексттеги “*Башкалар чындап кылмышкерлерди издеп таап жана кылмыштарды ашкерелеп жатканда айрым «менттер»* (аларды башкача кантип атайсың?) биздин мекендештерибизге даана аңчылык кылып жатышат - *Полицейскийлердин катарында ак ниет жана түз жүргөн, өз милдеттерин так аткарган адамдар бар экенине менин көзүм жетет, ошондуктан аларды жамандаганга дитим барбайт*” деген эки сүйлөмдү лексикалык жактан кайталоонун аркасы менен теңдешип турат. Лексикалык кайталоо тамыры бир – ак ниеттик деген чакчыл жана **ак ниет** деген сын атооч колдонуу аркылуу айтылат.

Ошентип, макаланын мазмунунан **башкалар** – бул полицияда, анын ичинде күзөт кызматындагы **өз милдеттерин так аткарган ак ниет жана түз жүргөн полицейскийлер**, б.а. **башкалар деген – өз милдеттерин так аткарган ак ниет жана түз жүргөн полицейскийлер**.

Бул **башкаларга** дегенге адамдардын кырдаалды «*айрым менттер*» (аларды башкача кантип атайсың?) *биздин мекендештерибизге даана аңчылык кылып жатышат* деген терс баалаган экинчи тобу каршы коюлат. Ошентип, **менттер** деген сөз биз талдап жаткан татаал багыныңкы сүйлөмдүн жана бүтүндөй макаланын контекстинде өз сапаттары жана кылган иштери боюнча **өз милдеттерин так аткарган ак ниет жана түз жүргөн полицейскийлер** деген адамдар тобун билдирет. Бул контекстте семантикалык жактан алганда – бул **ак ниет ЭМЕС жана түз жүрбӨГӨН, өз милдеттерин так ЭМЕС аткарган полицейскийлер**.

Бирок терс бааны билдирген негизги элемент болуп **менттер** деген сөздүн өзү саналат, ал эми анын текстке киргизилиш ыкмасы – кашаадагы риторикалык суроо (*аларды башкача кантип атайсың?*) макала контекстинде башка бөлүк, б.а., «*Полицейскийлердин катарында ак ниет жана түз жүргөн, өз милдеттерин так аткарган адамдар бар экенине менин көзүм жетет, ошондуктан аларды жамандаганга дитим барбайт*” деген сүйлөм менен айкашып турат.

Демек, эгер **өз милдеттерин так аткарган, ак ниет жана түз жүргөн полицейскийлерди** жакшы эмес сөздөр менен атаганга макала авторунун сөзү жетпесе, анда **өз милдеттерин так эмес аткарган, ак ниет ЭМЕС жана түз жүрбөгөн полицейскийлерди менттер** деген сөз менен аташ керек болот (*башкача кантип атоого болот?*) – бул автордун өзү тарабынан «*жакшы эмес сөз*» катары бааланат.

Ошентип, А. Никольскийдин макаласында полицейскийлердин эки категориясы карама-каршы коюлат:

- а) *өз милдеттерин так аткарган, ак ниет жана түз жүргөн полицейскийлер*;
 б) *менттер – өз милдеттерин так ЭМЕС аткарган, ак ниет ЭМЕС жана түз жүрБӨГӨН полицейскийлер*.

Менттер деген сөздө терс эмоциялык-экспрессивдүү түс барбы-жокпу – макалада анын контексттик байланыштары аркылуу аныкталат. Мында *менттер* деген сөз: бул эми бардык полицейскийлерге таандык тергеме аталыш болбостон, сапаттары жана иш-аракеттери коомдун жана мамлекеттин талаптарына шайкеш келбеген полицейскийлердин кайсы бир тобунун (*ак ниет ЭМЕС жана түз жүрБӨГӨН, өз милдеттерин так ЭМЕС аткарган полицейскийлердин*) кошумча ой маанисине ээ болот.

Башка кандай гана кесип болбосун *ак ниет ЭМЕС жана түз жүрБӨГӨН, өз милдеттерин так ЭМЕС аткарган* өкүлдөрү сыяктуу эле *ак ниет ЭМЕС жана түз жүрБӨГӨН, өз милдеттерин так ЭМЕС аткарган* полицейскийлерди терс баалоо биздин коомдо калыптанып, мамлекет тарабынан колдоого алынган көз карашка шайкеш келет.

3. А. Никольскийдин макаласында Капчагай ШИИБнин *бардык кызматкерлери менттер - өз милдеттерин так ЭМЕС аткарган, ак ниет ЭМЕС жана түз жүрБӨГӨН полицейскийлер* деген ырастоолор камтылган эмес. Тескерисинче *«Полицейскийлердин катарында ак ниет жана түз жүргөн, өз милдеттерин так аткарган адамдар бар экенине менин көзүм жетет, ошондуктан аларды жамандаганга дитим барбайт. Алардын кээси менен жеке тааныштыгым бар. Бирок, “кой аксагы менен он» деп айтылат эмеспи. Мына ошол «кой» «сага погон берилдиби, каалаганыңдай иш кыл» деп ыраस्ताмакчы, полицейскийлердин катарында өз сапаттары боюнча полиция кызматына шайкеш келе бербеген айрым элементтер бар экенин каңкуулайт. Бул маани текстте «кой аксагы менен он» деген лакап менен туюнтулуп, бир аксак кой бүт оторго доо кетирээрин билдирет. Бул лакап «бир жаман адам бүт жамаатка көө жабат» деген мааниге ээ болот.*

ТЫЯНАКТАР

1. **Менттер** деген сөз азыркы орус тилинде инвективдүү деп аталган лексиканын (адамды бир сөз менен мазактоо, басынтуу ниети менен колдонулган лексика) катарына кирбейт жана сөздүктөрдө орой, адепсиз катары бааланбайт. **Мент (менттер)** деген сөз так кесе одоно же орой, демек, мазактоо катары аныкталышы мүмкүн эмес. Бул сөз текстте адамды «жакшы/жаман» шкаласы боюнча баалап, аны терс, бейтарап же оң сыпатташы мүмкүн. Мында бул сөздүн баалоо (оң, бейтарап же терс) семантикасы анын лексикалык маанисине эмес, контексти менен бааланат. Ошентип, **мент** деген сөздүн баалоо семантикасы материалдын автору тарабынан контекстте анын жеке **пикири**, бул коомдук көрүнүштү же адамды баалоо катары түзүлөт, ал Казакстан Республикасынын Конституциясы берген укукту камсыз кылуу болуп саналат.

2. А. Никольскийдин «МЕНТТЕР» («Регион плюс» гезити) аттуу макаласында **менттер** деген сөз дегеле бардык эле полицейскийлерди билдирбейт, ал жеке сапаттары жана аракеттери коомдун жана мамлекеттин талаптарына шайкеш келбеген **полицейскийлердин кайсы бир тобунун** аталышы, атап айтканда – *өз милдеттерин так ЭМЕС аткарган, ак ниет ЭМЕС жана түз жүрБӨГӨН полицейскийлердин* аталышы. Мындай баа калыптанган коомдук пикирге, коомдун жана мамлекеттин адеп-аклактык эрежелерине төп келет, ошондуктан, *өз милдеттерин так аткарган, ак ниет жана түз жүргөн полицейскийлер* үчүн мазактоо катары бааланышы мүмкүн эмес.

Демек, менттер деген сөз А. Никольскийдин макаласынын мазмунунда **жалпысынан Капчагай ШИИБдин кызматкерлери үчүн мазактоо болуп саналбайт.**

7. «Маалыматтык талаштар боюнча соттук тажрыйбаны өркүндөтүү. Материалдар жана сунуш-пикирлер» китебинен

Авторлор: А.К. Алагушев, Н.И. Алишева; Н.И. Алишеванын жалпы редакциясы астында Бишкек: Маалыматтык укук борбору, 2005. – 205 бет.

3-баптан. Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча доолорду кароо жүрүшүндө пайда болуучу маселелер

7.1. Маалыматтар же пикирлер

Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча доо арыздарда доогер кайсы маалыматтар анын абийирине, ар-намысына жана ишкердик беделине доо кетиргенин көрсөтүүгө тийиш. Өз кезегинде журналист жарыяланган маалыматтарды “ЖМК жөнүндө” мыйзамдын 20-беренесине шайкеш келээрин текшерүүгө милдеттүү. Дегеле “маалыматтар” деген эмне, аларды таратканы үчүн жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн деген маселе да маанилүү.

Жогоруда аталган мыйзам «**маалыматтар**» деген түшүнүктү ачып бербейт, бирок башка мыйзамдарда ушул категориядагы иштерди туура териштирүүгө зарыл болгон «**абийир**», «**ар-намыс**», «**жеке турмуш**», «**маалыматтар**» деген орчундуу түшүнүктөргө аныктама берилген эмес. Мыйзамдык негизи болбогондуктан, соттор бул терминдерди эң кеңири маанисинде колдонушат. Ошондуктан **факт жана ой жүгүртүү, баалоо жана пикир** ж.б. жөнүндө талаштар жүрүүдө. Бул терминдердин мазмуну туурасында судья өзү билгендей тыянак жасагандыктан, соттордо иштерди караганда түйшүктөр көп чыгат.

Башка адабиятта маалыматтар кандай каралат? «**Маалыматтар**» («билимдер», англисче эквиваленти - knowledge) идеалдуулугу (материалдык алып жүрүүчүдөн салыштырмалуу көз карандысыздыгы), маалыматтын жоголбошу, ийкемдиги жана жыйналуу жөндөмү менен мүнөздөлөт. Аталган касиеттер маалыматтарды таануунун эффективдүү инструменти, анын идеалдуу (реалдуу эмес) жагын чагылдырган инструмент катары кароого мүмкүндүк берет.⁶⁵

«**Маалыматтардын**» мааниси көп учурда алардын объективдүү формасына, б.а., бул маалыматтар камтылган фразаларга сөзмө сөз дал келбейт. Бул адатта ой айтуунун так эместиги, фразаларды туура эмес айтуу, сөз маданиятынын төмөндүгү, ошондой эле маалыматтарды, атап айтканда, интервьюну, тегерек столду ж.б. таратуу ыкмасы менен шартталган. Ошентип, тексттин (сөздүн) жана маалыматтын сөз фрагменттерин ажыратуу зарыл. Азыркы тапта тексттин (сөздүн) системалык талдоо тенденциясы байкалат, бул ЖМКлар үчүн дайыма эле пайдалуу боло бербесе да, маалыматты калыс талдоого мүмкүн болот. Зарылдык болгон учурда бир канча сүйлөмдөр талданууга тийиш, ал эми корутунду болсо алардын системалык байланыштарынан чыгышы мүмкүн.

Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча мыйзам нормаларын соттор тарабынан колдонуу пайда болуучу маселелерге байланыштуу, ошондой эле

⁶⁵ Караңыз: Войниканис Е.А., Якушев М.В. Маалымат. Менчик. Интернет. Волтерс Клувер, М., 2004-ж.

мыйзамды бул укуктук карым-катнаштарды жөнгө салуучу мыйзамдарды туура жана бирдей колдонуу максатында Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Пленуму⁶⁶ ар бир иштин бардык жагдайларын талдоого сотторду милдеттендирет.

Бул категориядагы иштерди чечүүдө соттор Пленумдун көрсөтмөлөрүн эске алууга тийиш, анда болсо «**абийир**», «**ар-намыс**», «**бедел**» төмөнкүдөй адептик категорияларды аныктайт:

абийир – бул инсандын моралдык, ишкер жана башка касиеттерин, анын коомдогу абалын оң жагынан аныктаган социалдык маанилүү объективдүү баа;⁶⁷

ар-намыс – бул абалдын инсандын аң-сезиминде чагылышы, б.а., инсандын моралдык, ишкер жана башка сапаттарынын социалдык маанисине негизделген субъективдүү баа (өзүн өзү баалоосу);⁶⁸

ишкердик бедел – жарандын, адамдар тобунун (жамаатынын), уюмдун же юридикалык жактын кесиптик сапаттары, артыкчылыктары жана кемчиликтери тууралуу кайсы бир коомдук чөйрөдө басымдуулук кылган ой-пикир.⁶⁹

Жарандын же юридикалык жактын абийирине, ар-намысына, ишкердик беделине доо кетирген **маалыматтарды таратуу деп** басма сөздө, радиодо, телекөрсөтүүдө чыгарылган же башка маалымат каражаттарын пайдалануу менен жарыяланган маалыматтарды, кызматтык мүнөздөмөлөр, коомчулук алдында кызмат адамдарынын дарегине айтылган сөздөр, билдирүүлөр, же башка формада, анын ичинде оозеки түрүндө бир канча адамдарга же бир эле адамга багышталган кабар.⁷⁰ «Мындай маалыматтардын тиешелүү гана адамга айтылышы аларды таратуу катары таанылбайт».⁷¹

КР Конституциясы ар бир жаранга соттук коргонууну, өзү жана үй-бүлө мүчөлөрү тууралуу чындыкка төп келбеген маалыматты четке кагуу жана кайсы гана маалыматты болбосун алып салууну талап кылуу укугун, ошондой эле жалган маалыматты чогултуп, сактап жана тараткандыгы үчүн материалдык жана моралдык чыгымынын ордун толтуруу укугун камсыз кылат.⁷²

<.....>

7.2. Коомчулуктун бүйүрүн кызыткан маалыматты билүү укугу

Бийлик аң-сезимдүү жарандардын эрки менен шайланган демократияда бийлик элге отчет берет жана мезгил боюнча эл тарабынан ыйгарылган укуктары чектелүү. Ошондуктан, демократия үчүн сөз эркиндиги – бул олжо эмес, ал парыз, өзүн өзү башкарууда орчундуу фактор. Сөздөр коомдук беделди бар адамдар, окуялар, жарандар билүүгө тийиш болгон маселелер жөнүндө негизги маалымат алып жүрүүчүлөр болуп саналат. Сөз эркиндиги башка укуктар жана эркиндиктер үчүн бекеринен жападан жалгыз кепилдик болбосо керек. Мамлекеттик ЖМКларда мамлекеттик органдардын жана кызмат адамдарынын ишмердиги тууралуу коомчулукту маалымат менен карк кылуу тапшырмасы болот. Бирок өтө көп учурда бийликтин расмий позициясын адамдарга бир беткей тануулоо аракети

⁶⁶ КР Жогорку сотунун Пленумунун «Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча талаштарды чечүүнүн соттук тажрыйбасынын айрым маселелери жөнүндө» токтому (05.12.2003-ж. №20)

⁶⁷ КР Жогорку сотунун пленумунун «Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча талаштарды чечүүнүн соттук тажрыйбаларынын айрым маселелери жөнүндө» П.2 токтому, 05.12.2003-ж. №20.

⁶⁸ Ошол жерде, п.2

⁶⁹ Ошол жерде, п.2

⁷⁰ Ошол жерде, п. 3

⁷¹ Ошол жерде, п. 3

⁷² КР Конституциясы, 16-берене

байкалат. Мындай учурда мамлекеттик ЖМКлар адатта мамчиновниктер тарабынан дайыма кысымдарга кириптер болгондуктан, абийирди жана ар-намысты коргоо боюнча мамлекеттик ЖМКлар катышкан сот иштери өтө сейрек кездешет.

Сөз эркиндигине жана дегеле маалымат алууга адам укуктарын камсыз кылууда жана ишке ашырууда, адамдын мамлекет менен өз ара алака-катышында эркин жалпыга маалымдоо каражаттары маанилүү орунду ээлейт. Ар бир жарандын маалыматты пайдалануу жана таратуу боюнча конституциялык укугун турмушка ашыруу менен ЖМКлар ошондой эле башка адамдардын (коомчулуктун) маалыматка конституциялык укугун да камсыз кылат (16-берене), бул үчүн өз авторлорунун ой-пикир айтышы үчүн коомдук форум түзөт. Демек, бир гана масс-медиа маалымат менен идеяларды берүү милдетин албастан, коом да аларды алууга акылуу.

Эркин ЖМКлар ой-пикирлердин жана көз караштардын түрдүүлүгүн жаратат, коомдук талкууларды уюштуруп, жарандардын коомдук маанилүү маселелер боюнча жеке пикирин калыптандырууда жана аларды чечүүгө катышууда жарандар зарыл маалыматтар топтомун алышат. Ошондуктан, доолордун көп саны басма болсун, электрондук болсун, негизинен көз карандысыз ЖМКларга коюлууда.

Доогердин ар-намысын урматтоого жана анын жеке беделин жана жашоосун коргоого болгон укугу жоопкер ЖМКнын сөз эркиндигине укуктары жана маалымат таратуу укугу менен гана эмес, башка жарандардын ЖМКлардан коомдук зарыл маалыматтарды алуу укугу менен тикелей карама-каршылыкта турат. Ошондуктан, КР Конституциясынын 16-беренесинин 6-пунктуна ылайык сөз эркиндигин чектөө жөнүндө айтсак, «жеке турмуштун кол тийгистиги» жана «абийирди жана ар-намысты урматтоо жана коргоо» тууралуу түшүнүк доогердин гана жекече укугуна теңдештирилбейт. Ушул эле беренеге ылайык (маалымат алуу укугу), кээде башка адамдар ал тууралуу бирдеме айтууга, жазууга же билүүгө акылуу.

«Коомдук кызыгуу» фразасы Конституциянын 17-беренесинин 2-бөлүгүнө тиешелүү, анда “башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин камсыз кылуу максатында...” адамдын жекече турмушка укугу чектелиши мүмкүн деп белгиленген. Арийне, маалымат алуу укугу ушундай укуктардын бири болуп саналат.

Доогер менен жоопкердин укуктарынын тең салмак формуласын төмөнкүдөй көрүнүштө караса болот:

<u>1-доогер</u> өз беделин коргоо укугу	каршы	<u>1-жоопкер</u> сөз эркиндигине жана маалымат таратуу укугу
бирок		
<u>1-доогер</u> өз беделин коргоо укугу	каршы	<u>1-жоопкер</u> сөз эркиндигине жана маалымат таратуу укугу + маалымат алууга укугу бар жарандардын «X» саны

Кайсы учурларда бир адамдардын маалымат алуу укугу башка адамдардын өз беделин жана жеке турмушун коргоо укугун чектөөгө негиз боло алат? Конституция жалпы гана багыттарын көрсөтөт. Эгер, мисалы, «мамлекет өз ишмердиги үчүн адамга жоопкер болгондо», «мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдары, аларда иштеген кызмат адамдары өз укуктарынын алкагында аракет кылууга тийиш болгондо»

жана «жарандар мамлекеттик органдарды башкарууга катышууга акылуу болгондо», анда адамдардын өлкөдөгү саясый иштер жана ишмерлери тууралу кеңири билүү укугу жүйөөлү болуп саналат.

«Маалымат алуу тийиштүү материалдарды жарыялоо жана таратуу жолу менен камсыздалат» жана «Мамлекеттик органдар, жарандардын өзүн өзү башкаруу органдары, коомдук бирикмелер, ишканалар, мекемелер, уюмдар жана кызмат адамдары ар бир жаранды анын укуктарына жана мыйзамдык таламдарына катышы бар документтер, чечимдер жана башка материалдар менен камсыз кылууга милдеттүү»⁷³ деп мыйзам түрүндө бекитилген. Ошентип, Кыргыз Республикасынын бардык жарандары, юридикалык жактары жана мамлекеттик органдары... мамлекеттик органдардын жана уюмдардын, жарандардын бирикмелеринин жана алардын кызмат адамдарынын ишмердиги тууралу, ошондой эле алардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдык таламдарын ишке ашырууга зарыл маалыматтарды ЖМК аркылуу тезинен алууга акылуу.

Маалыматтын ачыктыгы мыйзам түрүндө мындайча аныкталган: «Маалыматтын ачыктыгы күндөлүк басма сөзгө, маалыматтык телерадиопрограммаларга жеткиликтүүлүгүндөй эле мыйзамда каралган учурларда маалымат булактары менен таанышуу мүмкүндүктөрүн да камтыйт. Бул берененин талабы купуя маалыматка, ошондой эле мамлекеттик, коммерциялык жана кызмат сырын камтыган маалыматтарга тарабайт.»⁷⁴

7.3. Теңчилик деген баарынын мыйзам алдындагы бирдейлигин билгизбейт. Кызмат адамдары жана коомдук фигуралар

Демократиялык мамлекеттерге тараган жалпы адамзаттык принциптердин бири бул коомдун эркин жана аң-сезимдүү эрки менен, өзгөчө жарандык коом институттарынын, бейөкмөт уюмдарынын, ЖМКлардын күчү менен шайланган бийлиги бар коом болуп саналат. Мында дал ЖМКлардын эркин ишмердиги саясый лидерлердин идеялары жана позицияларын билүүдө коомчулукка эң мыкты ыкма болуп саналат. Бул өңүттөн алганда жеке адамга караганда саясатчыга байланыштуу сын айтуу чеги кыйла кеңири. Жөн-жай адамдан айырмаланып, саясатчынын ар бир сөзү жана кадамы журналисттердин жана коомчулуктун тыкыр талдоосуна кабылып турат, демек, алар кыйла сабырдуу болууга тийиш...

Өз беделин коргоо - саясатчынын укугу, бул укугун ал жарандардын саясый темалар боюнча эркин алымсабак алышуу укугу менен тең салмакта кармоосу керек. Ким бирөө кызмат адамдары менен коомдук ишмерлердин ЖМКларга каршы доолорун кароодо бардыгынын мыйзам алдындагы теңчилигинин конституциялык эрежелерин бузат деп эсептейт. Бирок кызмат адамдары менен жеке адамдар **«мыйзам алдында тең»** болууга тийиш деген ырастоо **«теңчилик»** деген **«бирдейлик»** деген негизсиз божомолду туудурат.

КР Конституциясынын 16-беренеси расасы, жынысы, саясый ишеними ж.б. белгилери боюнча куугунтуктоого жол берилбестигин ачыктайт. Бул белгилер адам өз эрки менен өзгөртүү кыйын же мүмкүн болбогон мүнөздөмөлөр болуп саналат. Бул логикага ылайык, «кызмат» «белги» болуп санала албайт.

⁷³ «Маалымат алуу кепилдиктери жана эркиндиги жөнүндө» КР мыйзамынын 6-беренеси (05.12.1997. №89).

⁷⁴ Ошол жерде, 8-берене.

Ар бир адам өз ыктыяры менен башка адамдарга салыштырмалуу чектөөлөргө же артыкчылыктарга ээ болуу шартын коё алат. Ошентип, дал коомдук, саясий турмушка кирүү ушундай кадамдардан саналат. Демократия шартында кызмат адамдары өз ыктыяры менен коомдук турмушка аралашат, бардыгын талкуулоого коом акылуу экенин билет. Алардын көбү Конституцияны жана мыйзамдарды сактоо убадасын берүү менен ант алышат. Бийлик өкүлдөрү катары алар атайын жана купуя маалыматтарга, расмий ЖМКларга колу оңой жетет, башка атайын артыкчылыктарга ээ. Бирок бул үчүн алар өз укуктарын пайдалануу менен эле салык төлөөчүлөр алдында жооп беришет.

Бирок жөн-жай адамдарга келгенде мыйзамдарды сактоо талаптарын айтпаганда бул эрежелер иштебейт, алар ант бербегенден кийин кошумча жоопкерчиликтен оолак болушат. Мына ошондуктан, Европалык сот диффамация жана жеке турмуш жөнүндө мыйзам коомдук ишмерлерге жана кызмат адамдарына бирдей колдонулушу керек деген ырастоону четке какты. Башка эрежелердин кызмат адамдарына колдонулушу бул бардык маанилүү маселелерди эркин талкуулоого акысы бар коомдун кызыкчылыктары үчүн жасалгандыктан өзүн актайт. Мыйзамдар кызмат адамдарынын сотко кайрылуу укугун чектөөгө тийиш эмес, ал болгону алар утуп кете турган эрежелерди аныктайт. Адамдын өңүнөн, социалдык тегинен, жынысынан жана башка мүнөздөмөлөрүнөн айырмаланып, «**кызмат**» – бул адам эркин тандап жана баш тарта турган нерсе.

Кызмат адамынын жалпы аныктамасы Эмгек, Кылмыш, Администрациялык кодекстерде, ошондой эле Кыргыз Республикасында шайлоолор кодексинде камтылган. Мисалы, КР ККсында «туруктуу, убактылуу же атайын укук менен бийлик өкүлүнүн иш-аракеттерин же мамлекеттик органдарда, жергиликтүү өзүн өзү башкаруу органдарында, мамлекеттик жана муниципалдык мекемелерде, ошондой эле КР Куралдуу күчтөрүндө жана башка аскер түзүлүштөрүндө уюштуруу-тескөөчү, администрациялык-чарбалык, көзөмөлдөөчү-ревизиялык кызматтарды аткарган адамдар кызмат адамдары деп таанылат. Бул кодекстин беренелеринде жооптуу абалды ээлеген кызмат адамдары деп КР Конституциясы, КР конституциялык мыйзамдары мамлекеттик органдардын укуктарын тикелей аткарат деп аныктаган мамлекеттик кызматтарды ээлеген адамдар таанылат.⁷⁵

Негизинен кызмат адамдары деп туруктуу же убактылуу бийлик өкүлүнүн милдеттерин аткарган, ошондой эле менчик түрүнө карабастан ишканаларда, мекемелерде же уюмдарда туруктуу же убактылуу уюштуруу-тескөөчү же администрациялык-чарбалык милдеттерди аткарууга байланышкан, же атайын укуктар менен ушул милдеттерди аткарган адамдар таанылат.

Ошентип, кызмат адамы партиянын башчысы, ишкана директору, депутат, бейөкмөт уюмунун ж.б. жетекчиси болушу ыктымал. Албетте, көп сан кызматтар бул аныктамага төп келет. Бирок: коомдук кызыкчылык адамдардын ушунча кеңири чегин камтыйбы? – деген суроо туулат? Арийне, көпчүлүктүн дээрлик бардык адамдарга, анын ичинде шайланган адамдарга кызыгуусу зор болот.

Кантсе да шайланбаган, бирок колунда бийлиги бар мамлекеттик кызматкерлер доогер болгон кезде кыйла суроолор пайда болот. Европалык сот азырынча сөз, маалымат жана ой айтуу эркиндигинин өңүтүнөн алганда кызмат адамы ким экенин так аныктаган критерийлерди таба элек. Салыштыруу иретинде АКШнын сот тажрыйбасына кайрылса болот, ал жерде доогер кызмат адамдары ЖМК тарабынан “кара ниет ой” бар экенин далилдөө оорчулугун мойнуна көтөрөт, ошондуктан соттор аларды аныктоонун практикалык критерийлерин иштеп чыгышкан.

75

КР ККсынын 304-беренеси.

АКШда шайланбаган «кызмат адамдары» деп төмөнкүлөр аныкталган:

бийик мансаптуу, коомчулуктун көңүл чордонунда турган кызматтар, - бардык мамлекеттик кызматчылар (мисалы, министрлер);

мамлекеттик иштерге көзөмөл үчүн кызматчы кыйла жоопкерчилик тарта турган кызматтар (мисалы, парламент аппаратынын башчысы);

бийликке жана мамлекеттик укуктарга ээ болуп, аны аткарууда адамдардын жашоосуна кескин таасир эте турган кызмат (мисалы, милиционер, салык инспектору).

Бул стандарттар боюнча «кызмат адамдарына»: ректорлор, мамлекеттик университеттердин профессорлору, мектептин футбол командасынын устаты, тергөөчүлөр, милиция офицерлери, салык инспекторлору, мамлекеттик оорукананын баш врачтары ж.б.у.с. Бул тизмеден көрүнгөндөй, кызмат адамын аныктоодо анын мамлекеттик бюджеттен айлык алганы жалпы критерий болуп саналат.

«**Коомдук фигура**» болсо бир гана кызмат менен аныкталат. Бардык саясатчылар коомдук фигуралар болушат, бирок бардык эле коомдук фигуралар саясатчылар эмес.

Бул доктрина кеңири өнүккөн АКШда коомдук фигуралар эки категорияга бөлүнөт:

1) **Жалпы** – бул колунда чоң бийлиги жана таасири бар, бул чөйрөдө алардын аттарын көп адамдар дароо тааныган адамдар. Мисалы, шайлоого чыккан талапкерлер, диний ишмерлер, саясатчынын жубайы, кылмыш тобунун лидери, шоу бизнестин жылдыздары ж.б.у.с. Өз беделин коргоо боюнча бардык иштерде бул жана буларга окшогон коомдук фигуралар аларга карата даана кара ниет иш жасалганын далилдөөгө тийиш.

2) **Шарттуу** – коомдук маанилүү окуяларга аралашкан, коомдук талкууларга катышкан ж.б. адамдар, алар өз беделин коргоодо чектөөлөргө кабылышы ыктымал. Бирок диффамация жөнүндө иштерде шарттуу коомдук фигура өзүнүн конкреттүү талкууга же иш-аракетке катышканы тууралуу таратылган маалыматта кара ниет ойлор бар экенин далилдөөгө тийиш. Башка маселелерде алар жеке адамдар бойдон кала беришет.

Мисалы, кайсы бир каргашалуу окуялар тууралуу макала автору бул макалага карата шарттуу коомдук фигура болуп саналсын дейли. Эгер ким бирөө автор өзү жазган окуяны үстүрт изилдеген деп ырастаса, анда автор өз беделин коргоо үчүн кара ниет ойду далилдөөсү кажет. Бирок ким бирөө ал былтыркы жылдын салыгын төлөгөн эмес деп жазса, анда автор жалпы жарандык сот өндүрүшүнүн алкагында далил табышы керек. Бирок, эгер автор каргаша окуялар жөнүндө өз макаласы жарыялангандан кийин кеңири таанымал адам болуп калса, ал коомдук фигурага айланат да, өзү тууралуу коомчулукка жарыяланган материалдан кара ниет ойду далилдөөгө тийиш болот.

Жеке турмушка жана маалыматтын купуялыгын сактоого укук КР Конституциясынын 16-беренесинде камтылган. Бирок «жеке» жана «**купуялык**» деген түшүнүктөр бир божомолго бириктирилип, бул укуктары бузулган адам өз укуктары бузулду деп аларды коргоо аракеттерин көрүүгө тийиш (таратпоо, сейфте сактоо ж.б.у.с.). Албетте, адам кеңири коомдук ишмердик менен алектенген учурда ал жеке турмушун сактоо талабын коюуга дээрлик акысы жок.

Эгер адам теле аркылуу интервью берип, өз туулган күнүн же курагын жарыяласа, бул маалыматты өзү ачыкка чыгарган болот. Ошентип ал «жеке адам» болуудан калат да, ал маалыматты купуя деп атай албайт. Эгер кийинчерээк кайсы бир газета бул маалыматты

кайталаса, бул Конституциянын 16-беренеси караган укук бузуу болуп саналбайт. Өзү тууралу маалыматты таратууга кызмат адамы өз ыктыяры менен макулдук берет. Ошондуктан, кызмат адамынын өз милдеттерин аткарууга байланышкан аракеттерин жекече же купуя деп атоого болбойт. Бирок кызмат адамынын “жеке турмушу” коомдук кызыкчылыкты жаратса, ойдогудай деңгээлде корголо албашын көбү этибарга албайт.

Европалык соттун пикиринче, бул саясатчы жекече жашоо укугунан ажырады дегенди билдирбейт. Анда: кайсы учурларда коомчулук кызмат адамынын “жеке” иштери тууралу билүүгө акылуу деген суроо туулат? Жооп ар бир иштин жагдайына жараша болот.

Бирок жалпы эреже төмөнкүдөй болушу мүмкүн: эгер кызмат адамы же коомдук фигура билип туруп эле өз жеке турмушун көпчүлүккө жарыяласа, же анын жеке иштери анын өз милдеттерин аткаруусуна себептүү байланышта болсо, анда мындай маалыматты таратуу укукка каршы деп эсептелбеши керек. Мындай учурларда башка адамдардын сөз эркиндигине, ой жүгүртүү жана маалымат алуу укугуна КР Конституциясынын 16-беренеси боюнча кызмат адамынын укугун чектөөгө негиз болот.

Жогоруда айтылганга ылайык мыйзам иретиндеги бир кызык учурду белгилейли. «Журналисттин кесиптик ишмердигин коргоо жөнүндө»⁷⁶ мыйзамдын 7-беренесинин соңку пункту арсар ой жаратат, анда «журналист кесиптик маалыматты жеке кызыкчылыктарына пайдалана албайт, жеке адамдын турмушу тууралу фактылары жарыялууга акысыз, ошондой эле аудио/видеожазма жабдыктарды маалымат булагынын же автордун уруксатысыз пайдалана албайт» деп бир беткей жазылган. Бул учурду мамлекеттик чиновниктер өз коррупциялык позицияларын коргоодо журналисттер менен таймашта карманышат. Ошентип, ЖМКлар менен мамлекеттик чиновниктер ортосундагы алака-катышты жөнгө салган, чиновниктерди бийлик укуктары жок адамдардан бөлүп караган мыйзам негизи жок болгондуктан, журналисттер мындай таймаштарда уттуруп коюуда.

8. Лингвистикалык изилдөөдө пайдалануучу айрым терминдер менен сөздөр

Абзац – кызыл сап, сап башында артка чегинүү. Үндүү сөздү текстке салууда (стенограммада) абзацка өзгөчө көңүл буруу керек, анткени ал айтылган сөздүн анык маанисине дал келбей калышы ыктымал

Аббревиатура – кыскартылган татаал сөз; сөз айкашындагы баштапкы элементтерден кыскартылып куралат. Аббревиатурага кирген баштапкы элементтин тибине жараша үндүү аббревиатура (түпкү сөз айкаштарынын баштапкы үндөрүнөн куралган: ТИМ – тышкы иштер министрлиги), тамгалуу (сөз айкаштарынын баштапкы тамгаларынан куралган: КР - Кыргыз Республикасы), муундуу (сөз айкаштарынын баштапкы муундарынан куралат: Юстмин - юстиция министрлиги) жана аралашмалуу (КазУУ-Казак улуттук университети).

Аббревиация – кыскартылган татаал сөздөрдү (аббревиатураларды) түзүү ыкмасы. Кээде кыскартылган сөздөрдүн түзүлүшүн да ушул ыкмага кошушат (профи-профессионал, Питер - Петербург).

Абстракттуу сүйлөм – жалпылап ырастоо, ой-пикир камтылган сүйлөм. Мындай сүйлөм чыгарма авторунун тиги же бул ой-пикирин бекемдөө максатында анык чындыкты чагылдырат.

Автордук баяндоо – тексттин синтаксисттик куралышынын бир түрү, мында автор материалдагы тиги же бул каармандын сөзүнүн мазмунун өз баяндоосу аркылуу берет.

⁷⁶

Ким бирөөнүн айткан сөздөрүн так же сөзмө сөз бербей койгондуктан, чатактар чыга калып жүрөт.

Маанинин (маңыздын) актуализатору – тил каражаты, анын жардамы аркылуу тиги же бул айтылган сөз ой жүгүртүү мазмунунун компоненти чындык менен салыштырылат. Тилдин кайсы гана болбосун бирдиги актуализатордун милдетин аткара алат (грамматикалык форма, сөз, фразеологизм, сөз айкашы, сүйлөм). Текстти лингвистикалык изилдөөдө кайсы бир маанинин (маңыздын) актуализаторун аныктоо талаштуу текстти талдоонун негизги милдеттерине кирет.

Аллюзия – белгилүү тарыхый, легендарлуу же турмуш-тиричилик фактысына адабий ишара. Адатта мындай факт жалпы подтекстти түзөт; текстте башка окуяларга, адатта тажрыйбадан, фондук билимдерден (улуттук адат-салттарды, тилди алып жүрүүчүлөрдүн билимдери) белгилүү болгон окуяларга шилтеме кылуу. Окурманда (угарманда, көрөрманда) кандайдыр бир ассоциацияларды же реминисценция сезимин козгогондо гана аллюзия максатына жетет. Аллюзия талаштуу текстти талдоонун предмети боло албайт, анткени ал кабылдоого байланышкан (ишараны караңыз).

Анафора – сөздүн ар бир параллель элементинде бир эле сөздүн кайталанышына негизделген фигура. Журналисттик тексттерде синтаксистик анафора көп колдонулат, ал бир эле грамматикалык конструкциянын кайталанышынан турат да, тексттин маани-мазмунун күчөтүү же бөлүп көрсөтүү максатын көздөйт.

Анафорикалык – мурда айтылганга (жазылганга) кайрылуу, алдыдагы сөздү же сөздөрдү көрсөтүү. Тексттерде, анын ичинде талаштуу тексттерде да сөздүн мурда айтылган элементтерине кайрылган ат атоочтор көп колдонулат да, мында ат атоочтун тексттин мурдагы компоненттери менен шайкеш келбеген учурлар болушу ыктымал (катафорикалык дегенди да караңыз).

Тексттеги анафорикалык байланыштар – тексттеги бөлүктөр (сөздөр, сөз айкаштары, айтылган ойлор) ортосундагы карым-катнаштар, анда бир сөздүн (сөз айкашынын, айтылган ойдун) мааниси башка сөзгө (сөз айкашына, айтылган ойго) кайрылат. Эксперттер талаштуу тексттерде ат атоочтордун анафорикалык колдонулушуна көп туш болушат. Мисалы: Петров пара алчу, бирок ага дайыма акча жетпейт – сүйлөмдүн экинчи бөлүгүндө ага деген ат атооч сүйлөмдүн биринчи бөлүгүндө аталган Петровду туюндурат.

Ат атоочтордун анафорикалык колдонулушу – мааниси белгилүү бир контекстте гана түшүнүктүү болгон ат атоочтордун колдонулушу (мисалы: ал, алар, бул ж.б.у.с.).

Антонимия – тексттин ар башка компоненттеринин семантикалык карама-каршылыгы. Бул тексттин маани-маңызын арттыруу же белгилүү бир мазмунду, маанини актуалдаштыруу ыкмасы катары кызмат кылат.

Арго – жаргон дегендин эле өзү; бирок андан айырмасы - бул терминдин кемсинтүү маани-маңызы болбойт.

Ассоциация – белгилүү бир көрсөтмөлөр ортосундагы байланыш, мында бирөө экинчисин ээрчитип чыгат.

Аутенттүүлүк – бирөөнүн (тексттин) башкага окшоштогу. Электрондук ЖМКлардын оозеки тексттерин талдоодо оозеки тексттин жана жазма тексттин аутенттүүлүгүнө көңүл буруу зарыл.

Афазия – сүйлөмдүн бузулуш формасы, ал тил бирдиктеринин айтылышы менен мазмунунун арасында байланыштын үзүлүшүнөн көрүнөт.

Афоризм – туруктуу учкул сөз, ал турмуш чындыгынын белгилүү бир көрүнүшү жөнүндө жалпылоочу жана бүткөн бир ой кыска жана нуска берилет (учкул сөздөр, сентенция, цитация дегендерди караңыз).

Тилдеме сөздөр, тилдөө - орой, мазакоо сөздөрү, тилдөө (караңыз: инвективдик лексика, мазактоо, тилдөө).

Сөзмө сөз берүү - 1) бир нерсеге таптак шайкеш келүү, сөзмө сөз, мисалы: сөзмө сөз көчүрүү; 2) сөздүн маани-маңызы жөнүндө: тикелей, көчүрүлбөгөн (сөзмө сөз дегенди караңыз).

Кириш сөздөр, конструкциялар – синтаксисттик жактан обочолонгон жана сүйлөп жаткан адамдын маалыматка мамилесин билдирген сөздөр жана сүйлөмдөр, мисалы: балким, албетте, адатта деп айтышат (божомол, ырастоо дегендерди караңыз).

Маалыматтардын вербалдык (сөз) формасы – маалыматтар өз ара байланышып, айтылган ойлордун чынжыры катары берилген форма; жабык вербалдык форма — маалыматтар сөз түрүндө, түз эмес, тикелей байланышта эмес, өзүнөн өзү түшүнүктүү деген ойдо берилген.

Верификация – бир нерсе же ким бирөө жөнүндө ойдун, ырастоонун аныктыгын далилдөө. Адатта верификация маалыматтын чындыкка төп келүүсүн жакшылап текшерүү аркылуу ишке ашырылат.

Кастыкты тутандыруучу – белгилүү бир улуттук, расалык, диний топко же ушул топтун айрым адамдарына карата терс мамилени козутуп, алардын укуктарын чектөөгө же аларга каршы зомбулук аракеттерге түрткөн терс эмоциялык баа камтылган маалымат.

Суроолуу сүйлөмдөр – мындай сүйлөмдөр ырастоочу болуп саналышпайт. Адатта суроо белгиси бул сүйлөмдө суроо бар болгондугунан улам коюлат – бул болсо бир нерсе тууралуу ой-пикир билдирбеген, башкача айтканда, бир нерсе ырастабаган же четке какпаган ой жоруу формасы болуп саналат. Суроолуу сүйлөмдөр үч топко бөлүнүп жүрөт: Жокко чыгаруу – ырастоону же четке кагууну билгизген суроолуу сүйлөмдүн айрым түрлөрү: а) суроолордун өзү, б) риторикалык, в) суроолуу-козгоочу. Риторикалык суроо кыйыр ырастоону же кыйыр четке кагууну камтыйт. Риторикалык суроолуу сүйлөмдөр жоопту талап кылбайт; эмоцияга жык толгон сүйлөмдүн стилистикалык каражаты катары колдонулбайт: Бул жөнүндө канча айтып жана жазса болот? - «Биз бул жөнүндө көп жолу айтып жана жазганбыз». Суроолуу-козгоочу сүйлөмдөр сезим козгоо (өтүнүч, кеңеш, буйрук ж.б.) жышаанын камтыйт.

Тексттин багытын кабылдоо – текстти (берүүнү) окурмандардын (көрөрмандардын) түшүнүүсү. Кабылдоо абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо иштери боюнча лингвистикалык экспертизанын предмети боло албайт, анткени, бул териштирүүлөрдө текст гана талашка түшөт. Жок дегенде «орточо» кабылдоону аныктоо үчүн атайын социологиялык, психологиялык, культурологиялык жана башка изилдөөлөр зарыл. Кабылдоо деген табит гана болуп саналат эмеспи.

Кастык – жаман көрүү, жактырбоо, жек көрүү сезиминин, кандай гана жол менен болбосун ким бирөөнүн укуктарына жана мыйзамдуу таламдарына доо кетирүү ниетинин көрүнүшү.

Кыстарма – басма ишинде: макаланын алдына же аягына коюлган, башка арип менен терилген же башка типографиялык ыкма менен бөлүнгөн кыскача түшүндүрмө текст. Бүт текстти талдоодо кыстарманын мазмунун да эске алуу керек, себеби ал жарыяланган текст менен бир бүтүн болуп саналат.

Айтылган ой – маалыматтын (маалыматтардын) бүткөн бир фрагментин берген жана толук же толук эмес структуранын сүйлөмү катары лингвистикалык жасалгаланган эң чакан сөз бирдиги. Айтылган ойдун синонимдери: сүйлөм, фраза, пикир.

Ишкердик бедел – адамдын, уюмдун (мекеменин, фирманын) иш сапаттарынын коом тарабынан оң же терс бааланышы. Албетте, оң ишкердик беделди коргошот. Сапаттар менен сыпаттоолордун жыйындысы болгон ишкердик бедели аркылуу өз контрагенттеринин, кардарларынын, коллегаларынын, ышкыбоздорунун (мисалы, шоу-бизнес үчүн), шайлоочуларынын (шайлануучу кызматтар үчүн) көзүнө илинет жана бул чөйрөдө башка кесипкөйлөрдүн арасында өз жүзүн көргөзүп турат. Бул жеке адам же юридикалык жак болгону да маанилүү. Ишкердик беделди кемсинтүү же басынтуу тийиштүү адам тууралуу тараган маалыматтардын чын дилден чыкканына же

чыкпаганына карабайт. Айрым учурларда ишкерди беделди авторитет менен окшоштуруп жүрүшөт.

Дефиниция - аныктоо, түшүнүктү, сөздү түшүндүрүү.

Диалог – айтыш сөздөрдөн куралган сүйлөмдөр.

Ар-намыс – адамдын өз касиеттерин баалоосунун жеке аң-сезиминде оң жагынан чагылышы. Абийирден айырмаланып, ар-намыс – бул жөн гана өз инсандыгын жана жорук-жосундарынын социалдык жана адептик эрежелерге шайкеш келишин баалоо гана эмес, ошондой эле өзүн адам катары (адамдык ар-намыс), инсан (жеке ар-намыс), белгилүү бир социалдык топтун же жамааттын өкүлү (мисалы, кесиптик ар-намыс) катары өз баасын аңдоо, бул жамааттын өзүнүн (мисалы, улуттук ар-намыс) баасын сезүү. Ар-намыс – адамдын өзү жөнүндө оң ой-пикири. Укуктук өңүттөн ар-намыска доо кетирүү тууралуу айтса болот.

Жаргон – айрым социалдык топтун тили, адатта оозеки түрүндө колдонулуп, ушул эле тил жалпылыгынын (кылмыш дүйнөсүнүн, кеңселик, спорттук, студенттик ж.б.) башка бөлүктөрүнөн тилдик өзгөчөлөнүү максатын көздөйт (арго дегенди караңыз).

Маалыматты түз айтпай (пресуппозитивдик) жеткирүү – окуянын айрым жактары тууралуу текстте түз айтылбаса да, айткан жана уккан адам билген маалымат.

Сөздөрдүн оюну – караңыз: каламбур.

Идиома (идиоматизм, идиомалык сөз) – фразеологизмдин эле өзү, б.а., мааниси боюнча туруктуу, бир бүтүн сөз айкашы, ал сүйлөмдө өзүнчө сөздүн эквивалентинин милдетин аткарат. Идиомалар ачык көрүнгөн стилистикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгондуктан, алар сөздүн жана тексттин ажарын ачат, тамашалуу ж.б. кылат.

Импликация - логикада: эки сүйлөмдөн логикалык байланыш каражаты менен мааниси боюнча “эгер..., анда” деген байламтага шайкеш келген татаал сүйлөм түзгөн операция.

Инвектива - инвективдик лексика дегенди караңыз.

Инвективдик лексика - (1) инвективдик жана (2) инвективдик эмес лексика: (1) кайсы бир даректи же үчүнчү жакты мазактоону же басынтууну билдирет, (2) экспрессивдүү болуп саналат (терс бааны жана/же эмоциялуу- экспрессивдүү компонентти камтыйт), бирок жаман ниетти карманбайт. Биринчи топко (инвективдик лексика) сүйлөшүүдө колдонулган коомдук адеп-аклактын эрежелерин бузууга жаткан сөздөр менен сүйлөмдөр кирет. Бул жаргондордон, диалекттерден же кадыресе сөздөрдөн турган адабий нормадан тышкары да, адабий да сөздөр болушу мүмкүн. Бирок шүмшүк, акмак деген сыңары адабий сөздөрдү конкреттүү кырдаалга байланыштуу колдонуу коомдук адеп-аклак эрежелерине сыя бербейт. «Инвективдик сөздүн тар маанисинен алып караганда кайсы бир социалдык топ тарабынан кескин жана тыюу салынган катары кабылданган сөз агрессиясынын ыкмасы катары аныктоого болот. Бир аз башка өңүттөн кодоштурулбаган (тыюу салынган) каражаттар менен ишке ашырылган этикалык табунун вербалдык (сөздүк) бузулушун инвектива деп атаса болот. (Жельвис В.И. Сөз жана иш: бузуку сөздөрдүн юридикалык аспектиси//Юрислингвистика-2: орус тили анын табигый жана юридикалык турушунда. Барнаул, 2000, 225-бет); (инвективдик эмес лексика)

Интерпретация – бир нерсенин мазмунун, маанисин түшүндүрүү, чечмелөө.

Маалымат (маалыматтар) - (латынча informatio – баяндоо, түшүндүрүү) – адамдар оозеки, кат жүзүндө же башка ыкмалар менен (шарттуу белгилердин, техникалык каражаттардын ж.б.) берилген маалыматтар. (Азыркы түшүндүрмө сөздүк, «Большая Советская Энциклопедия» басмасы, 1997); Демек, маалыматтарды жеткирген сүйлөмдөр маалымат сөздөрү болуп саналат. Талаштуу текстти (же анын талаштуу фрагменттерин) укуктук баалоо үчүн бул ырасталган сүйлөмдөр болгонун же суроолуу сүйлөмдөр болгонун аныктоо маанилүү. Бул – дүйнө, окуялар жана иштердин жагдайы жөнүндө, маалымат жиберүүчүнүн бул окуяларга мамилеси жөнүндө тилдик сүйлөмдөрдүн

жыйындысы. Дүйнөдөгү иштердин абалын оңдоого багытталган сүйлөмдөр (буйруктар, башка тескөөчү документтер) маалыматтын бул түшүнүгүнө кирбейт. Маалымат: фактологиялык – конкреттүү кырдаалдар, окуялар, жеке адамдын жоруктары же жүрүм-турумдары, юридикалык жактын ишмердиги жөнүндө; жалпылоочу – типтүү окуялар, кайсы бир топтордун типтүү өкүлдөрүнүн типтүү жүрүм-туруму, турмуштук адат-салттар жөнүндө; баа берүүчү – адамдардын сапаттары жана жоруктары, дүйнөнүн кайсы бир көрүнүшүндө, кайсы бир баалуулуктар системасында (жакшынын же жамандын конкреттүү түрлөрүндө - сенсордук, рационалдык, эмоциялык, социалдык, утилитардык, этикалык, эстетикалык) жакшы же жаман деп сүрөттөлгөн кырдаалдар жана окуялар жөнүндө; концепциялык – табигый же социалдык мыйзам ченемдиктер жөнүндө теориялык-аналитикалык маалымат.

Бейтарап маалымат – кырдаал, окуя (көрүнүш, адам, адамдын иштери) жөнүндө маалымат (маалыматтар), анда дүйнөнүн көндүм көрүнүштөрү баалуулук категорияда сүрөттөлбөйт (мындай маалыматка жакшы же жаман деген баалар колдонулбайт – анда болуп жатат, болгон жана болот деген гана сөз колдонулат). Же бул автордун айтып жаткан предметке (маалыматка) мамилеси жана автордук эмоциялар болбогон маалымат (Кыш келди. Парламентке шайлоо жакындап келатат. Бизнесменди өлтүрүштү). Бейтарап маалымат (маалыматтар) чындыкка төп келээр-келбеси текшерилиши мүмкүн.

Оң маалымат – кырдаал, окуя (көрүнүш, адам, адамдын жоруктары) жөнүндө маалымат (маалыматтар), алар ушул коомдун баалуулуктар системасында (кабыл алуунун жана ой-пикир айтуунун жергиликтүү стереотиптердин социалдык жана культурологиялык жактан шартталган негизинде) бул коом тарабынан жакшы, мактоого арзырлык деп эсептелген маалымат.

Терс маалымат – акыл-сезимдин, адеп-аклактын (“жазылбаган мыйзамдын”) же укуктук өңүттөн (юриспруденция жаатында атайын билимдери жок кадыресе кайсы жаран болбосун түшүнө алган ченемде) юридикалык же жеке жактын жаман жактарын камтыган маалымат (маалыматтар). Эгер терс маалымат (маалыматтар) чындыкка шайкеш келбесе, бул маалыматта айтылган субъектини булгайт. Эгер маалымат чындыкка шайкеш келсе, бул маалыматта айтылган адамдын абийирин кетирет.

Шакаба, шакаба сөздөр, шакабалуу сүйлөм – абдан кылдат, кыйыр айтылган такмаза сөздөр. Булар адатта айтылган сөзгө карама-каршы маанисинде аталышта (же бүтүндөй сүйлөмдө) камтылат. «Шакаба... айтылган (жазылган) сөздү дал өзүндөй түшүнүүнү жокко чыгарган контексттин же билимдин негизинде айкындалат (Скребнев Ю. Шакаба//Орус тили: Энциклопедия. М., 1997, 159-бет).

Историзмдер – жоголуп кеткенинен же алар билгизген түшүнүктөр маанисинен ажырагандыктан колдонуудан чыккан сөздөр, сүйлөмдөр; пассивдүү лексикага таандык.

Маалымат булагы – бир нерсе тууралуу андай же мындай маалымат берген тарап. Так аталган же купуя адам (бизге белгилүү болгондой...) маалымат булагы боло алат. Тексттерде маалымат булагы өзгөчө синтаксисттик конструкциялардын (кириш же кыстарма конструкциялардын, айрым сүйлөмдөрдүн ж.б.) жардамы менен көрсөтүлөт. Маалыматтын аныкталбаган булагына шилтеме жасоо маалыматты таратканды жоопкерчиликтен бошотпойт.

Каламбур – сөздөрдүн оюну, бир контекстте бир эле сөздүн эки маанисин атайылап кошуу же ар башка сөздөрдүн айтылышындагы окшоштукту пайдалануу аркылуу адатта күлкү (жылмаюу) жаратуу.

Катафориялык (катафора) – тексттин кийинки компонентин жана аны менен мазмун жагынан байланышты көрсөтүү. Катафориялык байланыштар менен мамилелер негизинен маалыматты алууга мүнөздүү, анда ат атооч сөз: “Сизге бул тууралуу ким айтты? – жергиликтүү гезиттин журналисти айтты” деген жооптун курамына кирген сөздүн алдында айтылат. Талаштуу тексттерде талаштуу тил бирдиги тексттин кайсы мазмундук компоненти менен шайкеш келээрин так аныктоо зарыл болгон учурлар кездешет. Текстти

байламга жана бир бүтүн сүйлөм чыгармасы катары семантикалык-синтаксисттик талдоо аркылуу ушул өңдүү милдеттерди чечүүгө өбөлгө болот.

Жалаа – бул башка адамдын абийирине, ар-намысына доо кетирген же анын иш беделин булгаш үчүн атайын чыгарылган жалган маалыматтарды таратуу же жалган айып. Жалган маалыматтардын атайылап чыгарылышы деген жалаа тараткан адам башка адам тууралуу айткан маалыматтары чындыкка төп келбесин же төп келбей калышы мүмкүн экенин билет дегенди билдирет. Таратылган маалыматтар чын болуп калышы (ошондой эле жалган болушу) ыктымал деген божомолду атайылап чыгарылган деп эсептөө зарыл. Жалган маалыматтар конкреттүү болууга, б. а., текшерүүгө жаткан фактыларды камтууга тийиш. Адам тууралуу «жаман» же «адепсиз» деген сөздөр бул кабарды жалаа катары баалоого жетишсиз. Мазактоодон айырмаланып жалаа жапа чеккен адамга байланыштуу фактыларды анын абийирин кетиргидей атайылап апыртып чыгарууну милдеттүү элемент катары камтыйт. Лингвист-эксперт мындан атайын ниетти көрбөшү мүмкүн.

Орчундуу сөз, орчундуу сөздөр, орчундуу фразалар – тексти маанисине жараша түзүүдө үстөмдүк ойлор, негизги сөздөр, фразалар.

Коммуникациялык ниет, коммуникациялык багыт – сүйлөгөн же жазган адамдын максаты. Көркөм чыгарма жаратууда (анын ичинде публицистикалык да) коммуникациялык ниет (коммуникациялык багыт) автордун ою аркылуу ишке ашат.

Коннотация – сөздүн маанисинин компоненти (компоненттери): эмоциялуу, баалоочу, ассоциациялуу, стилистикалык. Бул компонент (компоненттер) сөздүн негизги маанисин коштойт, арттырат. Коннотациялык компоненттер негизинен субъективдүү жана көп факторлорго, мисалы, тилди алып жүрүүчүнүн билим деңгээлине, анын дүйнө таанымына жана дүйнөгө көз карашына көз каранды. Айрым сөздөрдө коннотациялык компоненттер сөздүктөрдө атайын белгилерге алынган: шак. (шакаба), тек. (текебер), жек көр. (жек көрүүчүлүк) ж.б. Мисалы: клоака - 2. Өтмө маанисинде. Кандайдыр бир өтө ыплас, булганыч нерсе жөнүндө (булганыч жер, адептик жактан ыплас чөйрө) (китептик жек көрүүчүлүк); бандюга – бандит дегендин бир аты; түнөк – душмандын түнөгү; тирада (китептик шакаба) – көтөрүңкү маанайда узак айтылган фраза, сөз. Сөздүктөрдү да адамдар түзгөндүктөн, атайын белгилердин баарын эле сөз жок объективдүү санаш болбойт. Коннотациялык компоненттер көп учурларда дүйнө көрүнүшүнүн улуттук өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Коннотациялык компоненттер синонимдер жана синоним сүйлөмдөрдү салыштырууда байкалат: өкмөт (бейтараптуу) – атка минерлер – бийлик чокусу.

Контекст – тексттин, айтылган ойдун мааниси жагынан бүткөн бир бөлүгү. Контекст деп ошондой эле сөз жана ой айтуу моделин аныктоочу шарттарды, кырдаалдарды жана маанисин айрым компоненттерин конкреттештирген жана маанисин арттырган айрым компоненттерин да аташат.

Кыйыр сөз – бөтөн сөздү тил жагынан жасалгалоо ыкмасы, мында ким бирөөнүн сөзүнүн жалпы мазмуну гана берилет.

Сын – коомчулуктун көңүлүн буруу максатында кандайдыр бир коомдук көрүнүштү, адамды, ким бирөөнүн ишмердигин талкуулоо жана талдоо. Адатта сын кайсы бир кемчиликтерди ашкерелөөгө багытталгандыктан, сын материал ким бирөөнүн же бир нерсенин оң образын жарата албайт. Калыс сынга негизги талап – материалдын авторунун ырастоолорунун аргументтүүлүгү, ал мисал тарткан маалыматтардын чындыкка шайкештиги.

Учкул сөздөр, сүйлөмдөр – белгилүү бир адабий, публицистикалык, илимий булактардан, жалпыга маалымдоо каражаттарынан тилге кирген туруктуу сөз айкаштары, ошондой эле анык тарыхый адамдар айтып, кеңири жайылган жана таанылган сөздөр (мисалы: Кыргызстанда жалкоолор гана уурдабайт...). Учкул сөзгө айланган цитаталар текстте атайын белгиленип, же шилтеме жасалышы шарт эмес.

Лексикон - сөздөрдүн жыйындысы. Бул термин тилдин сөздүк курамына же белгилүү бир индивидуумдун сөз байлыгына гана карата эмес, ошондой эле ар кайсы топтордун

жаргондоруна да ылайык колдонулат: кылмышкерлер лексикону, блаттык лексикон ж.б.у.с.

Метафора, метафорикалык – бир предметти, көрүнүштү башкасына образдуу салыштыруу, окшоштуруу; ар кайсы себептер боюнча окшоштуктарынын негизинде сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү өтмө маанисинде колдонуу ж.б. Метафора журналисттик тексттерде автордун жеке баасын, автордун окуяга (жаңылыкка) мамилесин билдирүү үчүн экспрессивдүү, көркөм тилдик каражат катары колдонулат.

Ой-пикир (фактылар, окуялар, адамдар тууралуу) – окуяларга, кырдаалга, адамдарга ким бирөөнүн көз карашын чагылдырган пикир. Ой-пикирде чындык жөнүндө эмес, айтып жаткан (сүйлөп жаткан) адамдын аң-сезиминде образ, чындык көрүнүшү жөнүндө маалыматты камтыйт. Ой-пикирдин чындыкка шайкештигин текшерүү мүмкүн эмес, аны менен келишсе болот, келишпесе болот, бирөөнүн пикирин талашып, өз пикиринди, башка пикирди айтса болот. Тексттерде айтылган ойлор көп учурда фактылар жөнүндө сөздөр менен тыгыз байланышта болуп калат, ой-пикирлер болсо фактыларга таянат, ошентип, талаштуу тил бирдигин аныктоо, атап айтканда, айтылган сөз бирдигин ким бирөө же эмне бирөө жөнүндө ырастоо деш керекпи же белгилүү бир ой-пикирдин чагылышы деп эсептөө жагы лингвист изилдөөчүнүн милдети болуп саналат.

Матизмдер – тилдеме сөздөр.

Тилдеме, сөгүнмө сөздөр – жагымсыз тилденүү; (орунсуз лексика, одоно сөздөр, маанисинен ажыраган лексика дегенди караңыз).

Ишара - текстте: четин чыгарганда эле түшүнүүчү сөздөр. Түшүнүктүү болгонун аныктоо мүмкүн болбогондуктан, ишара жамандай, мазактай же басынта албайт. Лингвист эксперт ишараларды аныктай алат, бирок алар терс мазмундагы маалыматты табууда аргумент боло албайт. Ишара одоно болсо, ал эми ишара жасаган адам сөз багышталган адамды басынтууну ниет кылса, демек, мазактоо болуп саналат.

Улуттук, диний, расалык өзгөчөлүк же артыкчылык – адамдардын бир тобунун кайсы бир белгилери боюнча башкаларынын жеткиликсиз болушунан улам, б.а., алардын табигый, биологиялык, социалдык, адептик жактан жаман чыгышынан улам артыкчылык кылышы.

Инвективдик эмес лексика – экспрессивдүү лексика - терс бааны жана/же эмоциялык-экспрессивдүү компонентти камтыйт, бирок багышталган адамды мазактоо же басынтуу ниети болбойт. Конкреттүү кырдаалга байланыштуу шүмшүк, акмак сыңары адабий сөздөрдү инвективдик лексиканы колдонуу сыяктуу эле коомдук адеп-аклака карама-каршы келет.

Бейтарап лексика – стилисттик жактан белгиленбеген лексика, сөздүктөрдө атайын белгилер коюлбайт.

Адепсиз сөздөр, одоно лексика, обсендик лексика - «...бул макала жарыяланып жаткан чакта көпчүлүк окурмандар, балким, айрым учурда айтууга жараса да, негизинен адепсиз, жарык көрүүгө жараксыз деп санаган сөздөрдүн колдонулушу. Орусиялык тажрыйбада адепсиздик көбүнесе сексуалдык түшүнүктөр — гениталиялардын одоно аталышы, жыныстык катнаш, жыныстык мүчүлүштүктөр ж.б. менен байланышкан» (Жельвис В.И. Сөз жана иш: булганыч сөздөрдүн юридикалык аспекти//Юрислингвистика-2: орус тили анын табигый жана юридикалык турушунда. Барнаул, 2000, 227-бет). Адепсиз сөздөр уккан адамга багышталган. Обсендик лексика (латынча obscenus - ыплас, адепсиз) – адепсиз, одоно лексиканын терминологиялык аталышы. Ар башка тилдик көрүнүштөрдө ар кандай адепсиз сөздөр; улуттук бөтөнчүлүк менен мүнөздөлгөн адепсиз лексика башкасына караганда көбүрөөк; ар бир улуттук маданиятта каршылашына таасир этүүнүн ар кыл мазактоочу-эмоциялык ыкмалары – анын дарегине ачуу сөздөн тарта ыплас тилдөөлөргө чейин болот.

Номинация – наам, аталыш жараян же натыйжа катары.

Тилди алып жүрүүчү – тиги же бу тилди билген жана өз эне тили катары тааныган адам.

Ыза – ыза болгон адамдын көз карашынан алганда: насыя тарткан капа жана ошол кападан чыккан сезим. Соттук териштирүүлөрдө чындык такталгандыктан, талаштуу текстти талдоодо ыза талкуу предмети боло албайт. Мындан тышкары, доогер көп учурда ызаны сын пикир менен чаташтырып алат. Ыза деп саналган маалыматтар: адамдын дене мүчөлөрү тууралуу (ийри бут, кашка баш, бою жапыз, үнү бузук, колдору кыска ж.б.), анын күнүмдүк адаттары (жыртык шымчан жүрөт, жамаачы халат жамынып жүрөт), анын сүйлөө манерасы (сөздү жутуп сүйлөйт, мыңкылдап сүйлөйт, оозунан түкүрүк чачырайт), анын кийинүү манерасы (шалпыйып кийинип алган, улгайган аял тууралуу: баладай кийинип жүрөт), эркектин аял менен мамилеси жөнүндө (аялдарды кол каптай алмаштырат; бойдок аял тууралуу: ойношторунан баш адашат).

Күндөлүк лексика, күндөлүк тил - күнүмдүк, көнүмүш.

Обсендик лексика – адепсиз, одоно лексика, тилдеме дегендерди караңыз.

Окказионализмдер, окказионалдык сөздөр - жекече неологизмдер.

Мазактоо – одоно түрдө адамдын абийирин жана ар-намысын кемсинтүү. Атайын жалган таратылган ушактардан айырмаланып, мазактоо маалыматтарынын аныктыгы же жалгандыгы мааниге ээ болбойт. Тажрыйбага ылайык, белгилүү бир адамга карата колдонулса, мазактоо болуп саналышы ыктымал болгон адабий тилдин жана элдик оозеки сөздөрдүн түрлөрү бөлүнгөн. Кылымш катары жазага жата турган мазактоо коомдогу адеп-аклак эрежелерине таптакыр сыйбаган адепсиз, өтө уятсыз формада көрүнөт. Мазактоонун максаты багышталган адамдын кемдигин, жамандыгын жана/же анын ишине, ээлеген ордуна татыксыздыгын баса белгилүү болуп саналат. Мазактоо ишара (кыймыл-аракет аркылуу) аркылуу да көрүнөт.

Сыпаттоо (фактыларды, окуяларды, адамдарды) – тексттеги сыпаттоо сөзү адамды сыпаттаган сөздөрдүн жана түзүлүштөрдүн, анын ичинде «жаман/жакшы» же алардын так айтылган түрлөрү (ак ниет, кара ниет ж.б.) деген элементтерин бөлүп көрсөткөн эмоционалуу-экспрессивдүү сөздөр. Оң сыпаттоо болгондо («жакшы» деген же анын так айтылган түрлөрү) оң маалымат тууралуу сөз болушу мүмкүн. Терс сыпаттоодо («жаман» деген же анын так айтылган түрлөрү) маалымат тууралуу сөз болушу мүмкүн.

Паронимия, паронимдер – сөз түркүмүндөгү тамырлаш, айтылышы окшош, бирок мааниси ар башка сөздөр.

Өтмө маани – сөздүн негизги лексикалык мааниси менен байланышкан. Өтмө мааниси окшоштугуна, аралашмасына ж.б. боюнча ар кандай ассоциацияларынын негизинде болот – белгилүү типтеги саясатчы жөнүндө. Журналисттер көбүнчө экспрессивдүү максатта сөздөрдү өтмө маанисинде колдонушат, мында сөздөрдүн тике жана өтмө мааниси кагылышат (тил оюну) да, тексттин бир өңчөй кабыл алынбашына апкелиши ыктымал.

Маалыматты текстте айтпай берген маалымат – мында маалымат тексттин өзүндө болбойт, бирок аны угарман оңой эле баамдайт.

Зекиме сөздөр, сүйлөмдөр – жактырбаган, айыптаган сөздөр, ой айтуу.

Жаманатты кылган маалымат (маалыматтар) – бирөөнүн абройун булгаган, абийирин төккөн маалыматтар (маалымат). Жамандаган маалыматтар – бул чындыкка төп келбеген маалыматтар болсо, абийир төккөн маалыматтар болсо – бул бирөөнү жок жерден шерменде кылуу, абийирине асылуу.

Божомол – бир нерсе жөнүндө алдын ала ой айтуу, ой жоруу. Адатта божомол кайсы бир фактыларга таянуу аркылуу тыянак чыгаруу билимдеринин бир көрүнүшү болуп саналат. «Гипотеза» деген терминдин синоними катары колдонулат. Ырастоодон айырмаланып, божомол атайын белгилерди – ишенимсиздикти, күмөн саноону, ал же

тигил окуянын чыгыш мүмкүндүгүн, жоромолдорду (мисалы, болушу мүмкүн, сыягы, ушундай ой келет ж.б.у.с.) чагылдырган сөздөрдү камтыйт. Божомол чынында тексттин автору алдын ала айта турган жүйөөлөрдү, алардын чындыгынан күмөн саноосун баса белгилейт. Мында тексттин тыянактоочу бөлүгү божомол түрүндө болсо, мындай божомолду кескин ырастоо катары кабыл албоо керек. Мисалы: биринчи беш абзацта автор пара алуу фактысын ырастоо түрүндө баяндаган (пара деген сөздү пайдаланбастан туруп), кийинки тыянактоочу бөлүгүндө болсо мындай сүйлөм кетет: Мага бул парадай туюлду. Бул сүйлөмдө божомол белгиси (мага туюлат) болсо да, бул божомолду кескин ырастоо деп айтууга болбойт, анткени буга чейинки айтылган маалыматтар пара деп ырастаган.

Пропаганда – кеңири чөйрөдө кайсы бир идеяларды, көз караштарды таратуу же улуттук, расалык же диний кастыкты козутууга багытталган сөздөр. Пропаганда чакырыктар, үндөөлөр, үйрөтүүлөр, кеңеш берүүлөр, эскертүүлөр, талап коюулар ж.б. түрдө болушу мүмкүн.

Бедел (Репутация) – коомдук пикирде инсанды баалоо, кайсы бирөөнүн сапаттары, ар-намысы жана кемчиликтери жөнүндө бирөөнүн пикири жарыяланган. Бедел адамдын коомдогу түз жүргөндүгүнө жараша, башка адамдардын ал тууралуу же анын өзү тууралуу элесине жараша даражасын аныктайт.

Риторикалык суроо – түзүлүшү боюнча суроолуу сүйлөм, бирок баяндоо сүйлөмүндөй эле бир нерсе тууралуу маалымат. Риторикалык суроодо маалымат дайыма ар кандай экспрессивдик-эмоциялык маанилер менен байланышкан.

Маалыматтар – тиги же бул окуяларды же алардын айрым компоненттерин сүрөттөө (сыпаттоо) камтылган тексттер. Андайлар фактология болушу (бейтарап маалымат камтышы) же сыпаттоо (оң же терс маалыматты камтышы) болушу ыктымал, чындык жана жалган болушу мүмкүн. «Кайсы бир адам билип туруп жалган маалыматтарды таратса, бул атайы эле жалган маалыматтар катары сыпатталат». Жамандоо маалыматтары – бул чындыкка төп келбеген, коомдук пикирде же айрым жарандардын пикиринде коомдун мыйзамдарынын же адеп-аклак эрежелеринин өңүтүнөн алганда жарандын абийирин жана ар-намысын булгаган маалыматтар. Маалыматтар деп фактылар тууралуу ырастоолорду түшүнүү керек. Маалыматтар эгер адамдын ишмердигине байланышкан фактыларга негизделбеген баалоочу ой жорууларды (б.а., ким бирөөнүн пикири болуп саналса) камтыса, ал жамандоо болуп саналбайт: сыпаттоо – ар бир адамдын ички ишеними.

Ой жоруу - 1) логикада: түшүнүктөр менен операция жасоо, алардын бири (субъект) башкасы аркылуу аныкталат жана ачылат (предикат). Ар бир ой жорууда предметтер менен көрүнүштөрдүн, алардын касиеттери менен мамилелеринин бир нерсеси ырасталат же четке кагылат. 2) ой-пикирдин өзү. Баяндоо божомолу формасында айтылып, объектилер жөнүндө бир нерсе ырасталган ой, ал иш жүзүндө чындык же калп болуп саналат. Лингвистикалык экспертиза талаштуу тексттерди талдоодо фактылар тууралуу ой жоруу, пикир айтуунун териштирет.

Маалыматтардын жабык вербалдык формасы - маалыматтардын вербалдык формасы дегенди караңыз.

Маалыматтардын сөз (вербалдык) формасы - маалыматтардын вербалдык формасы дегенди караңыз.

Шилтеме – тексттен үзүндү же шилтеме кылынган булакты атоо.

Субъективдүү сыпаттоо суффикси – кыскача эркелеткен, басынткан, апыртылган.

Тыюу салынган сөздөр – коомдук жайларда жана эл алдында сүйлөө үчүн колдонууга тыюу салынган сөздөр; сүйлөгөн адамга багышталган.

Унчукпай калуу – сөздү ортодо атайын токтотуу менен сөз багышталган адамдын айтылбай калган ойду түкшүмүлдөөсүнө мүмкүндүк берүү.

Улуттук ар-намысты кемсинтүү – бул улуттук жана диний баалуулуктарга кирген тарых, маданият, үрп-адаттар, кулк-мүнөзү, ишенимдери, идеялары, окуялар, эстеликтер жана документтер жөнүндө жалган, бузуку жана атайын тандалган маалыматтарды; этностук же конфессиялык топту же алардын өкүлдөрүн басынткан, мазактаган жана абийирине тийген сөздөрдү таратуудан көрүнөт.

Басынтма сөздөр – атайын суффикстердин жардамы аркылуу түзүлүп, жектөө сезимин козгогон сөздөр.

Эскирген сөздөр – лексиканын пассивдүү запасына таандык сөздөр, сөздүктөрдө эски же байыркы деген белгиси болот.

Ырастама – бир нерсе ырасталган жана предмет менен анын белгилеринин байланышы чагылдырылган сүйлөм. Грамматикалык жактан ырастама (ырастама пикир) илеп белгиси бар, илеп белгиси жок да баяндоо сүйлөм түрүндө айтылат. Ырастама кабардын чындыгын баса белгилеген сөздөрдү жана сөз айкаштарын камтышы мүмкүн (мисалы: белгилүү, так, айдан ачык, шексиз ж.б.у.с.). Ырастоолор анык (чындыкка төп келиши) же калп (чындыкка төп келбейт) болушу ыктымал. Баалоочу ырастамалардын адатта чындыкка шайкеш келээри текшерилбейт. Мисалы: Баланча жалкоо деген ырастаманы текшерүү мүмкүн эмес, анткени, жалкоолук тууралуу ар кимдин өз элеси болот. Бирок эгер Баланча жаман иштейт десе, бул баалоочу ырастама (жаман) болуп саналат, ошондуктан, кадыресе иштөөнүн критерийлери (мисалы, кызматтык инструкция) бар болгондуктан, анын чындыкка төп келээрин текшерсе болот.

Факт – иш жүзүндө болгон же болуп жаткан анык окуя же көрүнүш. Фактыга карата факт менен комментарийди, б.а., факт тууралуу ой-пикирди ажыратуу маанилүү.

Цитата – кайсы бир тексттен, сүйлөнгөн сөздөн сөзмө сөз бөлүп алуу (Ожегов С.И. жана Шведова Н.Ю. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү. М., 1997, 876-бет). Орус тилинин тыныш белгилерине ылайык тырмакчага алынып, цитатанын автору көрсөтүлөт (автор, чыгарма). Цитата тике же кыйыр келтирилиши мүмкүн. Тике цитатада автору, чыгарма, андан соң цитатанын өзү аталат. Кыйыр цитата келтирүүдө автор түз көрсөтүлбөшү мүмкүн, ал эми цитата текстке мындайча сөз айкаштары менен кошулат: «классик айткандай», «баланча чыгармада таамай белгиленгендей» ж.б.у.с. Автору аталбаган тике эмес цитата ал орус (башка) тилин билген чөйрөгө текши белгилүү болуп, афоризм же учкул сөз катары сиңип калган учурларда колдонулса болот.

Цитация, цитата келтирүү - цитата.

Абийир – инсанга коомдук баа, инсандын рухий, социалдык касиеттеринин белгилүү бир ченеми, өмүрү, эркиндиги, ден соолугу катарында адамдын материалдык эмес маанилүү жыргалчылыгы болуп саналат. Абийир деген түшүнүктүн үч аспектиси бар: а) инсандын өзүнүн мүнөздөмөсү (өң-келбетинин сапаттары); адамдын адептик ар-намысы, ички дүйнөсүнүн айкөлдүгү, каармандыгы, асылдыгы жана абийиринин тазалыгы; б) инсанга коом баа (адамдын өң-келбет сапаттарынын коомдук пикирде чагылышы). Абийир түшүнүгү түпкүлүгүнөн эле оң сыпаттоону билгизет; в) инсандын өзү тарабынан коомдук бааны кабыл алуусу, адамдын өз жүрүм-турумун баалоо, коомдук адеп-аклак эрежелеринин жана талаптарынын шайкештигинде адеп-аклак чегинде иш кылуу жөндөмү. Коомдук пикирде адамдын беделин сындыруу абийирин басынтуу болуп саналат.

Шовинизм (улуу державалык) – улутчулдуктун эң эле агрессивдүү түрү. Бир элдин башка элдин үстүнөн өкүм жүргүзүүсүнүн жеткен чеги шовинизм болуп калат. Ошондой эле улуттук жана расалык артыкчылыкты, башка улуттар менен элдерге жек көрүүчүлүктү жаккан ашынган улутчулдук.

Шовинист – шовинизмди жактоочу.

Эвфемизм – сүйлөп жаткан адам азыркы жайгдайда оңтойсуз деп эсептеген же одоно, ыплас сөз ордуна колдонулган сөз же сүйлөм. Союкулукту эң байыркы кесип атаган сыңары эвфемизмдерди мазмун жагынан алганда «орундуу» мазактоолор деп атаса да болот.

9. Эксперттин ишине зарыл маалымдамалар менен сөздүктөр

1. Александрова З.Е. Орус тилинин синонимдеринин сөздүгү. М., 1998.
2. Ахманова О.С. Лингвистикалык терминдердин сөздүгү. М., 1966.
3. Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Учкул сөздөр: Учкул сөздөр, адабий цитаталар, образдуу сөздөр. 4-басылышы. М., 1988.
4. Богомолов А.И. Дүйнө дини. Жапжаңы сөздүк. Ростов-на-Дону, 2005.
5. Орус тилинин чоң түшүндүрмө сөздүгү/С.А. Кузнецов редакциялаган. СПб., 1998; ошол эле, СПб., 2000; ошол эле 2002.
6. Чоң энциклопедиялык сөздүк: 2-томдо. Т. 1. М., 1991.
7. Чоң юридикалык энциклопедиялык сөздүк. Барихин А.Б. түзгөн, М., 2004.
8. Буй В. Орус осуятынын идиоматикасы (Учкул сөздөрдүн тамашалуу сөздүгү). М., 1995.
9. Горский Д.П., Ивин А.А., Никифоров А.П. Логика боюнча кыскача сөздүк. М., 1991.
10. Даль В.И. Улуу орус тилинин жандуу түшүндүрмө сөздүгү: 4-томдо. (1903–1909-жылдардагы басылманы кайра басып чыгаруу, проф. И.А. Бодуэн де Куртенэ редакциялаган). М., 1994 .
11. Душенко К.В. Азыркы цитаталар сөздүгү. М., 1997.
12. Елистратов В.С. Учкул сөздөрдүн сөздүгү (орус кинематографы): миңге чукул бирдик. М., 1999.
13. Ермакова О.П., Земская Е.А., Розина Р.И. Баарыбыз кездешкен сөздөр. М., 1999.
14. Исаев М.И. Этнолингвистикалык түшүнүктөр менен терминдер сөздүгү. М.: Наука, 2003.
15. Кондаков Н.И. Логикалык сөздүк-маалымдама. М., 1975.
16. Кыскача саясый сөздүк. М., Политиздат, 1989.
17. Азыркы түшүнүктөр менен терминдердин кыскача сөздүгү. Оңдолуп жана толукталып 2-басылышы, М., 1995; ошол эле, жеткириле иштелип, толукталып 3-басылышы, М., 2000.
18. Крысин Л.П. Чоочун сөздөрдүн түшүндүрмө сөздүгү. М., 1998; ошол эле, 2-басылышы, М., 2002.
19. Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк/ В.Н. Ярцева редакциялаган. М., 1990; ошол эле, М., 1998.
20. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Орустун түшүндүрмө сөздүгү. М., 1998.
21. Меликян Ю.В. Сөздүк: Жандуу сүйлөмдүн эмоциялык – экспрессивдик жүгүртүүлөрү. М., 2001.
22. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Совдепия тилинин түшүндүрмө сөздүгү. СПб., 1998.
23. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Орустун тилдеме сөздүгү (матизмдер, обценнизмдер, эвфемизмдер). СПб, 2003.
24. Нелюбин Л.Л. Котормонун түшүндүрмө сөздүгү. М. 2003.
25. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү: Структуралык сөздөр: байламталар, сырдык сөздөр, бөлүкчөлөр, кириш сөздөр, ат атоочтор, сандык, байламта этиштер. В.В. Морковкин редакциялаган. М., 2002.
26. Ожегов С.И. Орус тилинин сөздүгү. 22-басылышы, стереотип. М., 1990.

27. Ожегов С.И. жана Шведова Н.Ю. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 4-басылышы. М., 1997; ошол эле 2004.
28. Укук жана жалпыга маалымдоо каражаттарынын тексттеринде абийир жана ар-намыс, мазактоо жана эрежесиздик түшүнүктөрү. - М., 1997.
29. Рождественский Ю.В. Терминдер сөздүгү: Адеп-аклак. Ыймандуулук. Этика. М., 2003.
30. Розенталь Д.Э. Орус тилинин практикалык стилистикасы. М, 1974.
31. Розенталь Д.Э. Пунктуация боюнча маалымдама. М., 1984.
32. Розенталь Д.Э., Джанджакова Е.В., Кабанова Н.П. Туура жазуу жана сүйлөө, адабий редакциялоо боюнча маалымдама. М., 1994; ошол эле 2001.
33. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Лингвистикалык терминдердин сөздүк-маалымдамасы. М., 1976; ошол эле 1985.
34. Орус грамматикасы. Т. 1, 2. М., 1980.
35. Орус семантикалык сөздүгү: 6-томдо. Т. 1. М., 1998.
36. Орус тили: Энциклопедия/ Башкы редактор Ю.Н. Караулов. Оңдолгон жана толукталган 2-басылмасы. М., 1997.
37. Орус тили бүгүн. XX кылым соңундагы активдүү тилдик жараяндар / Орусия илимдер академиясы. В.В.Виноградов атындагы орус тили Институту. М., 2003.
38. Түрмөлүк-лагердик-блаттык жаргондор сөздүгү (советтик түрмөнүн сүйлөө жана графикалык портрети)/Түзүүчү авторлор: Д.С. Балдаев, В.К. Белко, И.М. Исупов. М., 1992.
39. Соттук экспертизалардын негизги терминдеринин сөздүгү. М., 1980.
40. Чет өлкөлүк сөздөрдүн сөздүгү. М., Русский язык, 1980.
41. Орус тилинин сөздүгү: оңдолгон жана толукталган 4 томдук, 2-басылмасы. М., 1981–1984; 3-басылышы., стер. М., 1985–1988.
42. XVIII кылымдагы орус тилинин сөздүгү. 4-чыгарылышы. Л., 1988.
43. Орус макал-лакаптарынын сөздүгү. В.П.Жуков редакциялаган. М., 1967.
44. Орус тилинин синонимдеринин сөздүгү/ Башкы редактор А.П. Евгеньева. Т. 1–2. Л., 1970–1971.
45. Азыркы орус адабий тилинин сөздүгү: 17 томдо. М.; Л., 1950–1965.
46. Азыркы орус адабий тилинин сөздүгү: 20 томдо. Кайра иштетилген жана толукталган 2-басылышы. Т. 1–6 (басылып бүтө элек). М., 1991–1994.
47. Орус тилинин айкашуу сөздүгү/ П.Н. Денисов, В.М. Морковкин редакциялаган. М., 1983.
48. Азыркы орус тили. 2-бөлүгү. Синтаксис. Д.Э.Розенталь редакциялаган. М., 1976.
49. Срезневский И.И. Байыркы орус тилинин сөздүгү. Т. 1. СПб, 1893.
50. Орус тилинин стилистикалык энциклопедиялык сөздүгү. /Н.Кожина редакциялаган. М., 2003.
51. Тимофеев Л., Венгеров Н. Адабиятка киришүү терминдеринин кыскача сөздүгү. М., 1958.
52. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү: 4 томдо./ Д.Н. Ушаков редакциялаган. М., 1935–1940.
53. XX кылым соңундагы орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Тилдик өзгөрүүлөр / Г.Н. Складневская редакциялаган. СПб, 1998; ошол эле 2000.
54. Орус тилинин эрежесиз лексикасынын түшүндүрмө сөздүгү. М., 2003.
55. Философиялык сөздүк. / И.Т. Фролов редакциялаган. М., 1986.

56. Философиялык энциклопедиялык сөздүк. М., 1989.
 57. XVIII – XX кылымдагы орус адабий тилинин фразеологиялык сөздүгү: 2 томдо. Новосибирск, 1991.
 58. Черных П.Я. Азыркы орус тилинин тарыхый-этимологиялык сөздүгү. Т. 1–2. М., 1993.

IV. ТИРКЕМЕ. НОРМАТИВДИК МАТЕРИАЛДАР

КР Конституциясы, КР кодекстери, КР мыйзамдары, КР Жогорку сотунун пленумунун токтому, сот тажрыйбасынын баяндамасы.

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы - 05.05.1993-жыл. (27.06.2010 –жылы редакцияланган.)

31-берене.

1. Ар ким эркин ой жүгүртүүгө жана өзүнчө пикирге ээ болууга укуктуу.
2. Ар ким өз пикирин билдирүүгө, сөз жана басма сөз эркиндигине укуктуу.
3. Эч ким өз пикирин билдирүүгө же андан баш тартууга мажбурланууга тийиш эмес.
4. Улуттук, этностук, расалык, диний жек көрүүчүлүктү, гендердик жана башка социалдык үстөмдүктү үгүттөп, кодулоого, касташууга же күч колдонууга чакырган үндөөлөргө тыюу салынат.

33-берене.

1. Ар ким маалыматты эркин издөө, алуу, сактоо, пайдалануу жана аны оозеки, жазуу жүзүндө же башка ыкма менен жайылтуу укугуна ээ.
2. Ар ким мамлекеттик бийлик органдарындагы, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарындагы, мекемелелердеги же уюмдардагы өзү жөнүндөгү маалыматтар менен таанышууга укуктуу.
3. Ар ким мамлекеттик бийлик органдарынын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын, мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары катышкан юридикалык жактардын, ошондой эле республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден каржыланган уюмдардын иштери тууралуу маалыматтарды алууга укуктуу.
4. Ар кимге мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын карамагында болгон маалыматтарды алууга кепилдик берилет. Маалымат берүүнүн тартиби мыйзам менен аныкталат.
5. Эч ким адамдын ар-намысын жана беделин жаманатты кылган же кемсинткен маалыматтарды тараткандыгы үчүн кылмыштык жазага тартылышы мүмкүн эмес.

2. КР кодекстери (ЖК, ЖПК, КК, КПК)

2.1. КР ЖАРАНДЫК КОДЕКСИ - 08.05.1996. №15

16-статья. Моралдык зыянды компенсациялоо

Граждандык таандык болгон материалдык эмес байлыктарга шек келтирген же анын мүлктүк эмес укуктарын бузган аракеттер тарабынан граждандык зыян (жеке же

нравалык азапка салуу) келтирилсе, ошондой эле мыйзамдарда каралган башка учурларда сот укук бузуучуга келтирилген зыяндын ордун акчалай же башка материалдык түрдө компенсациялоо милдетин жүктөй алат.

Моралдык зыянды компенсациялоонун өлчөмүн аныктоо учурунда сот укук бузуучунун күнөөсүнүн даражасын жана башка көңүлгө ала турган жагдайларды эске алат.

Ушул Кодексте жана башка мыйзамдарда каралган учурларда юридикалык жакка моралдык зыян компенсацияланышы мүмкүн.

Караңыз:

2004-жылдын 4-ноябрындагы N 11 Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун Пленумунун "Моралдык зыяндын ордун толтуруу жөнүндөгү мыйзамдарды колдонуунун соттук тажрыйбасынын кээ бир маселелери туурасында" токтому

17-статья. Жеке мүлктүк эмес укуктарды жана башка материалдык эмес байлыктарды коргоо

Жеке мүлктүк эмес укуктар жана башка материалдык эмес байлыктар ушул Кодексте жана башка мыйзамдарда каралган учурларда жана тартипте, ошондой эле бузулган укуктук маңызынан жана бул укук бузуунун кесепеттеринин мүнөзүнөн келип чыга турган граждандык укуктарды коргоонун кайсы ыкмаларын (11-статья) пайдалануу учурларында жана ошол чектерде корголот.

18-статья. Граждандын ар-намысын, кадыр-баркын жана ишкердик беделин же юридикалык жактын ишкердик беделин коргоо

Караңыз:

2003-жылдын 5-декабрындагы N 20 Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун пленумунун "Ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкердик беделин коргоо жөнүндөгү талаш-тартыштарды чечүү боюнча соттук тажрыйбанын кээ бир маселелери жөнүндө" токтому

1. Граждандын өзүнүн ар-намысына, кадыр-баркына же ишкердик беделине шек келтирген маалыматтарды, ал эми юридикалык жак өзүнүн ишкердик беделине шек келтирген маалыматтарды төгүндөөнү сот аркылуу талап кылууга укуктуу.

Ишке тиешеси бар адамдардын талабы боюнча граждандын ар-намысын жана кадыр-баркын, ишкердик беделин ал өлгөндөн кийин да коргоого жол берилет.

2. Эгерде граждандын ар-намысына, кадыр-баркына же ишкердик беделине шек келтирген маалыматтар, ошондой эле юридикалык жактын ишкердик беделине шек келтирген маалыматтар массалык маалымат каражаттарында жайылтылса, алар ошол эле массалык маалымат каражаттарында төгүндөлүүгө тийиш.

Караңыз:

КР 1992-жылдын 2-июлундагы N 938-XII "Массалык маалымат каражаттары жөнүндө" Мыйзамы

Эгерде аталган маалыматтар уюмдан чыккан документте камтылса, мындай документ алмаштырылууга же кайра алынууга тийиш.

Башка учурларда жокко чыгаруунун тартиби сот тарабынан белгиленет.

3. Массалык маалымат каражаттарында анын укуктарын же мыйзам тарабынан корголгон таламдарын кысымга алган маалыматтар жарыяланган учурда, граждандын же

юридикалык жак ошол массалык маалымат каражаттарында өзүнүн жообун жарыялоого укуктуу.

4. Эгерде соттун чечими аткарылбаса, сот бузуучуга процессуалдык мыйзамдарда каралган өлчөмдөрдө жана тартипте мамлекеттин кирешесине өндүрүлүүчү айып акы салууга укуктуу. Айып акыны төлөө укук бузуучуну соттун чечиминде каралган аракеттерди аткаруу милдетинен бошотпойт.

5. Өзүнө карата ар-намысына, кадыр-баркына же ишкердик беделине шек келтирген маалыматтар жайылтылган гражданды, ошондой эле өзүнө карата ишкердик беделине шек келтирген маалыматтар жайылтылган юридикалык жак мындай маалыматтарды төгүндөө менен катар алардын жайылтылышынан улам келтирилген зыяндардын жана моралдык зыяндын ордун толтурууну талап кылууга укуктуу.

6. Эгерде граждандын ар-намысына, кадыр-баркына же ишкердик беделине шек келтирген маалыматтарды, ошондой эле юридикалык жактын ишкердик беделине шек келтирген маалыматтарды жайылткан адамды аныктоого мүмкүн болбосо, өзүнө карата мындай маалыматтар жайылтылган адам жайылтылган маалыматтарды чындыкка ылайык келбейт деп табуу жөнүндө сотко арыз менен кайрылууга укуктуу.

(КР 1999-жылдын 2-июнундагы N 43 Мыйзамынын редакциясына ылайык)

1027-статья. Моралдык зыяндын ордун толтуруу

1. Ушул статьянын 2-пунктунда көрсөтүлгөн учурлардан тышкары моралдык зыяндын орду аны келтирген кишинин күнөөсү бар болсо, аны келтирген жак тарабынан толтурулат.

2. Моралдык зыяндын орду төмөнкүдөй учурларда аны келтирген жактын күнөөсү бар же жок экендигине карабастан толтурулат:

өтө коркунучтуулук булак менен гражданиндин өмүрүнө жана ден соолугуна зыян келтирилгенде;

гражданиндин мыйзамсыз соттоонун, кылмыш жоопкерчилигине мыйзамсыз тартуунун, токтотуу чарасы катары камакка алуу же башка жакка кетип калбоо жөнүндө кол койдуруп алуу мыйзамсыз колдонгондо, камакка алуу же түзөтүү иштери түрүндө мыйзамсыз административдик жаза колдонуунун натыйжасында зыян келтирилгенде;

адамдын ар-намысын, абийирин жана ишкердик беделин түшүрүүчү маалыматтарды таркатуу менен зыян келтиргенде;

ошондой эле мыйзамда каралган башка учурларда.

3. Гражданиндин мүлктүк укуктарын бузууга алып келген аракет (аракетсиздик) менен келтирилген моралдык зыяндын орду мыйзамда каралган учурлардан тышкары толтурулбайт.

Караңыз:

КР Жогорку Сотунун пленумунун 2004-жылдын 4-ноябрындагы N 11 "Моралдык зыяндын ордун толтуруу жөнүндөгү мыйзамдарды колдонуунун соттук тажрыйбасынын кээ бир маселелери туурасында" токтому

1028-статья. Моралдык зыяндын ордун толтуруунун өлчөмү

1. Моралдык зыяндын орду акчалай толтурулат.

2. Моралдык зыяндын ордун толтуруунун өлчөмү жабыр тартуучуга келтирилген дене жана адептик запкынын мүнөзүнө, ошондой эле күнөө зыяндын ордун толтуруунун негизи болуп саналган учурларда анын даражасына жараша сот тарабынан аныкталат. Зыяндын ордун толтуруунун өлчөмүн аныктоодо аң-сезимдүүлүк жана адилеттүүлүк талаптары эске алынат.

Дене жана адептик запкынын мүнөзү сот тарабынан андай моралдык зыян келтирилген жагдайды жана жабыр тартуучунун жекече өзгөчөлүктөрү эске алуу менен аныкталат.

3. Моралдык зыяндын орду мүлктүк зыяндын ордун толтурууга тийиш экендигине карабастан толтурулат.

2.2. КР ЖАРАНДЫК-ПРОЦЕССУАЛДЫК КОДЕКСИ - 29.12.1999-жыл, №146

49-статья. Эксперт (адис)

1. Жарандык сот ишин жүргүзүүдө эксперт (адис) катары корутунду берүү үчүн зарыл болгон атайын билими бар жана ушул Кодексте каралган учурларда сот тарабынан дайындалган жак чыга алат.

2. Атайын жалган корутунду берген эксперт Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жазык жоопкерчилигине тартылышат.

59-статья. Далилдер

1. Мыйзамда белгиленген тартипте алынган жана алардын негизинде сот мыйзамда белгиленген тартипте тараптардын талаптарына же каршы пикирлерине негиз болуучу жагдайдын, ошондой эле иштин туура чечилиши үчүн мааниси бар башка жагдайлардын болгондугун же болбогондугун аныктай турган ар кандай фактылай маалыматтар далил деп эсептелет.

2. Бул маалыматтар тараптардын жана үчүнчү жактардын түшүндүрмөлөрү, күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү, жазуу жана буюм түрүндөгү далилдер, үн жана көрмө жазуулар, эксперттин (адистердин) корутундулары менен аныкталат.

3. Мыйзамды бузуу менен алынган далилдер юридикалык күчкө ээ эмес жана соттун чечими үчүн негиз болбойт.

188-статья. Эксперттин корутундусун иликтөө

1. Эксперттин корутундусу сот отурумунда жарыя кылынат. Түшүндүрүп берүү жана корутундуну толуктоо максатында экспертке суроо берилиши мүмкүн.

2. Биринчи болуп арызы боюнча эксперт дайындалган жак жана анын өкүлү суроо берет, андан кийин ишке катышкан башка жактар жана алардын өкүлдөрү беришет. Соттун демилгеси боюнча дайындалган экспертке биринчи болуп доoger жана анын өкүлү суроо берет.

3. Сот экспертке аны суракка алуунун бардык учурунда суроо берүүгө укуктуу.

4. Эксперттин корутундусу сот отурумунда иликтенет жана башка далилдер менен катар эле сот тарабынан бааланат жана сот үчүн күн мурунтан белгиленген күчкө ээ эмес. Эксперттин корутундусуна соттун макул эместигинин жүйөөсү иш боюнча чечимде же кошумча жана кайталап экспертиза дайындоо жөнүндө аныктамада көрсөтүлүшү керек.

189-статья. Кошумча жана кайталап экспертиза өткөрүү

1. Корутунду так эмес же толук эмес болгон учурда сот кошумча экспертиза дайындай алат, аны өткөрүү ошол эле же башка экспертке тапшырылат.

2. Эгерде сот эксперттин корутундусуна анын негизсиздиги боюнча макул болбосо, ошондой эле бир нече эксперттердин корутундуларынын ортосунда карама-каршылыктар болгон учурда ал кайталап экспертиза да-

йындай алат. Кайталап экспертиза өткөрүү башка экспертке же башка эксперттерге тапшырылат.

190-статья. Адистин консультациясы

1. Жазуу жүзүндөгү же буюм далилдерди кароодо, жазылган үндөрдү угууда, көрмө жазууларды көрүүдө, экспертиза дайындоодо, күбөлөрдү суракка алууда, далилдерди камсыз кылуу боюнча чара көрүүдө сот зарыл болгон учурда консультация берүү, техникалык түздөн-түз жардам көрсөтүү (сүрөткө тартуу, план жана схемаларды түзүү, экспертиза үчүн үлгүлөрдү

тандап алуу, мүлктү баалоо, ж.б.) жана түшүндүрмө берүү үчүн адистерди тарта алат.

2. Адис катары чакырылган адам сотко келүүгө, берилген суроолорго жооп берүүгө, оозеки же жазуу жүзүндө консультация жана түшүндүрмө берүүгө, зарыл болгон учурда сотко техникалык жардам көрсөтүүгө милдеттүү.

3. Адис жазуу жүзүндө берген консультация сот отурумунда жарыя кылынат. Адистин оозеки консультациясы жана түшүндүрмөлөрү сот жыйналышынын протоколуна киргизилет.

4. Консультацияны түшүндүрүп берүү жана толуктоо максатында адиске суроо берилиши мүмкүн. Биринчи болуп суроону арызы боюнча адис чакыртылган жак жана анын өкүлү, андан кийин ишке катышкан башка жактар жана алардын өкүлдөрү беришет. Соттун демилгеси боюнча чакыртылган адиске биринчи болуп доoger жана анын өкүлдөрү суроо берет.

5. Сот адиске ал суракка алынып жаткан бардык учурда суроо берүүгө укуктуу.

2.3. КР КЫЛМЫШ КОДЕКСИ - 01.10.1997. №68

127-берен. Ушактоо

(1) Ушактаганда, башкача айтканда экинчи бир адамдын ар-намысына жана кадыр-баркына шек келтирген же анын беделин кетирген жалган маалыматтарды атайылап жайылтканда, -

эсептик көрсөткүчтүн элүү өлчөмүнөн жүз өлчөмүнө чейин айып салынат.

(2) Калк алдында чыгып сүйлөгөндө, калкка көрсөтүлгөн чыгармада же массалык маалымат каражаттарында ушак жүргүзгөндө, -

эсептик көрсөткүчтүн жүз өлчөмүнөн бир миң өлчөмүнө чейин айып салынат.

(3) Ушактоо оор же өзгөчө оор кылмыш жасаган деген айыптоо менен коштолгондо, -

эсептик көрсөткүчтүн бир миңден үч миңге чейинки өлчөмүндө айып салынат же үч жылга чейинки мөөнөткө эркиндигинен ажыратууга жазаланат.

(КР 2009-жылдын 17-декабрындагы N 309 Мыйзамынын редакциясына ылайык)

128-берене. Мазактоо

(1) Мазактаганда, башкача айтканда уятсыздык менен экинчи бир адамдын ар-намысын жана кадыр-баркын атайылап кемсинткенде, -

эсептик көрсөткүчтүн жыйырма өлчөмүнөн элүү өлчөмүнө чейин айып салынат.

(2) Калк алдында чыгып сүйлөгөндө, калкка көрсөтүлгөн чыгармада же массалык маалымат каражаттарында мазактаганда, -

эсептик көрсөткүчтүн элүү өлчөмүнөн жүз өлчөмүнө чейин айып салынат.

299-берене. Улуттук, расалык, диний же регион аралык кастыкты

козутуу

(1) Улуттук, расалык, диний же регион аралык кастыкты козутууга, улуттук арнамысты басмырлоого багытталган аракеттер, ошого тете граждандардын динге карата мамилесинин, улуттук же расалык таандуулугунун белгилери боюнча өзгөчөлүгүн, артыкчылыгын же болбосо начардыгын пропагандалаганда, эгерде бул жосундар эл алдында же массалык маалымат каражаттарын пайдалануу менен жасалса, -

эсептик көрсөткүчтүн беш жүздөн миңге чейинки өлчөмүндө айып тартуу же болбосо үчтөн беш жылга чейин эркинен ажыратуу менен жазаланат.

(2) Ошол эле жосундар:

1) зомбулук кылуу же зомбулук кылам деп коркутуу менен;

2) өзүнүн кызмат абалынан пайдаланган адам тарабынан;

3) адамдардын тобунун же кылмыштуу шериктештиктин (кылмыштуу уюмдун) курамында;

4) экстремисттик мүнөздөгү (экстремисттик иш-аракет) кылмыш үчүн мурда соттолгон адам тарабынан, -

эсептик көрсөткүчтүн бир миңден беш миңге чейинки өлчөмүндө айып тартуу же болбосо белгилүү бир кызматты ээлөө же белгилүү бир иш жүргүзүү укугунан ажыратуу менен бештен жети жылга чейин эркинен ажыратуу менен жазаланат.

(КР 2007-жылдын 25-июнундагы N 91, 2009-жылдын 20-февралындагы N 60 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык)

2.4. КР КЫЛМЫШТЫК-ПРОЦЕССУАЛДЫК КОДЕКСИ - 30.06.1999. №62

62-берен. Эксперт

(1) Илим, техника, искусство, кол өнөрчүлүк жагынан атайын билимин пайдалануу менен тергөө же соттук териштирүү жүргүзүүдө пайда болгон маселелерди чечүү жана ушул негизде көрсөтмө берүү үчүн тергөөчү, сот же алардын талабы боюнча эксперттик уюмдун жетекчиси дайындаган, бирок жазык ишине таламдаш болбогон адам эксперт болуп саналат. Эксперт процесстин катышуучулары сунуш кылган адамдардын ичинен дайындалышы жана тараптар жагынан чакырылышы мүмкүн.

(2) Эксперттин коюлган маселелер боюнча корутунду чыгаруу үчүн илим, техника, искусство, кол өнөрчүлүк жагынан жетиштүү өлчөмдө атайын билимге ээ болууга тийиш.

(3) Укук маселелери боюнча эксперт катары жазык иши боюнча сот ишине дайындалышы же башкача бир түрдө тартылышы мүмкүн эмес.

(4) Зарыл болгон учурда иш боюнча бир нече эксперт дайындалышы мүмкүн.

(5) Эксперт чакыруу, экспертиза дайындоо жана жүргүзүү ушул главада каралган тартипте ишке ашырылат.

63-берене. Эксперттин укуктары жана милдеттери

(1) Эксперт:

1) иштин экспертиза жүргүзүү затына тиешелүү материалдары менен таанышууга;

2) корутунду чыгаруу үчүн зарыл болгон объектилерди жана салыштырып изилдөө үчүн керектүү үлгүлөрдү алууга;

3) корутунду чыгаруу үчүн зарыл болгон кошумча материалдарды өзүнө берүүнү же башка эксперттердин катышуусу менен экспертиза жүргүзүүнү талап кылууга;

4) эгерде коюлган маселелер анын атайын билиминин чегинен чыкса, корутунду чыгаруудан баш тартууга;

5) тергөө аракеттерин жүргүзүүгө катышууга жана өзү жүргүзгөн экспертизанын предметине тиешеси бар суроолорду берүүгө;

6) экспертизанын буюмзатына тиешеси бар маселелер боюнча соттук териштирүүгө катышууга укуктуу.

(2) Эксперт:

- 1) тергөөчүнүн, соттун чакырыгы боюнча келүүгө;
- 2) өзүнүн алдына коюлган маселелер боюнча объективдүү корутунду чыгарууга;
- 3) тергөөнүн материалдарын ачыкка чыгарбоого;
- 4) тергөө аракеттерин жүргүзүүдө жана сот заседаниесинин учурунда тартипти сактоого милдеттүү.

(3) Эксперт жүйөлүү себепсиз келбей койгон учурда, ага ушул Кодекстин 121, 122-статьяларында каралган тартипте эсептик көрсөткүчтөрдүн беш өлчөмүндө акчалай айып салынышы мүмкүн.

(4) Эксперт жүйөлүү себепсиз өз милдетин аткаруудан баш тарткан же четтеген учурда, ал Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 331-статьясы боюнча, ал эми билип туруп жалган корутунду чыгаргандыгы үчүн Кыргыз Республикасынын Жазык кодексинин 330-статьясы боюнча жоопкерчилик тартат.

(5) Эксперт:

- 1) экспертиза жүргүзүүгө байланышкан маселелер боюнча процесстин катышуучулары менен сүйлөшүү жүргүзүүгө;
- 2) изилдөө жүргүзүү үчүн өз алдынча материалдарды жыйноого;
- 3) эгерде тергөөчүнүн, соттун атайын уруксаты болбосо, сунуш кылынган объектилерди толук же жарым-жартылай жок кылышы, же алардын тышкы түрүн же негизги касиеттерин өзгөртүүгө алып келиши мүмкүн болгон изилдөөлөрдү жүргүзүүгө укуксуз.

64-берене. Адис

Жазык ишине таламдаш болбогон, илимде, техникада, искусстводо, кол өнөрчүлүктө атайын ыкмаларын жана билимин пайдалануу менен тергөө же башка процесстик аракеттерди жүргүзүүгө көмөк көрсөтүү үчүн тергөөчү, сот тарткан адам адис болуп саналат. Жашы жетпеген жабырлануучуну, шектүүнү, айыпкерди, соттолуучуну күбөнү суракка алууга катышкан педагог да адис болуп саналат. Адис процеске катышып жаткандар сунуш кылган адамдардын ичинен дайындалышы мүмкүн.

65-берене. Адистин укуктары жана милдеттери

(1) Адис:

- 1) өзүн чакыруунун максатын билүүгө;
- 2) эгерде тиешелүү атайын билимге жана көндүмгө ээ болбосо, иш боюнча сот ишине катышуудан баш тартууга;
- 3) тергөөчүнүн, соттун уруксаты менен тергөө аракеттеринин катышуучуларына суроо берүүгө;
- 4) өзү катышып жаткан тергөө аракетинин протоколу менен таанышууга жана протоколго тийиштүү билдирүүсүн жана ага карата пикирлерин киргизүүгө;
- 5) тергөөчүнүн, соттун аракетине даттанууга;
- 6) аткарган иши үчүн акы алууга, жазык ишинин жүрүшүндө тарткан чыгымдарынын ордун толтуруп алууга укуктуу.

(2) Адис:

- 1) чакырган учурда келүүгө;
- 2) атайын билимин, көндүмдөрүн жана илимий-техникалык каражаттарды пайдаланып, тергөө аракеттерин жүргүзүүгө жана соттук териштирүүгө катышууга;
- 3) өзү аткарып жаткан аракеттерге байланыштуу түшүнүк берүүгө;
- 4) тергөө аракеттерин жүргүзүүдө жана сот заседаниесинин учурунда тартипти сактоого;

5) иштин жагдайлары жөнүндө маалыматтарды жана ишке катышкандыгына байланыштуу өзүнө белгилүү болуп калган башка маалыматтарды ачыкка чыгарбоого милдеттүү.

(3) Адис жүйөлүү себепсиз өз милдетин аткаруудан баш тартса же четтесе, ушул Кодекстин 120, 121-статьяларында каралган тартипте ага эсептик көрсөткүчтөрдүн беш өлчөмүнө чейин акчалай айып салынышы мүмкүн.

91-берене. Далилдөө

(1) Далилдөө ишти мыйзамдуу, негиздүү жана адилеттүү чечүү үчүн мааниси болгон жагдайларды аныктоо максатында далилдерди жыйноодон, текшерүүдөн, баа берүүдөн турат.

(2) Далилдерди жыйноо, сурак жүргүзүү, көздөштүрүү, таанытуу үчүн көрсөтүү, алып коюу, тинтүү жана карап чыгуу, эксперимент жүргүзүү, ревизия, экспертиза жүргүзүү, документтерди талап кылуу жана мыйзамда каралган башка тергөө жана сот аракеттери аркылуу тергөө жана ишти соттук териштирүү процессинде жүргүзүлөт.

(3) Тергөөчү, сот өз кароосунда турган иштер боюнча ушул Кодексте белгиленген тартипте сурак жүргүзүү үчүн же эксперт катары корутунду берүү үчүн ар кандай адамды чакырууга; карап чыгуу, тинтүү жана башка тергөө аракеттерин жүргүзүүгө; уюмдардан, алардын бирикмелеринен, кызмат адамдарынан жана жарандардан, ошондой эле изин суутпай издөө ишин жүргүзүүчү органдардан документтерди жана иш үчүн мааниси бар буюмдарды берүүнү талап кылууга; ыйгарым укуктуу органдардан жана кызмат адамдарынан ревизия жана текшерүү жүргүзүүнү талап кылууга укуктуу.

(4) Жактоочу юридикалык жардам көрсөтүү үчүн зарыл болгон далилдерди келтирүүгө жана маалыматтарды чогултууга, анын ичинде ар түрдүү уюмдардан, алардын бирикмелеринен маалымдамаларды, мүнөздөмөлөрдү, башка документтерди суроого укуктуу, алар бул документтерди же алардын көчүрмөлөрүн белгиленген тартипте берүүгө милдеттүү; юридикалык жардам көрсөтүүгө байланыштуу пайда болгон атайын билимди талап кылган суроолорду түшүндүрүү үчүн өзү актап жаткан адамдын макулдугу менен адистердин, эксперттердин пикирин суроого; адвокаттык ишти жөнгө салуучу мыйзамда аныкталган тартипте ишке тиешеси бар маалыматтарды алуу үчүн жеке детективдердин же жеке детективдик уюмдардын кызматынан пайдаланууга укуктуу.

(5) Маалыматтар оозеки, ошондой эле жазуу жүзүндө, ошондой эле далил болуп саналышы мүмкүн болгон буюмдар жана документтер шектүү, айыпкер, жактоочу, айыпкер, соттолуучу, жабырлануучу, жарандык доогер, жарандык жоопкер жана алардын өкүлдөрү, жарандар, уюмдар жана алардын бирикмелери тарабынан сунуш кылынышы мүмкүн.

(6) Айыпкердин, соттолуучунун күнөөсүн далилдөө милдети айыптоочуга жүктөлөт.

199-берене. Экспертиза белгилөөнүн тартиби

(1) Соттук экспертиза өткөрүү зарыл деп тапкандан кийин тергөөчү бул тууралу токтоп чыгарат, ал эми ушул Кодекстин 32-статьясынын экинчи бөлүгүнүн 3-пунктунда каралган учурларда сот алдында өтүнүч козгойт, анда төмөнкүлөр көрсөтүлөт:

- 1) соттук экспертизаны дайындоонун негиздери;
- 2) соттук экспертиза жүргүзүүчү эксперттик мекеменин аталышы же эксперттин фамилиясы, аты, атасынын аты;
- 3) эксперттин алдына коюлган суроолор;
- 4) эксперттин карамагына берилген материалдар.

(2) соттук экспертиза мамлекеттик эксперттер тарабынан жана атайын билимге ээ адамдардын ичиндеги башка эксперттер тарабынан жүргүзүлөт.

(3) Тергөөчү шектүүнү, айыпталуучуну, анын жактоочусун соттук экспертизаны дайындоо жөнүндө токтом менен тааныштырат жана ушул Кодекстин 202-статьясында белгиленген алардын укуктарын түшүндүрөт. Бул тууралуу токтом менен таанышкан адамдар жана тергөөчү кол койгон протокол түзүлөт.

(4) Жабырлануучуга карата соттук экспертиза, ушул Кодекстин 200-статьясынын 2 жана 4-пункттарында каралгандан башка учурларда, ошондой эле күбөгө карата алардын жана алардын мыйзамдуу өкүлдөрүнүн жазуу жүзүндөгү макулдуктары менен жүргүзүлөт.

(Кыргыз Республикасынын 2007-жылдын 25-июнундагы N 91 Мыйзамынын редакциясына ылайык)

200-берене. Экспертизаны белгилөөнүн жана аны жүргүзүүнүн милдеттүүлүгү

Эгерде иш боюнча:

1) өлүмдүн себебин, ден соолукка келтирилген зыяндын мүнөзүн жана оор экендигинин даражасын аныктоо зарыл болгондо;

2) бул иш үчүн мааниге ээ болгондо, ал эми курагы жөнүндө документтер жок болгондо же шектенүүнү пайда кылганда, шектүү адамдын, айыпкердин, жабырлануучунун курагын белгилөө зарыл болгондо;

3) алардын акыл-эсинин соо экендиги же жазык процессинде өз укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын өз алдынча коргоого мүмкүнчүлүгү жаатында шектенүү пайда болгондо, шектүү адамдын, айыпкердин психикалык абалын аныктоо зарыл болгондо;

4) жабырлануучунун, күбөнүн иш үчүн мааниси бар жагдайларды туура кабылдоого жана алар жөнүндө көрсөтмө берүүгө жөндөмдүү экендиги тууралуу шектенүү пайда болгондо, алардын психикалык абалын аныктоо зарыл болгондо экспертизаны дайындоо жана жүргүзүү милдеттүү болуп эсептелет.

202-берене. Шектүү адамдын, айыпкердин, жабырлануучунун, күбөнүн экспертиза белгилөөдөгү жана жүргүзүүдөгү укуктары

(1) Экспертиза дайындоодо жана жүргүзүүдө шектүү адам, айыпкер жана жабырлануучу:

1) экспертиза белгилөө жөнүндө токтом менен таанышууга;

2) иш билги адам иштеген эксперттик уюмдун иштин жыйынтыгына кызыкпай тургандыгына шектенүүнү пайда кылган жагдайлар белгиленген учурда, эксперттик четке кагууну билдирүүгө же эксперттик уюмду экспертиза жүргүзүүдөн четтетүү жөнүндө өтүнүч берүүгө;

3) өздөрү көрсөткөн адамдарды, соттук-эксперттик айкын уюмдардын адистерин эксперт катарында ишке тартуу жөнүндө өтүнүүгө;

4) алар боюнча эксперттин корутундусун алуу үчүн кошумча маселелерди берүүгө;

5) экспертиза жүргүзүүгө катышууга, экспертке түшүндүрмөлөрдү берүүгө, ага суроолор менен кайрылууга;

6) эксперттин корутундусу менен таанышууга укуктуу.

(2) Ушул статьянын биринчи бөлүгүндө көрсөтүлгөн укуктарга экспертизага тартылган күбө дагы ээ болот.

(3) Жабырлануучуларга жана күбөлөргө карата экспертиза жүргүзүү алардын макулдугу менен жүзөгө ашырылат, алардын макулдугу жазуу жүзүндө берилет. Эгерде бул адамдар он алты жашка толо элек же сот тарабынан аракетке жөндөмсүз деп табылса, экспертиза жүргүзүүгө жазуу жүзүндө макулдук алардын мыйзамдуу өкүлдөрү тарабынан берилет.

(4) Ушул статьянын биринчи жана экинчи бөлүктөрүндө көрсөтүлгөн адам тарабынан берилген өтүнүч канааттандырылган учурда, тергөөчү экспертиза дайындоо жөнүндө өзүнүн токтомун тиешелүү түрдө өзгөртөт же толуктайт. Өтүнүчтү канааттандыруудан баш тартылган учурда тергөөчү токтом чыгарат, ал өтүнүч берген адамдын колун койдуруп алуу менен ага билдирилет.

203-берене. Эксперттик уюмда экспертиза жүргүзүү

(1) Экспертиза эксперттик уюмда жүргүзүлгөндө тергөөчү бул уюмга өзүнүн токтомун жана зарыл материалдарды жөнөтөт.

(2) Эксперттик уюмдун жетекчиси экспертиза жүргүзүүнү бир же бир нече экспертке тапшырат, бул тууралу тергөөчүгө билдирет, ошондой эле эксперттерге ушул Кодекстин 63-статьясында каралган алардын укуктарын жана милдеттерин түшүндүрөт, атайын жалган корутунду бергендиги үчүн жазык жоопкерчилиги жөнүндө эскертет, бул тууралу алардын колун койдуруп алат, ал болсо эксперттин корутундусу менен тергөөчүгө жөнөтүлөт.

204-берене. Экспертизаны эксперттик уюмдан тышкары жүргүзүү

(1) Эгерде экспертиза эксперттик уюмдан тышкары жүргүзүлсө, тергөөчү экспертиза белгилөө жөнүндө токтом чыгарганга чейин өзү экспертиза жүргүзүүнү тапшырууга ниеттенип жаткан адамдын ким экендигин, анын компетенттүүлүгүн аныктап билүүгө, анын айыпкер, шектүү адам, жабырлануучу жана экспертизага тартылган адам менен мамилесин аныктоого жана экспертти четке кагууга карата негиздердин бар же жок экендигин текшерүүгө тийиш.

(2) Зарыл маалыматтарды аныктагандан кийин, тергөөчү экспертиза белгилөө жөнүндө токтом чыгарат, аны экспертке тапшырат, ага ушул Кодекстин 63-статьясында каралган укуктарын жана милдеттерин түшүндүрөт, атайын жалган корутунду бергендиги үчүн жазык жоопкерчилиги жөнүндө эскертет. Бул аракеттердин аткарылышы жөнүндө тергөөчү экспертиза белгилөө жөнүндө токтомго белги коет, ал эксперттин колун койдуруу менен күбөлөндүрүлөт.

205-берене. Комиссиялык экспертиза

(1) Комиссиялык экспертиза татаал эксперттик иликтөөлөрдү жүргүзүү зарыл болгон учурларда белгиленет жана бир адистиктеги (профилдеги) бир нече эксперт тарабынан жүргүзүлөт.

(2) Комиссиялык экспертизаны жүргүзүүдө эксперттер алынган натыйжаларга биргелешип талдоо жүргүзүшөт жана бир пикирге (тыянакка) келгенден кийин, бир корутунду (же корутунду берүүнүн мүмкүн эместиги жөнүндө акт) түзүшөт жана ага кол коюшат.

(3) Эксперттердин ортосунда пикир келишпестиктер чыккан учурда алардын ар бири же эксперттердин бир бөлүгү өзүнчө корутунду берет, же болбосо өзүнүн пикири көпчүлүк эксперттер менен ылайык келбеген эксперт өзүнүн пикирин корутундуда өзүнчө жол-жоболоштуруп берет.

206-берене. Комплекстүү экспертиза

(1) Комплекстүү экспертиза иликтөөлөрдү жүргүзүү илимдин ар кандай тармактарын таанып билүү зарыл болгон учурларда белгиленет. Ал ар кандай адистиктеги эксперттер тарабынан өз компетенциясынын чектеринде жүргүзүлөт.

(2) Комплекстүү экспертизанын корутундусунда ар бир эксперт кандай иликтөөлөрдү канча көлөмдө жүргүзгөндүгү жана кандай тыянактарга келгендиги көрсөтүлүүгө тийиш. Ар бир эксперт корутундунун өзүнүн иликтөөлөрү жана жалпы тыянак камтылган бөлүгүнө кол коет. Эксперттерде пикир келишпестиктер болгон учурда иликтөөлөрдүн натыйжалары ушул Кодекстин 205-статьясынын үчүнчү бөлүгүнүн эрежелери боюнча жол-жоболоштурулат.

295-статья. Сотто экспертиза жүргүзүү

(1) Сот тараптардын өтүнүчү боюнча сот заседаниесинде экспертиза дайындоого укуктуу. Экспертиза тергөөдө корутунду беришкен эксперттер же сот дайындаган башка эксперттер тарабынан жүргүзөт.

(2) Сотто экспертиза ушул Кодекстин 25-главасында баяндалган эрежелер боюнча жүргүзүлөт.

(3) Экспертиза дайындоо жөнүндө чыгарылган токтомду жарыялоо менен төрагалык кылуучу тараптарга алардын эксперттен баш тартуу билдирүүгө, эксперттердин ичине тарап көрсөткөн адамды кошуу тууралуу, экспертизаны башка эксперттик уюмдун өкүлдөрү жүргүзүшү тууралуу, экспертизаны тараптардын катышуусу алдында жүргүзүү тууралуу өтүнүч кылууга укуктуу экендиктерин түшүндүрөт.

(4) Сот заседаниесинде эксперт суракка алынган адамдарга суроо берүүгө, жазуу жүзүндө далилдер, тергөө аракеттеринин протоколдору, башка эксперттердин корутундулары менен таанышууга, карап чыгууларга, эксперименттерге жана экспертизага тиешелүү соттук башка аракеттерге катышууга укуктуу.

(5) Экспертке салыштырып изилдөө үчүн үлгүлөрдү берүү зарыл болгондо ушул Кодекстин 207-статьясынын эрежелери колдонулат.

(6) Корутунду берүү үчүн мааниге ээ болгон бардык жагдайлар айкындалгандан кийин төрагалык кылуучу тараптарга экспертке суроолорун кат түрүндө берүүнү сунуш кылат. Берилген суроолор жарыяланууга жана алар боюнча соттук териштирүүнүн катышуучуларынын ой-пикирлери угулууга тийиш. Сот бул суроолорду карап чыгат жана өзүнүн токтому менен алардын ичинен ишке же эксперттин компетенциясына тиешеси жокторун четке кагат, ошондой эле жаңы суроолорду түзөт, мына ошондон кийин эксперт экспертиза өткөрүүгө жана корутунду түзүүгө киришет.

(7) Корутунду эксперт тарабынан жазуу жүзүндө берилип, сот заседаниесинде ал тарабынан жарыяланат жана суроолор менен кошо ишке тиркелет. Эксперт өз корутундусуна иштин өзүнүн компетенциясына тийиштүү болгон, алар тууралуу анын алдына коюлбаган маселелер боюнча тыянактарын киргизүүгө укуктуу.

(8) Эгерде сотко тергөөдө корутунду берген эксперт чакыртылса, сот корутунду жарыялангандан кийин, эгерде ал тараптардын каршылыгын туудурбаса, экспертиза дайындабай эле экспертти суракка алуу менен чектеле алат.

296-берене. Экспертти суракка алуу

(1) Эксперт корутундусун жарыялагандан кийин ал берген корутундуну түшүндүрүү же толуктоо үчүн ага суроолор берилиши мүмкүн.

(2) Экспертке тараптар суроолор берет, мында суроолорду өтүнүчү боюнча экспертиза дайындалган тарап биринчи болуп берет. Төрагалык кылуучу экспертке суракка алуунун кайсы учурунда болсун суроолор берүүгө укуктуу.

297-берене. Кошумча же экинчи экспертиза жүргүзүү

(1) Ушул Кодекстин 212-статьясында каралган учурларда, сот кошумча же экинчи экспертиза дайындай алат, бул жөнүндө токтом чыгарат.

(2) Кошумча же экинчи экспертиза ушул Кодекстин 199-статьясында белгиленген эрежелер боюнча жүргүзүлөт.

3. КР мыйзамдары

3.1. «Жалпыга маалымдоо каражаттары жөнүндө» КР мыйзамы - 02.07.1992. №938-ХП

20-берене. Журналисттин укуктары жана милдеттери

Журналист:

- кабарларды чогултууга жана таркатууга;
- кесипчил журналисттик милдеттерин аткарууга байланыштуу кызмат адамы тарабынан кабыл алынууга;
- кабарлоочунун макулдугу менен маалыматтарды жазууга, анын ичинде зарыл техникалык каражаттар менен жазып алууга;
- журналисттик күбөлүгүн көрсөтүү менен табигый кырсыктар болуп өткөн жерлерде болууга, митингдерге, демонстрацияларга катышууга;
- келип түшкөн материалдарга байланыштуу фактыларды жана жагдайларды текшерүүдө адистерге кайрылууга;
- өзүнүн ынанымына карама-каршы келген материалды түзүүдөн жана кол коюудан баш тартууга;
- редакциялык даярдоонун жүрүшүндө өз пикири боюнча мааниси бурмаланды деп эсептеген материалга кол койбоого;
- эгерде ал мыйзамды бузуу менен байланыштуу болсо, редактор тарабынан берилген тапшырмадан баш тартууга;
- автордук сырды сактоого;
- журналист берген автордук материалды өз эркинче бурмалоо менен редактор тарабынан келтирилген моралдык жана материалдык зыяндардын ордун сот тартибинде толтуруп алууга укуктуу.
- маалымат берген адамдардын авторду көрсөтүү жөнүндө өтүнүчтөрүнө канааттандырууга милдеттүү.

23-берене. Калкка жайылтууга жатпаган маалыматтардын тизмеси

Жалпыга маалымдоо каражаттарында:

- а) мамлекеттик жана коммерциялык сырды ачууга;
- б) учурдагы конституциялык түзүлүштү күч менен кулатууга жана бузууга, Кыргыз Республикасынын жана башка кандай гана болбосун мамлекеттин суверендүүлүгүн жана аймактык бүтүндүгүн бузууга чакырык жасоого;
- в) согушту, зомбулукту жана ырайымсыздыкты, улуттук, диний обочолонууну жана башка элдерди жана улуттарды жек көрүүнү насаттоого;
- г) элдердин граждандык ар-намысын мазактоого;
- д) динге ишенгендердин жана дин кызматкерлеринин диний сезимдерин мазактоого;
- е) порнографияны таркатууга;
- ж) уят деп эсептелген сөздөрдү колдонууга;
- з) граждандык жана улуттук этиканын нормаларын бузуп, мамлекеттик символиканын атрибуттарын (герб, желек, гимн) мазактаган материалдарды таратууга;
- и) инсандын ар-намысына жана кадыр-баркына шек келтирүүгө;
- к) жалган маалыматты атайылап калкка жарыялоого жол берилбейт.

25-берене. Жалпыга маалымдоо каражаттары жөнүндө мыйзамды
бузгандык үчүн жоопкер адамдар

Ушул Мыйзамдын нормаларын бузгандык үчүн массалык маалымат каражатынын өкүлү катары жетекчи адам жана маалымат материалын берген адам жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн.

26-берене. Чындыкка ылайык келбеген маалыматтарды таркаткандык
үчүн жоопкерчиликтен бошотулуучу учурлар

Массалык маалымат каражаттары чындыкка ылайык келбеген маалыматтарды массалык маалымат каражаттарында таркаткандык үчүн төмөнкүдөй учурларда жоопкерчилик тартышпайт;

а) эгерде мындай маалыматтар официалдуу документтерде жана билдирүүлөрдө баяндалса;

б) эгерде алар маалымат агентстволорунан же мамлекеттик жана коомдук органдардын басма сөз кызматтарынан алынса;

в) эгерде алар эл алдынча чыгып сүйлөөлөрдү сөзмө-сөз кайталаса;

г) эгерде алар алдын-ала жазуусуз обого чыгуучу автордук сөздөрдө болсо.

27-берене. Моралдык зыяндын ордун толтуруу

Адамдын, граждандын, ошондой эле уюмдун ар-намысына жана кадыр-баркына шек келтирип, чындыкка ылайык келбеген же аларга мүлктүк эмес башкача зыян келтирген маалыматтарды таркатуунун натыйжасында адамга-гражданинге же уюмга келтирилген моралдык (мүлктүк эмес) зыяндын орду закондо каралган тартипте соттун чечими боюнча массалык маалымат каражаты тарабынан толтурулат.

Моралдык (мүлктүк эмес) зыяндын ордун акчалай толтуруунун өлчөмү сот тарабынан аныкталат.

3.2. «Журналисттин кесиптик ишмердигин коргоо жөнүндө» КР мыйзамы - 05.12.1997. №88

7-берене. Журналисттин милдеттери

Кесиптик ишин жүзөгө ашырууда журналист:

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын жана эл аралык келишимдеринин талаптарын сактоого;

- даярдалган материалдардын жана билдирүүлөрдүн ынанымдуулугун текшерүүгө, ошондой эле калыс маалымат берүүгө;

- маалымат берген адамдардын алардын авторлугун көрсөтүү жөнүндө өтүнүчтөрүн канааттандырууга;

- соттун чечимсиз күнөөсүздүк принцибин сактоого;

- инсандын укуктарын жана эркиндиктерин, ар-намысын жана кадыр-баркын урматтоого милдеттүү.

Журналист кесиптик маалыматты өз максатында колдоно, адамдын жеке турмушу жөнүндө фактыларды жарыялай, ошондой эле аудио- жана көрмө жазуучу жабдууларды маалыматтын булагынын же автордун макулдугусуз пайдалана албайт.

Журналист мыйзамдар тарабынан каралган башка милдеттерди да тартат.

13-берене. Журналисттин кесиптик ишин коргоо жөнүндө мыйзамдарды

бузгандык үчүн жоопкерчилик

Мамлекеттик органдардын, граждандардын өз алдынча башкаруу органдарынын, коомдук бирикмелердин, ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын кызмат адамдары:

- цензураны жүзөгө ашыргандык;
- журналисттин мыйзамдуу кесиптик ишине тоскоолдук кылгандык;
- аккредиттөөдөн негизсиз баш тарткандык же аккредиттөөнү туура эмес токтоткондук;
- журналистке кысым көрсөткөндүк, анын кесиптик ишине кийлигишкендик;
- журналисттин материалдарын жана зарыл болгон техникалык каражаттарын мыйзамсыз алып койгондук;
- журналистке ынанымсыз жана калыс эмес маалыматты бергендик үчүн жоопкерчилик тартат.

Журналисттин ушул Мыйзам тарабынан белгиленген укуктарын бузуу, анын ар-намысын жана кадыр-баркын мазактоо, ал тарабынан кесиптик ишин жүзөгө ашырууга байланыштуу журналисттин өмүрүнө, ден соолугуна жана мүлкүнө коркунуч келтирүү, күч колдонуу же кол салуу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык жоопкерчиликке алып келет.

14-берене. Журналисттин жоопкерчилиги

Журналист өзү даярдаган жана жайылткан билдирүүлөрдүн жана материалдардын ынанымдуулугу үчүн мыйзамдарга ылайык жоопкерчилик тартат.

Журналист расмий билдирүүлөрдө камтылган маалыматты жайылтуу үчүн жоопкерчилик тартпайт.

3.3. «Маалымат алуу кепилдиктери жана эркиндиги жөнүндө» КР мыйзамы - 05.12.1997. №89

11-берене. Маалыматтын ынанымдуулугу жана маалымат укугун бузгандык үчүн жоопкерчилик

Массалык маалымат каражаттары жарыяланып жаткан маалыматтардын ынанымдуулугун текшерүүгө милдеттүү жана анын ынанымдуулугу үчүн мыйзамдарда белгиленген тартипте маалыматтын булагы менен биргелешип жоопкерчилик тартат.

Маалымат укугун бузгандык үчүн күнөөлүү адамдар мыйзамдарга ылайык жоопкерчилик тартат.

3.4. Бишкек шаары

2005-жылдын 17-августу N 150

Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ

1-берене. Негизги түшүнүктөр

Ушул Мыйзамдын максатын жүзөгө ашыруу үчүн төмөндөгү негизги түшүнүктөр колдонулат:

экстремисттик аракет (экстремизм):

1) коомдук бирикмелердин же диний уюмдардын, менчигинин түрүнө карабастан, дагы башка ишканалардын, уюмдардын жана мекемелердин, ошондой эле жалпыга маалымдоо каражаттарынын же жеке адамдардын төмөндөгүлөрдү пландаштырууга, уюштурууга, даярдоого жана ишке ашырууга багытталган аракеттери:

Кыргыз Республикасынын конституциялык түзүлүшүнүн негиздерин күчкө салып өзгөртүү жана бүтүндүгүн бузууга;

Кыргыз Республикасынын коопсуздугун бузууга;

бийликтин ыйгарым укуктарын тартып алууга же ээлеп алууга;

мыйзамсыз куралдуу түзүлүштөрүн түзүүгө;

террористтик аракеттерди жүзөгө ашырууга;

расалык, улуттук же диний араздашууларды козутууга, ошондой эле күч колдонууга же күч колдонууну үгүттөө менен байланышкан социалдык араздашууларды козутууга;

улуттук ар-намысты кемсинтүүгө;

идеологиялык, саясий, расалык, улуттук жүйөөлөр же диний жек көрүү, ошондой эле ошого тете кандайдыр бир социалдык топторго карата жек көрүү жүйөлөрү боюнча же душмандык кылып массалык тополоңдорду, ээнбаштык аракеттерди жасоого уурдап, талап-тоноого;

динге, социалдык, расалык, улуттук, диний же тилге тиешелүүлүгү жагынан жарандардын өзгөчөлүгүн, артыкчылыгын же кемдигин пропагандалоого;

2) нацисттик атрибутиканы же символиканы же болбосо нацисттик атрибутикага же символикага аралашуу деңгээлине чейин окшош болгон атрибутиканы же символиканы пропагандалоого жана эл алдында көрсөтүүгө;

3) аталган аракеттерди жасоого элди үндөө же аталган аракеттерди жасоого;

4) аталган аракеттерди каржылоо же аны жасоого көмөк көрсөтүүгө же аталган аракеттерди жасоого, анын ичинде аталган аракеттерди жасаганга финансы каражаттарын, кыймылсыз мүлктү, окуу, полиграфиялык жана материалдык-техникалык базаны, телефон, факсимилдик жана байланыштын башка түрлөрүн берүү, маалымдоо кызматтарын көрсөтүүгө, дагы башка материалдык-техникалык каражаттарды берүүгө;

экстремисттик уюм - ушул Мыйзам менен каралган негиздер боюнча экстремисттик аракеттерди жасаганга байланыштуу болгон иштерди жоюу же тыюу салуу тууралу соттун чечими мыйзамдуу күчүнө кирген коомдук бирикме же диний уюм же башка уюмдар;

экстремисттик материалдар - экстремисттик аракеттерди жасаганга үндөгөн, мындай аракетти ишке ашыруунун зарылдыгын негиздеген улуттук жана (же) расалык артыкчылыкты негиздеген же актаган, кандайдыр бир этникалык, социалдык, расалык, улуттук же диний топту толук же жарым-жартылай жок кылууга багытталган согуштук же дагы башка кылмыштарды жасоону актоого арналган жарыялоолор, документтер же башка сактагычтардагы маалыматтар.

8-берене. Жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу экстремисттик

материалдарды таратуунун жана алар тарабынан

экстремисттик аракеттердин ишке ашырылышынын жол

берилбестиги тууралу алдын ала эскертүү

Жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу экстремисттик материалдар таратылган же алардын аракеттеринде экстремисттик аракеттердин белгилери бар экенин күбөлөндүргөн фактылар белгилүү болгон учурда, бул жалпыга маалымдоо каражаттарынын уюштуруучусуна жана (же) редакцияга (башкы редакторуна), аны каттоодон өткөргөн ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган же аткаруу бийлигинин басма,

телерадио жана массалык коммуникация каражаттар чөйрөсүндөгү органдары же Кыргыз Республикасынын Башкы прокурору же анын тийиштүү прокурору аркылуу аталган аракеттердин жол берилбестиги тууралуу же ал аракеттерге алдын ала эскертүүнүн айкын себебин, анын ичинде кетирилген кемчиликтерди көрсөтүү менен жазуу жүзүндөгү алдын ала эскертүү чыгарылат. Эгерде кетирилген кемчиликтерди жоюу боюнча чараларды колдонуу мүмкүн болгон учурда, аны менен бирге аталган кемчиликтерди жоюуга алдын ала эскертүү чыккан күндөн тартып аталган кемчиликтерди жоюу үчүн он күндөн кем болбогон мөөнөт белгиленет.

Эгерде алдын ала эскертүүдө белгиленген мөөнөттө эскертүү чыгаруу үчүн негиз болгон кемчиликтерди жоюу боюнча чаралар көрүлбөсө, же алдын ала эскертүү чыккан күндөн тартып он эки айдын ичинде жалпыга маалымдоо каражаттарынын аракеттеринде экстремисттик аракеттердин белгилери бар экенин күбөлөндүргөн жаңы фактылар кайрадан белгилүү болсо, тийиштүү жалпыга маалымдоо каражаттарынын иши ушул Мыйзамда белгиленген тартипте токтотулууга тийиш.

10-берене. Коомдук бирикменин же диний уюмдун ишин токтото туруу

Коомдук бирикме же диний уюм тарабынан адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин бузууга, жарандардын инсандыгына жана денсоолугуна, айлана-чөйрөгө, коомдук тартипке, коомдук коопсуздукка, менчикке, жеке жана (же) юридикалык жактардын мыйзамдуу экономикалык таламдарына, коомго жана мамлекетке зыян келтирген, же андай зыянды келтирүүгө чыныгы коркунуч түзгөн экстремисттик аракеттерди жасаган учурда ушул Мыйзамдын 9-статьясында каралган негиздер боюнча коомдук бирикмени же диний, уюмду жоюу же ишин токтотуу жөнүндө арыз менен сотко кайрылган убакыттан тартып жогоруда көрсөтүлгөн жеке жана (же) юридикалык жактардын арыздарын сот караганга чейин ал коомдук бирикменин же диний уюмдун ишин тийиштүү кызмат адамы же орган өз чечими менен убактылуу токтотуп коюуга укуктуу.

Коомдук бирикменин же диний уюмдун ишмердигин токтото туруу, аларды жоюу же алардын ишине тыюу салуу жөнүндө арыз сотто каралганга чейин белгиленген тартипте сотко даттана алат.

Коомдук бирикменин же диний уюмдун иши убактылуу токтотулган учурда коомдук бирикменин же диний уюмдун, алардын регионалдык жана дагы башка түзүмдүк бөлүмчөлөрү жалпыга маалымдоо каражаттарынын уюштуруучусу катары укуктары да убактылуу токтотулат, аларга мамлекеттик жана муниципалдык жалпыга маалымдоо каражаттарынан пайдаланууга, жыйналыштарды, митингдерди, демонстрацияларды, жүрүштөрдү, пикетке чыгуу жана башка көпчүлүк катышкан акцияларды уюштурууга жана өткөрүүгө, шайлоолорго жана референдумдарга катышууга, келтирилген зыяндардын, залалдын ордун толтуруу, салык, жыйым же айыптарды жана эмгек келишими боюнча чарбалык ишке байланышкан эсептешүүлөрдү жүргүзүүдөн тышкары банктык салымдарды колдонууга тыюу салынат.

Эгерде сот коомдук бирикмени же диний уюмду жоюу же алардын ишин токтотуу тууралуу арызды канааттандырбаса, ал бирикме же диний уюм соттун чечими мыйзамдуу күчүнө киргенден тартып өз иштерин кайра баштайт.

Саясий партиялардын ишин токто туруу Кыргыз Республикасынын "Саясий партиялар жөнүндө" Мыйзамында каралган тартипте ишке ашырылат.

11-берене. Жалпыга маалымдоо каражаттарынын экстремисттик материалдарды тараткандыгы жана экстремисттик аракеттерди жасагандыгы үчүн жоопкерчилиги

Кыргыз Республикасында жалпыга маалымдоо каражаттары аркылуу экстремисттик материалдарды таратууга жана алардын экстремисттик аракеттерди жүзөгө ашыруусуна тыюу салынат.

Эгерде жалпыга маалымдоо каражаттары ушул Мыйзамдын 8-статьясынын үчүнчү бөлүгүндө каралган учурда же адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин бузулушуна алып келген, жарандардын инсандыгына жана денсоолугуна, айлана-чөйрөгө, коомдук тартипке, коомдук коопсуздукка, менчикке, жеке жана (же) юридикалык жактардын мыйзамдуу экономикалык таламдарына, коомго жана мамлекетке зыян келтирген же андай зыян келтирүүгө чыныгы коркунуч түзгөн экстремисттик аракеттерди жасаган учурда аны каттоодон өткөргөн ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын же басма сөз, телерадио берүүлөрү жана массалык коммуникация каражаттары чөйрөсүндөгү аткаруу бийлик органдарынын, же Кыргыз Республикасынын Башкы прокурорунун же ага баш ийген тийиштүү прокурордун билдирүүсүнүн негизинде тийиштүү жалпыга маалымдоо каражаттарынын иши соттун чечими боюнча токтотулушу мүмкүн.

Экстремисттик материалдарды таратууну улантууга жол бербөө максатында сот мезгилдүү басылманын тийиштүү нумурларын, же доону камсыз кылуу боюнча чараларды кабыл алуу үчүн каралган тартипте аудио- же көрмө жазуу программаларынын жазылган нускаларын сатып өткөрүүнү, теле-радио же көрмө программаларды чыгарууну токтотот.

Соттун чечими экстремисттик багыттагы материалдар басылган жалпыга маалымдоо каражаттарынын таркатылбаган нускаларынын сатылбай калган бир бөлүгүн сакталып турган жеринен дүң жана чекене соодадан алып коюуга негиз болуп саналат.

13-берене. Экстремисттик материалдарды таратуу менен күрөшүү

Кыргыз Республикасынын аймагында ушул Мыйзамдын 1-статьясынын биринчи бөлүгүндө каралган белгилердин бирин эле камтыган басма, аудио-аудиовизуалдык жана башка материалдарды басып чыгарууга, сактоого, ташууга жана таратууга тыюу салынат. Мындай материалдарга төмөндөгүлөр кирет:

- а) тыюу салынган экстремисттик уюмдардын расмий материалдары;
- б) тынчтыкка жана адам баласына каршы кылмыштары үчүн эларалык укук актыларынын негизинде соттолгон адамдардын автордук материалдары жана ушул Мыйзамдын 1-статьясынын биринчи бөлүгүндө камтылган белгилер;
- в) ушул Мыйзамдын 1-статьясынын биринчи бөлүгүндө камтылган белгилер, анын ичинде анонимдүү, жана башка материалдар.

Маалымат материалдарында ушул статьянын биринчи бөлүгүнүн "а"- "в" пункттарында каралган белгилердин бар экенин аныктоо прокурордун сунуштамасынын негизинде ошондой материалдарды чыгарган уюм жайгашкан жердеги сот аркылуу жүзөгө ашырылат.

Маалымат материалдарында ушул Мыйзамдын 1-статьясынын биринчи бөлүгүндө каралган белгилердин бар экендигинин аныкталышы тууралуу соттун чечими анын нускасынын сатып өткөрүлбөгөн бөлүгүн алып салууга негиз болуп саналат. Экстремисттик материалдарды чыгарууну экинчи жолу ишке ашырган уюм басып чыгаруу ишин жүргүзүү укугунан ажыратылат.

Маалымат материалдарын экстремисттик деп таануу жөнүндөгү соттун мыйзамдуу күчүнө кирген чечиминин көчүрмөсү юстиция чөйрөсүндөгү аткаруу бийлик органына жөнөтүлөт. Экстремисттик материалдардын тизмеси жалпыга маалымдоо каражаттарында жарыяланып турууга тийиш.

Материалдарды экстремисттик материалдардын тизмесине киргизүү жөнүндө чечимге белгиленген тартипте сотко даттанууга болот.

Экстремисттик материалдардын тизмесине киргизилген материалдар Кыргыз Республикасынын аймагында таратылбайт.

Аталган материалдарды андан ары таратуу максатында мыйзамсыз жасоого, таратууга, ташууга жана сактоого күнөөлүү адамдар административдик же болбосо кылмыш-жазык жоопкерчилигине тартылышат.

17-берене. Экстремизм менен күрөшүү жаатындагы эларалык кызматташтык

Кыргыз Республикасынын аймагында четөлкөлүк коомдук бирикмелердин же диний уюмдардын же дагы башка уюмдардын жана алардын бөлүмчөлөрүнүн эларалык укук актыларына жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык экстремисттик деп табылган иштерине тыюу салынат.

Четөлкөлүк өкмөттүк эмес уюмдун ишине тыюу салуу төмөндөгүлөргө кириптер кылат:

а) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте мамлекеттик аккредитациянын жана каттоонун жокко чыгарылышына;

б) четөлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын ушул уюмдун өкүлү катары Кыргыз Республикасынын аймагында туруусуна тыюу салууга;

в) Кыргыз Республикасынын аймагында кандай гана болбосун чарбалык жана башка иштерди жүргүзүүгө тыюу салууга;

г) тыюу салынган уюмдун атынан кандай гана болбосун материалдарды жалпыга маалымдоо каражаттарында жарыялоого тыюу салууга;

д) Кыргыз Республикасынын аймагында тыюу салынган уюмдун материалдарын, ошого тете ошол уюмдун материалдарын камтыган маалыматтык дагы башка продукцияларды таратууга тыюу салууга;

е) ар кандай көпчүлүк катышкан акцияларды жана жалпы элдик иш чараларды өткөрүүгө, тыюу салынган уюмдардын өкүлү (же анын расий өкүлү) катары ал акцияларга жана жалпы иш чараларга катышуусуна тыюу салууга;

ж) ар кандай уюштуруу-укуктук түрдөгү анын укук мураскери - уюмдарын түзүүгө тыюу салууга.

Өкмөттүк эмес четөлкөлүк уюмдун ишин токтотуу тууралуу соттун чечими күчүнө киргенден кийин Кыргыз Республикасынын ыйгарым укуктуу мамлекеттик органы Кыргыз Республикасындагы тийиштүү четөлкөлүк дипломаттык өкүлчүлүккө же консулдук мекемеге он күндүк мөөнөттө Кыргыз Республикасынын аймагында ал уюмдун иштерине тыюу салынганы, тыюу салуунун себеби, ошондой эле тыюу салууга байланыштуу анын кесепеттери жөнүндө билдирүүгө милдеттүү.

Кыргыз Республикасынын эларалык макулдашууларына ылайык Кыргыз Республикасы экстремизм менен күрөшүү жаатында чет мамлекеттер, алардын укук коргоо органдары жана атайын кызматтары, ошондой эле экстремизмге каршы күрөш жүргүзгөн эларалык уюмдар менен кызматташат.

Бишкек шаары
2003-жылдын 5-декабры N 20

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖОГОРКУ
СОТУНУН ПЛЕНУМУНУН ТОКТОМУ

Ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкердик беделди
коргоо жөнүндөгү талаш-тартыштарды чечүү

боюнча соттук тажрыйбанын кээ бир
маселелери жөнүндө

Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамына ылайык, жаран башка адамдардын укуктарын, эркиндиктерин, ар-намысын жана кадыр-баркын сыйлоого милдеттүү. Ар бир адамдын өзүнүн жеке турмушунун кол тийбестигине, ар-намысынын жана кадыр-баркынын сыйланышына жана корголушуна укугу бар. Ар бир адамдын өзүнүн жеке турмушунун жана үй-бүлөсүнүн ар кандай, мыйзамсыз кийлигишүүлөрдөн корголушуна жана ар-намысы менен кадыр-баркынын шек келтирүүлөрдөн коргодушуна мамлекет кепил болуп берет. Ачык жарыяланган же башка ар кандай кунөөлөр коюлганда жаран өзүнүн ар-намысын, кадыр-баркын, ишкердик беделин жана укугун сот аркылуу коргоого укуктуу жана мындай соттук коргонууну эч бир сот, эч кандай жагдайларда четке кага албайт.

Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 18-статьясына ылайык, жаран өзүнүн ар-намысын, кадыр-баркын же ишкердик беделин булгаган (каралган) маалыматтарды, ал эми укуктук жак өзүнүн ишкердик беделин булгаган маалыматтарды сот аркылуу төгүнгө чыгаруу талабын коюуга укуктуу.

Ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкердик беделди коргоо мыйзамдарынын ченемдеринин соттор тарабынан колдонулушу боюнча келип чыккан суроолорго байланыштуу, аталган укуктук мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдардын туура жана бирдей колдонулушун камсыз кылуу максатында жана "Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту жана жергиликтүү ооттору жөнүндөгү" Мыйзамдын 15-статьясын жетекчиликке алып, Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунун Пленуму токтом кылат:

1. Ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкердик беделди коргоо-жарандардын конституциялык укугу, ал эми укуктук жактардын ишкердик бедели бул - алардын кесиптик ишмердүүлүк жагынан ийгиликке жетүүсүнүн бир шарты экендигине соттордун көңүлүн буруу. Бул жарандардын ар-намысын жана кадыр-баркын, ошондой эле жарандар менен укуктук жактардын ишкердик беделин коргоо жөнүндөгү талаш-тартыштарды кароодо сотторду ар бир иштин бардык жагдайын талдап чыгууга милдеттендирет.

2. Аталган категориядагы иштерди чечүүдө "ар-намыс", "кадыр-барк", "ишкердик бедел" деген түшүнүктөр жүрүм-турум (адеп-ахлактык, этикалык) категорияларын түзөөрүн соттор эске алуусу керек. Мисалы, арнамыс бул инсандын коомдогу ордун оң жагынан көрсөткөн, анын адеп-ахлактык, ишкердик жана башка сапаттарына берилген коомдук жактан маанилүү жана калыс баа; кадыр-барк бул - инсандын коомдогу ордунун анын аң-сезиминдеги көрүнүшү, башкача айтканда, инсандын адеп-ахлактык, ишкердик жана башка сапаттарынын коомдук жактан маанилүү чен-өлчөмдөрүнө негизделген субъективдүү баа (өзүнө өзү берген баа); ишкердик бедел бул - жарандын, адамдар тобунун (жамаатынын), уюмдардын же укуктук жактардын кемчиликтери мекен кадыр-баркы, кесиптик сапаттары (жөндөмдүүлүктөрү) жөнүндө белгилүү бир коомдук чөйрөдө жайылган, басымдуулук кылган пикир.

3. Жарандын ар-намысын, кадыр-баркын, анын же укуктук жактын ишкердик беделин булгаган (каралоочу) маалыматтарды таратуу деп, андай маалыматтардын басма сөздө жарыяланышын, үналгы, сыналгы же башка массалык маалымат каражаттары аркылуу берилишин, кызматтык мүнөздөмөдө, ачыкка чыгып сүйлөөлөрдө, кызмат адамынын дарегине жазылган арыздарда же болбосо бир нече адамдын же жок дегенде бир эле адамдын дарегине берилген башка билдирүүлөрдө (оозеки түрүндө дагы) келтирилишин түшүнүү керек. Аталган маалыматтардын аларга тийишеси бар адамдын өзүнө гана айтылышы - ал маалыматтарды таратуу катары эсептелбейт.

4. Жарандын ар-намысын, кадыр-баркын, анын же укуктук жактын ишкердик беделин төмөндөтүүгө алып келген, жарандын же укуктук жактын күчүндөгү мыйзамдарды же адеп-ахлак эрежелерин (мисалы, туура эмес, адилетсиз иш кылуу, эмгек жамаатында, турмуш-тиричиликте же башка жерлерде өзүн туура эмес алып жүрүү

жөнүндөгү жана ишкердикти, коомдук ишмердүүлүктү, ишкердик беделди ж.б. каралоочу башка маалыматтар) бузгандыгы жөнүндө айтылган, чындыкка дал келбеген маалыматтар - каралоочу маалыматтар деп саналарын сотторго түшүндүрүү.

5. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 18-статьясында аныкталган тартип боюнча, сот чечимдериндеги жана өкүмдөрүндөгү, алдын ала тергөө органдарынын токтодорундагы жана башка расмий документтердеги маалыматтарды төгүнгө чыгаруу талабы каралбайт. Андай маалыматтар мыйзамда каралган башка тартип боюнча даттанылууга жатат.

6. Өздөрү жөнүндө чындыкка дал келбеген, каралоочу маалыматтар таратылды деп эсептеген жарандар менен укуктук жактар аталган категориядагы иштер боюнча сотко доо арыздары менен кайрылууга укуктуу.

Кыргыз Республикасынын Жарандык-процесстик кодексинин 4, 5-статьясынан, Граждандык кодексинин 1120-статьясынын 3-пунктуна, 50-статьясынын 3-пунктуна, 18-статьясынын 1-пунктуна ылайык, таламдаш адамдын талабы боюнча, жарайдын ар-намысы, кадыр-баркы жана ишкердик беделди ал өлгөндөн кийин деле сот аркылуу корголот.

7. Эгерде жашы жете электерге же белгиленген тартипте жөндөмсүз деп таанылган адамдарга карата каралоочу маалыматтар таратылса, анда алардын ар-намысын жана кадыр-баркын коргоо боюнча сотко доо иретинде алардын мыйзамдуу өкүлдөрү (ата-энелери, асырап алгандары, камкорчулары, көзөмөлчүлөрү), Кыргыз Республикасынын Жарандык-процесстик кодексинин 54, 65-статьясынын тартибинде прокурор жана башка таламдаш адамдар кайрылууга укуктуу.

8. Эгерде жарандын ар-намысын, кадыр-баркын же ишкердик беделди, ошондой эле укуктук жактын ишкердик беделди булгаган (каралоочу) маалыматтар массалык маалымат каражаттарына жайылса, анда Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 18-статьясына ылайык, аталган маалыматтар ошол эле массалык маалымат каражаттары аркылуу төгүнгө чыгарылууга тийиш.

Эгерде аталган маалыматтар мекеме-уюмдун документинде кезиксе, андай документ алмаштырылууга же кайта чакырылып алууга жатат.

Башка учурлардаш төгүнгө чыгарууну сот иштин жагдайларына жараша аныктайт.

Эгерде адамдын ар-намысын, кадыр-баркын же ишкердик беделди булгаган (каралоочу) маалыматтар таратылса, анда ал маалыматтарды тараткан адам такталбаса деле, жабыркаган тарап таратылган маалыматтардын чындыкка дал келбегендигин таануу арызы менен сотка кайрылууга укуктуу.

9. Жарандардын жана укуктук жактардын массалык маалымат каражаттарынан төгүнгө чыгарууну же жарыяланган маалыматтарга карата жооп басып чыгарууну талап кылуу укугу, аларды жарандын ар-намысын, кадыр-баркын же ишкердик беделди, ошондой эле укуктук жактын ишкердик беделди булгаган (каралоочу) маалыматтарды төгүнгө чыгаруу жөнүндө доо арыз менен түздөн-түз сотко кайрылуу укугунан ажыратпайт.

10. Иштерди соттук териштирүүгө даярдоодо, соттор адамдын ар-намысын, кадыр-баркын же ишкердик беделди булгаган (каралоочу) маалыматтарды төгүнгө чыгаруу жөнүндө долбоор боюнча жоопкер катары аталган маалыматтарды тараткан адамдар эсептелинерин эске алуусу керек Жарандык-процесстик кодексинин 60-статьясынын талаптарына ылайык, доогер өзүн каралаган маалыматтардын жоопкер тарабынан таратылгандыгы тууралуу фактыны далилдеп берүүгө, ал эми жоопкер болсо, таратылган маалыматтардын чындыкка дал келишин далилдеп берүүгө милдеттүү.

Эгерде доогер массалык маалымат каражаттарындагы каралоочу маалыматтарды төгүнгө чыгаруу талабы менен кайрылса, анда жоопкер катары тийиштүү массалык маалымат каражатынын өкүлү, жазылган макаланын ээси (автору) жана маалыматтык материалды берген адам жоопко тартылышат. Эгерде аталган маанидеги маалыматтар (макалалар) басылып чыкканда же башкача жолдор менен таратылганда алардын ээси

(автору) айтылбаса (мисалы, редакциялык макалада), анда иш боюнча тийиштүү массалык маалымат каражатынын өкүлү болгон орган (редакция) жоопко тартылат.

Кызматтык мүнөздөмөлөрдө келтирилген каралоочу маалыматтарды төгүнгө чыгаруу доо арыздары боюнча, ошол мүнөздөмөлөргө кол коюп берген адамдар жана ошондой мүнөздөмөлөрдү берген мекеме, ишкана, уюмдар жоопкер болуп саналышат.

11. Чындыкка дал келбеген маалыматтарды тараткандыгы үчүн массалык маалымат каражаттары органын жоопкерчиликтен бошотуунун "Массалык маалымат каражаттары жөнүндөгү" Мыйзамдын 26-статьясында көрсөтүлгөн негиздери, соттун жарандардын арнамысы менен кадыр-баркын, ошондой эле алардын жана укуктук жактардын ишкердик беделин булгаган (каралаган) маалыматтарды төгүнгө чыгаруу жөнүндөгү доо арыздарын кароо мүмкүнчүлүгүн четке какпайт. Мындай иштер боюнча, жайылган маалыматтардын чындыкка дал келүүсүн ошол маалыматтарды таратышкан жарандар жана уюмдар далилдеп бериши керек, ал эми доо арыз канааттандырылган учурда, массалык маалымат каражатына соттун чечими жөнүндө билдирүү милдети жүктөлүшү мүмкүн.

12. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 18-статьясынын тартибинде козголгон жарандык иштерди кароодо соттор доо арыздагы, төгүнгө чыгарууну талап кылган маалыматтардын чындап эле таратылгандыгын, алардын жарандын ар-намысын, кадыр-баркын жана ишкердик беделин же укуктук жактын ишкердик беделин булгагандыгын, аталган маалыматтардын чындыкка дал келерин толук аныктап чыгуусу зарыл.

13. Эгерде жарандын ар-намысын, кадыр-баркын, анын же укуктук жактын ишкердик беделин коргоо суранычы менен бирге эле каралоочу маалыматтарды таратуу аркылуу келтирилген залалдардын жана моралдык зыяндын ордун толтуруу талабы жөнүндөгү арыз түшсө, анда сот аталган талапты Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 18-статьясынын 5-бөлүгүнө жана 14, 16, 1027, 1028-статьяларына ылайык канааттандырат. Эгерде чындыкка дал келбеген, каралоочу маалыматтар массалык маалымат каражаттарына жайылса, анда сот моралдык зыяндын ордун толтуруунун өлчөмүн аныктап жатып, жарыяланган макаланын мүнөзү менен мазмунун, такталбаган маалыматтардын жайылышынын деңгээлин жана башка көңүл бура турган жагдайларды эске алууга укуктуу (мында, адилеттүүлүк жана акыл-эстүүлүк талаптары сөзсүз эске алынуусу керек).

14. Мүлктүк эмес өздүк укуктарды бузуудан келип чыккан, ар-намысты, кадыр-баркты жана ишкердик беделди коргоо талабына карата Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 221-статьясынын негизинде доонун эскириши жайылбагандыгына соттордун көңүлүн буруу.

15. Башка адамды каралаган маалыматтарды тараткан адамдын аракеттери Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 127 жана 128-статьясында каралган кылмыш белгилерин (ушактоо, мазактоо), камтыган учурларда, жабырлануучунун күнөөлүү адамды жоопко тартуу арызы менен, ошондой эле жарандык сот өндүрүшүнүн тартибинде ар-намысын, кадыр-баркын же ишкердик беделин коргоо жөнүндөгү доо менен сотко кайрылууга укугу бар.

Жазык жоопкерчилигине тартуу жөнүндөгү арызды кабыл алуудан баш тартуу, козтолгон жазык ишин токтотуу, ошондой эле өкүм чыгаруу - сот өндүрүшүнүн тартибинде ар-намысын, кадыр-баркын же ишкердик беделин коргоо жөнүндөгү доо менен кайрылуу мүмкүнчүлүгүн четке какпайт.

16. Доо канааттандырылган учурда, чындыкка дал келбейт деп табылган, каралоочу маалыматтарды төгүнгө чыгаруу ыкмасын сот өз чечиминин корутундулоочу бөлүгүндө көрсөтө кетүүгө, эгерде зарылчылык болсо, анда кандай маалыматтардын чындыкка дал келбегендиги, алар качан жана кантип жайылгандыгы сөзсүз көрсөтүлгөн төгүнгө чыгаруунун текстин да келтирүүгө, ошондой эле төгүнгө чыгаруу ыкмасынын кайсы мөөнөттө болуп өтүшүн (Кыргыз Республикасынын "Массалык маалымат каражаттары жөнүндөгү" Мыйзамынын 17-статьясына ылайык) да аныктоо милдеттүү

17. Жарандын ар-намысына, кадыр-баркына, анын же укуктук жактын ишкердик беделине шек келтирүү фактыларын алдын алуу жана алары жоюу максатында соттор чындыкка дал келбеген, каралоочу маалыматтарды таратышкан адамдарга жана уюмдарга карата жеке аныктамаларды чыгаруу маселесин талкуулашы керек.

18. Кыргыз Республикасынын Граждандын кодексинин 18-статьясынын 4-бөлүгүнө ылайык, соттун чечимин аткарбатандарга сот мамлекеттин пайдасына өндүрүлүүчү айыптөлөм тагууга укуктуу. Айыптөлөм Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында көрсөтүлгөн тартип жана өлчөм боюнча тагылат. Айыптөлөмдүн төлөнүшү укук бузуучуну сот чечими менен каралган аракетти аткаруу милдетинен бошотпойт.

19. Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунун жарандык иштер боюнча коллегиясы жана Бишкек шаардык соту, облустук соттор аталган категориядагы иштерди мезгил-мезгили менен талдап турушу керек.

20. Ушул токтомду кабыл алууга байланыштуу, Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунун пленумунун "Жарандар менен мекемеуюмдардын ар-намысын жана кадыр-баркын коргоо боюнча Граждандык кодексинин 7-жана 7-1-статьясынын Кыргыз Республикасынын соттору тарабынан колдонулушунун кээ бир маселелери жөнүндөгү" 16.07.1993-жылкы токтому өз күчүн жоготту деп табылсын.

Кыргыз Республикасынын
Жогорку Сотунун төрайымы Н.Бейшеналиева

Пленумдун катчысы,
Кыргыз Республикасынын
Жогорку Сотунун судьясы А.Кудайбергенов

**Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо иштери боюнча
СОТ ТАЖРЫЙБАСЫНА СЕРЕП
(04.11.2004-жыл)**

Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо иштери боюнча талаштарды кароодо өлкө соттору тарабынан аталган укуктук карым-катнаштарды жөнгө салган мыйзамдарды бир беткей жана туура колдонушу үчүн КР Жогорку сотунун жарандык иштер боюнча соттук коллегиясы 2002-жылдагы жана 2003-жылдын алты айындагы ушул өңдүү иштерди кароо тажрыйбасын жалпылаштырган. Сот статистикасынын маалыматтары абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча доолор саны артканын көрсөткөн. Маселен, 2001-жылы биринчи инстанциядагы сот өндүрүшүндө аталган категорияда 131 иш катталса, 2002-жылы 152, ал эми 2003-жылдын алты айында 138 иш катталган.

2002-жылы жана 2003-жылдын алты айында биринчи инстанциядагы соттор карап чечкен 103 доо ишинин 70% канааттандырылган. Бул иштер боюнча ар бир үчүнчү доо арыз кароосуз калтырылган, ар бир бешинчиси боюнча процессуалдык мыйзам караган негиздерге жараша өндүрүш токтотулган.

Апелляциялык тартипте 91 иш же сот чечимдеринин 44% кайра каралып, алардын ичинен сот коллегиялары тарабынан 55 иш же 60% өзгөртүүсүз калтырылган, 18 иш боюнча чечимдер негизинен моралдык зыянды толтуруу жагынан өзгөртүлгөн. Изилденген иштердин ичинен көзөмөл иретинде 13 чечим кайра каралып, 8и же 61% өзгөртүүсүз калтырылган.

Мисал кылынган маалыматтар өлкө соттору негизинен аталган укуктук карым-катнаштарды жөнгө салган мыйзамдарды туура колдонуп жатканын далилдейт. Бирок

аталган категориядагы айрым иштер боюнча катачылыктар, анын ичинде процессуалдык катачылыктар кетирилип жатканы да байкалган.

Катачылыктарды изилдөөдөн көрүнгөндөй, процессуалдык мыйзам белгилеген мөөнөтү өтүп кеткен иштердин 30у же 15% каралган. Мисалы, К. Дегенбаевдин Бишкектин Биринчи Май райондук сотуна 2001-жыл 27-декабрда келип түшкөн Султанидиновго карата доо арызы 2002-жыл 20-июлда каралып, 2002-жыл 22-июлда түшкөн апелляциялык арызы Бишкек шаар сотунун соттук коллегиясы тарабынан 2002-жыл 13-декабрда гана каралган.

Бул иштер боюнча соттор соттук териштирүүгө бардык эле учурда тийиштүү даярдык көргөн эмес, ишти туура чечүү үчүн, мыйзам менен ар тараптардын укуктук карым-катнашын аныктоо үчүн мааниси бар жагдайлар, ошондой эле ишке катышы бар адамдардын курамы жана ар тарап өз ырастоолору катары көрсөтүүгө тийиш болгон далилдерди аныктоо тууралуу маселени чечүү жагы такталбай калган учурлар бар.

Адамдын, юридикалык жактын абийирине, ар-намысына жана ишкердик беделине доо кетирген маалыматтарды төгүндөө маселелери Жарандык кодекстин 18-беренеси жана "Жалпыга маалымдоо каражаттары жөнүндө" мыйзам менен жөнгө салынат (2-июль, 1992-жыл, 17-берене).

Жарандык кодекстин 18-беренесинин мазмунуна жараша жарандык жана юридикалык жактар аларды каралаган маалыматтарды төгүндөө менен катар эле моралдык зыяндын жана чыгымдардын ордун толтурууну талап кылууга акылуу. Ушул эле беренедө каралаган маалыматтарды төгүндөө тартиби тууралуу маселе чечилип, сот чечимин аткарбагандыгы үчүн жоопкерчилик каралган.

Кыргыз Республикасынын "Жалпыга маалымдоо каражаттары жөнүндө" мыйзамында кызыкдар адамдардын каралоо маалыматтарын төгүндөө талабы менен кайрылуу жол-жобосун караган эреже камтылган, бирок анда бул жол-жобо талашты сотко чейин чечүүнүн милдеттүү тартиби катары көрсөтүлгөн эмес.

Көрсөтүлгөн категориядагы айрым иштер боюнча соттор Жарандык-процессуалдык кодекстин 223-беренесинин 1-пунктуна таянбастан туруп ката доо түзүшкөн. Маселен: Чүй райондук сотунун 2002-жыл 13-сентябрындагы аныктамасы менен Санаевдин, Кыдыргычевдин, Култышевдин жана башкалардын абийирди, ар-намысты коргоо жана каралоо маалыматтарын төгүндөө боюнча Турсуналиевге карата доо арызы каралган эмес. Баш тартуунун бирден бир негизи катары сот каралоо маалыматтарын төгүндөө арызы менен аларды жарыялаган гезит редакциясына кайрылуу аныктамасын чыгарган. Бул иш боюнча төгүндөө тартиби жогорудагы мыйзам белгилеген талашты сотко жеткирбей жөнгө салуу эрежесине тиешеси болбогондуктан, бул жагдайды бузулган укуктарды коргоонун альтернативдүү жолу катары кароо зарыл.

Жарандык кодекстин 18-беренесинин 1-пунктуна ылайык абийирине, ар-намысына же ишкердик беделине доо кетирген маалыматтарды төгүндөө талабы менен сотко жаран, ал эми ишкердик беделине доо кетирген маалыматтарды төгүндөө талабы менен юридикалык жак кайрылууга акылуу. Көрсөтүлгөн категориядагы иштерди иликтөө мындай доолордун 88% жарандар тарабынан коюларын көрсөттү. 35% иштер боюнча жарандар жоопкер, ал эми 65% иштер боюнча юридикалык тараптар, анын ичинде 76,5% - жалпыга маалымдоо каражаттары жоопкер болушкан.

2002-жыл ичи жана 2003-жылдын алты айында ишкердик беделин коргоо доолору менен юридикалык тараптар 10 учурда гана кайрылып, алардын алтысы каралып, эки учур канааттандырылган, экөө кароосуз калтырылган, эки иш боюнча өндүрүш токтотулган.

"Кең-Суу" кичи ишканасы ишкердик беделин коргоо жана моралдык зыян ордун толтуруу боюнча "Саламалик" ЖЧКга доо койгон. Анда жоопкер кичи ишкананын уставын юстиция органдарында кайра каттоосун негизи жок эле мыйзамсыз деп табууга аракеттенген. Сот инстанциялары талаптарды канааттандыруудан баш тартуу менен жоопкердин арызы "Кен-Суу" КИнин ишкердик беделине доо кетирген маалыматтар камтылбаганын көрсөткөн.

"Азамат" ЖЧКсы "Вечерний Бишкек" гезит редакциясына доо койгон. Арбитраждык сот ЖЧКнын ишкердик беделине доо кетирет деп арызда көрсөтүлгөн гезит макаласынын автору анык болгондуктан, ошол адам жоопкер катары тартылат деген жобого таянып, сот өндүрүшүн токтоткон. КР Арбитраждык-процессуалдык кодексинин 19, 75-беренелерине ылайык бул талаш арбитраждык сотто кароого жатпайт.

Бишкек шаардык арбитраждык сотунун 2002-жыл 25-январдагы чечими менен "Алмаш" ЖЧКнын ишкердик беделин коргоо боюнча "Вечерний Бишкек" гезитине жана "Алмаш" ЖЧКнын убактылуу администраторуна койгон доосунан баш тартылган. Сот өз чечиминде ЖЧКга карата банкроттук жобону козгоо жөнүндө жарнаманы жарыялаган ЖМК редакциясы "Реклама жөнүндө" мыйзамдын 30-беренесине ылайык рекламанын мазмуну үчүн жооп бербейт деген жобого таянган, бул учурда реклама берүүчү жоопкер болот. Жарнаманын тексти "Банкроттук (жараксыздык) жөнүндө" КР мыйзамынын 63-беренесине карама-каршы келбейт жана чындыкка дал келет, анткени ЖЧКнын кредиторлорунун биринин доо арызы менен сот тарабынан убактылуу администратор дайындалган.

Жарандык кодексин 18-беренесин талдоо абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча иштерди чечүү үчүн мааниси бар жагдайлардын чегин аныктоого мүмкүндүк берет. Ал жагдайлар төмөнкүлөр:

- доогер тууралуу маалыматтардын жоопкер тарабынан таратылыш фактысы;
- бул маалыматтардын доогерди каралоо мүнөзү;
- алардын чындыкка дал келбеши. Демек, ушул айтылган жагдайлар толук болгондо гана сот Жарандык кодексин 18-беренесине таянуу менен жоопкер тараткан маалыматтарды төгүндөө тууралуу доону канааттандырышы мүмкүн. Булар толугу менен болбосо мындай доодон баш тартылууга тийиш.

Бишкектин Ленин райондук сотунун 2002-жыл 15-февралдагы чечими менен Н.В. Усенконун МТРКнын "Салым" телеберүүсүндөгү (12-декабрь 2001-жыл) айтылган маалыматтар чындыкка дал келбегендиктен жана анын абийирине, ар-намысына жана ишкердик беделине доо кетиргендиктен, аларды төгүндөө жөнүндө арызынан баш тарткан. Бишкек шаардык сотунун жарандык иштер боюнча соттук коллегиясы бул чечимди жокко чыгарып, жаңы чечим чыгарган. Анда Финансы министрлигинин (ФМ) алдындагы Мамлекеттик салык инспекциясынын (МСИ) апелляциялык бөлүмүнүн начальниги Н.В. Усенкого кылмыш иши козголуп, тергөө жүрүп жатат деген маалымат чындыкка дал келбейт деп таанылган. Өлкө Жогорку соту 2002-жыл 31-октябрда апелляциялык инстанциядагы соттун чечимин жокко чыгарып, биринчи инстанциянын чечимин күчүндө калтырган. Токтомдо 2001-жыл 30-октябрда Финансы министрлигинин алдындагы финансы полициясынын тергөө бөлүмү тарабынан ФМ алдындагы МСИнин апелляцияларды кароо бөлүмүнүн кызмат адамдарына салык төлөөчүлөрдү салыктардын бошотуу жана азайтуу фактысы боюнча кылмыш ишин козгоп, Н.В. Усенко шектүү

катары кармалып жана убактылуу камак жайда кармалып турганы көрсөтүлгөн, бул жагдай тергөө органынын токтому аркылуу тастыкталган. Б.а., телеберүүдөн чыгарылган маалыматтар болгон фактыны чагылдырган. Биринчи инстанциядагы сот ал маалыматтарды чындыкка дал келет деп, аларды төгүндөөдөн негиздүү баш тарткан. Жогорку сот бул маалыматтар "Журналисттин кесиптик ишмердигин коргоо жөнүндөгү" мыйзамдын 5-беренесине, "Маалымат алуу эркиндиги жана кепилдиктери жөнүндө" мыйзамдын 6, 8-беренелерине жараша, мамлекеттик бийлик органдарынан чыгарылган расмий документтерде камтылган деп чечкен. "Жалпыга маалымдоо каражаттары жөнүндө" мыйзамдын 26-беренесине ылайык МТРК бул маалыматтарды таратканы үчүн жооп тартпайт.

Абийирге, ар-намыска же ишкердик беделге доо кетирген маалыматтар жалпыга маалымдоо каражаттары тарабынан таратылган кезде 1992-жыл 2-июлда кабыл алынган "Жалпыга маалымдоо каражаттары жөнүндө" мыйзамдын 26-беренесинде көрсөтүлгөн жагдайлар иш үчүн олуттуу мааниге ээ. Жалпыга маалымдоо каражаттарынын органын жоопкерчиликтен куткарууга негиз болуучу жагдайлар төмөнкүлөр:

- эгер бул маалыматтар расмий документтерде жана кабарларда камтылган болсо;
- эгер алар маалымат агенттиктеринен же мамлекеттик жана коомдук органдардын маалымат кызматтарынан алынса;
- эгер алар эл алдындагы сөздөрдүн сөзмө-сөз кайталанмасы болсо;
- эгер алар жарандардын эфирге алдын ала жазылбай кетирилип жаткан сөздөрүнөн алынса.

Мында 1998-жыл 20-октябрда кабыл алынган "Терминдерди расмий түшүндүрүү жөнүндө" мыйзамга ылайык "расмий документтер жана кабарлар" деген термин мыйзам белгилеген тартипте мамлекеттик бийлик органдарынан жана өзүн өзү башкаруу органдарынан түшкөн кандай гана документтерди жана кабарларды, ал эми "эл алдында сүйлөө" деген термин кадыресе үй-бүлөгө таандык болбогон көп адам ээн-эркин катышкан, ачык жерден тикелей же техникалык каражаттардын көмөгү менен алынган жана көпчүлүк уккан кабарды билдирет.

Жогорку соттун токтому менен абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча соттук чечим күчүндө калтырылган. Ал чечим боюнча Кыргызстан аялдар демократиялык партиясы жана Кыргызстан ишкерлер ассоциациясы уюштурган митингде кабыл алынган кайрылуу текстинин гезитке жарыялануусунан жапа тарткандардын доосун кароодон баш тартылган. Сот мында аталган коомдук бирикмелердин лидерлеринин митингде айтылган сөздөрүн гезит бузбай жарыялаганын эске алган, демек, мыйзам боюнча митингдеги кайрылуу текстин тараткандыгы үчүн жалпыга маалымдоо каражаты жооп бербейт. Чындыкка төп келбеген маалыматтарды тараткандыгы үчүн ЖМКны жоопкерчиликтен бошотуу мындай маалыматтарды төгүндөөнү жарыялоо жөнүндө доодон баш тартууга негиз боло албайт.

Жарандык кодекстин 1120-беренесинин 3-пунктуна, 18-беренесинин 1-пунктуна ылайык кызыкдар тараптардын талабы менен жарандын абийирин, ар-намысын жана ишкердик беделин ал каза тапкадан кийин да кароого жол берилген. Доогер арызында ал эмне жүйөө менен талап кылып жатканын териштирүү учурунда далилдеши керек.

Бишкектин Свердлов райондук сотунун чечими менен К. Жумаевдин өз кызынын абийирин, ар-намысын коргоо боюнча доосу канааттандырылган. Жумаевдин кызынын каза табуу жагдайы аны каралаган маалыматтар менен кошо "Вечерний Бишкек" гезитине жарыяланган. Жогорку сот биринчи инстанциядагы соттун "Кызматтык ката" макаласындагы каралаган маалыматтар чындыкка дал келбесин таанып, гезит

редакциясына төгүндөө жарыялоо милдетин жүктөө чечимине макул болгон. Бирок соттун К. Жумаевдин пайдасына моралдык зыян ордун өндүрүп берүү боюнча чечимин жокко чыгарган, мында аталган талап боюнча мураскердик укуктун жоктугун көрсөткөн. ЖКнын 18-беренесинин 5-пунктуна ылайык абийирге, ар-намыска жана ишкердик беделге доо кетирген маалыматтарды таратуудан моралдык зыян ордун толтуруу талабын коюу укугу ошол маалыматтарда аты аталган жаранга таандык болуп саналат, бул мурас курамына кирбейт (ЖКнын 1120-беренеси, 2-пункт).

Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо иштерин изилдөө соттор доогерлер койгон моралдык зыян ордун толтуруу өлчөмүнүн азганакай гана бөлүгүн өндүрүп берээрин көрсөттү. Жарандык кодекстин 1027, 1028-беренелерине ылайык моралдык зыян ордун толтуруу өлчөмү акчалай түрдө аныкталат жана өлчөмү жабыр тарткан адамдын жанын канча оорутуп, ыйманына канча доо кетиргенине жараша аныкталат. Мында абийирге, ар-намыска жана ишкердик беделге доо кетирген маалыматтарды таратуудан зыян келтирилгени эске алынат жана зыян келтирген тараптын күнөөсүнө карабастан моралдык чыгым өндүрүлөт. Зыян өлчөмүн аныктоодо сот каралаган маалыматтардын мүнөзүн жана мазмунун, ЖМКлардын так эмес маалыматтарынын тароо деңгээлин жана акылга сыярлык жана адилеттик талаптарын эске алууга акылуу.

Абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо иштери боюнча жоопкер тараткан каралоо маалыматтары чындыкка дал келбегенин сот аныктаса, эгер моралдык зыян ордун толтуруу доосу бар болсо, доо өлчөмү КР ЖКнын 1028-беренесинин 2-пунктундагы эрежелерге ылайык аныкталат.

2002-жылда жана 2003-жылдын алты айында аталган категориядагы иштер боюнча доо өлчөмү 87,3 млн.сом болду, соттор 1,04 млн.сом (1,2%) өндүрүү боюнча токтом кабыл алган (ЖМКларга 23,2 млн.сом доо коюлуп, анын 0,85 млн. сому же 3,6% өндүрүлдү).

Бул категориядагы иштерди изилдөөлөр көрсөткөндөй, доогердин маселесин кароо түйшүк жаратпайт, анткени талаш туудурган маалыматтар камтылган жарыяларда жана башка булактарда аталган адам сотко кайрылганда анын тек-жайы маалым (жарандын фамилиясы, кызматы, уюмдун аталышы ж.б. көрсөтүлгөн). Бирок, кээде мындай жекечелештирүү жок болгондо сотко кайрылган адам таратылган маалыматтар өзү жөнүндө болгон деп эсептейт. Бул жагдай сотко кайрылууга тоскоол боло албайт, себеби маалыматтар маселеси талаш предмети болуп саналат. Соттор мындай иштерди да териштирет. Эгер маалыматта так аталбаган доогер жарыяда же башка кабарда таратылган маалыматтарда кыйыр түрүндө аны каралоо мазмунунан башка адамдар аны билип жатканын далилденсе, анда доолор канааттандырылат. Эгер таратылган маалыматтар доогерге тиешеси жок экени аныкталса, анда таратылган маалыматтардын доогерге таандык экендигин тануу себебине байланыштуу доону кароодон баш тартылат. Мындай чечим доогердин укугун коргойт, анткени маалыматта айтылган жаман иштерди ал жасабаганын айгинелейт.

Маселен, доогер талашкан текстте бардык сүйлөмдөр аты жок "алар", "тигилер", "ким", "кимди" дегендей ат атоочтордон тураарын, б.а., доогердин фамилиясы жок экенин сот аныктаган. Макала автору КР Конституциясынын 16-беренесине ылайык ой-пикирлердин, басма сөз жана маалымат таратуу эркиндигин билдирүү менен өлкөдөгү азыркы окуяларды 90-жылдардагы окуялар менен салыштыруу аркылуу окуяларга баа бергенин сот аныктаган. Далил катары көрсөтүлгөн сүрөттөрү бар гезит макалаларынан Жогорку Кеңештин депутаттарынын, укук коргоо уюмдарынын лидерлеринин, ЖМК өкүлдөрүнүн митингге барганы ж.б. маалыматтар чындыкка дал келет, бирок алар талаштуу

маалыматтарга байланыштуу эмес макалада аты аталган доогерге таандык эместиг аныкталган.

Башка мисал. Доогер аны жамандаган маалыматтардын аныктыгына көзү жетпестен эртелер жарыялап жиберген гезитке доо берген. Биринчи жана апелляциялык инстанциядагы соттор жарыяланган маалыматтар чындыкка дал келбесин таанып, гезит редакциясын төгүндөө жарыялоого милдеттендирип, моралдык зыян ордун өндүрүп берген. Жогорку сот көзөмөл иретинде бул иш боюнча чечимдерди жокко чыгарып, макалада доогердин тегин билдирген аты-жөнү айтылбаганын өз токтомунда белгилеген. Мындайча айтканда, макалада аты жок киши тууралуу сөз болгон. КР ЖКсынын 54-беренесине ылайык аты-жөнү бар адам гана абийирди жана ар-намысты алып жүрүүчү боло алат. Соттук коллегия көзөмөл арыздын журналист маалыматтарды укук коргоо органдарынан алган, макалада айтылган фактылар менен жагдайлар кылмыш ишинин расмий материалдарында камтылган, б.а., кайсы бир кызматты ээлеп турган адамдын аты-жөнүн айтпастан туруп, болгон окуяны чагылдырган деген жүйөөсүн негиздүү тапкан. Мындан тышкары, КР ЖПКсынын 60-беренесинин 1-пунктуна ылайык бул учурда доогер таратылган маалыматтардын дал өзүнө тийиштиги бар экенин далилдөөгө тийиш экени токтомдо көрсөтүлгөн. Ишти кайра кароодо доогердин доосу артка алганына байланыштуу өндүрүш токтотулган.

Жогорку сот көзөмөл иретинде К.А. Тезекбаевдин Бишкектин Биринчи май райондук сотунун чечимине карата арызын канааттандырган эмес, райсот болсо аталган жарандын абийирди, ар-намысты коргоо жана моралдык зыян ордун өндүрүү боюнча "Дело №" гезитине карата доосунан баш тарткан. Ишти караган сот инстанциялары гезит колдонгон "Киргизия, Киргизстан, киргизы" деген сөздөр доогердин абийирине жана ар-намысына доо кетирет деп таанууга негиз жок деген чечимге келген. Доогер өз талаптарын негиздеген далилдерди сотко көрсөтө алган эмес, анткени ЖПКнын 60-беренесине ылайык ишке катышкан адамдар өздөрү шилтеме жасаган жагдайларды далилдөөгө тийиш.

Адамдын абийири, ар-намысы жана бедели кылмыш укугунун нормалары менен корголот. Коргонуу ыкмасын адатта жабыр тарткан адам өз каалоосуна жараша тандайт, бирок бузулган укугун бир эле мезгилде жарандык жана кылмыштык процессте коргоого жол берилбейт.

Башка адамды каралаган маалыматтарды тараткан адамдын аракетинде КР Кылмыш кодексинин 127, 128-беренелеринде каралган кылмыш белгилери бар болсо (жалаа, мазактоо), жабыр тарткан жак аны кылмыш жоопкерчилигине тартуу арызы менен сотко кайрылууга акылуу. Ошондой эле жарандык сот өндүрүш тартибинде абийирин, ар-намысын же ишкердик беделин коргоо боюнча доо коё алат. Мындай арызды алуудан баш тартуу, козголгон кылмыш ишин токтотуу, өкүмдөрдү чыгаруу жарандык сот өндүрүш тартибинде абийирин, ар-намысын же ишкердик беделин коргоо боюнча доо коюу мүмкүндүгүн жокко чыгарбайт.

3. Мукашев сотко арыз менен кайрылып, анда С. Исаков ага жалаа жапкан деген жекече айыпты койгон (ККнын 127-беренеси). Тоң райондук сотунун токтому менен тараптардын жарашуусуна байланыштуу кылмыш иши токтотулган. Жабыр тарткан адам абийирин, ар-намысын коргоо жана моралдык зыян ордун өндүрүү доосу менен сотко кайрылган. Сот таратылган маалыматтар чындыкка дал келбейт деп таап, жоопкерден моралдык зыян ордун өндүргөн.

Башка бир мисал. К.С. Исабеков Бишкек гарнизонунун Аскер сотунда Г.П. Кан башка кылмыш иши боюнча териштирүү учурунда ага жалаа жаап жана мазактаган деген жеке айып коюп, сотко кайрылган. Ал сотто айыпкер Г. Кан жабырлануучу Исабековду эл көзүнчө ууру жана алдамчы деп айыптаган, андан тышкары ар кандай мазактоо сөздөрүн айткан. Бишкектин Биринчи май райондук сотунун өкүмү менен (23-май 2003-жыл) Г. Кан эл алдында мазактаганы үчүн айыптуу табылып, айыппул төлөөгө жана моралдык зыян ордун толтурууга милдеттендирилген. Бул чечимди апелляциялык жана көзөмөл инстанцияларындагы соттор күчүндө калтырган.

Ушундай эле айыптоо менен Исабеков сот жыйынында "жабырлануучу өзү алдамчы жана анын орду соттолуучунун жанында" деп айткан адвокатты да сотко берген.

Сот статистикасынын маалыматы боюнча, жалаа жабуу жана мазактоо айыбы боюнча өлкө сотторунун өндүрүшүндө төмөнкүдөй кылмыш иштери болгон: 2001-жылы - 103, 2002-жылы - 135, 2003-жылы - 242 иш. Бул сан ичинен өкүм чыгарылганы - 103 иш же 21,5%, кылмыш-процессуалдык мыйзам белгилеген негиздер боюнча токтотулганы - 282 иш же 58,7%. 2001-2003-жылдары сот териштирүүсүнүн катышуучуларын мазактоо боюнча 1 иш каралган (ККнын 312-беренеси), ал эми бийлик өкүлүн өз кызмат милдеттерин аткаруу учурунда эл көзүнчө мазактоо боюнча 11 иш каралган (ККнын 342-беренеси).

Эгер таратылган маалыматтардагы талаштуу фактылар мыйзам күчүнө кирген чечим, сот өкүмү менен аныкталса, анда жоопкер тарабынан таратылган маалыматтардын чындыкка төп келээри тууралу далилдерди көрсөтүү талап кылынбайт.

Доогер чындыкка дал келбеген маалыматтарды тараткандан моралдык зыян ордун өндүрүү иретинде гезит редакциясын сотко берип, редакцияны төгүндөө жарыялоого милдеттендирген. Ишти териштирген сот маалында жарыяланган макаладагы фактылар кылмыш иши боюнча кароо предмети болгонун жана күчүнө кирген сот өкүмү доогер талашкан фактылар орун алганы аныкталган. КР ЖПКнын далилдөөдөн бошотуу негиздери жөнүндө 65-беренесине таянуу менен сот жоопкер макалада баяндаган маалыматтар чындыкка төп келет деп таап, доону канааттандыруудан баш тарткан.

Сот чечимдеринде, өкүмдөрүндө, алдын ала тергөө органдарынын токтомдорунда, башка расмий документтерде камтылган маалыматтарды төгүндөө талаптары КР ЖКнын 18-беренесине ылайык каралууга тийиш эмес. Анткени аларды кайра кароо тартиби башка мыйзамдарда каралган. Башка тартип деп башка (доо эмес) сот тартибин түшүнүү керек, анткени соттук эмес органдардын укуктарды жана эркиндиктерди бузган кандай гана чечим болбосун кызыкдар адам тарабынан сотто териштирилиши мүмкүн (КР Конституциясынын 38-беренеси).

"Кыргызмунайзат" МАКтын бөлүмдөрүнүн биринин уурдоо фактысы боюнча соттолгон начальниктеринин бирине карата айыптоо өкүмүндө айыпталуучу МАКтын жетекчиси жана башка ишкананын баш директору менен кредит алып, жеке мүлктүк пайда табуу максатында кылмыштуу келишимге киргени аныкталганы жазылган. Акыркы адам каза тапканына байланыштуу ага карата кылмыш иши козголгон эмес, анын туугандары абийирди жана ар-намысты коргоо арызы менен кайрылышкан, бирок мыйзамдуу күчүнө кирген өкүм жарандык ишти караган сот үчүн милдеттүү экенин эске алганда бул учурда каза тапкан адамдын бузулган укугу Жарандык кодекстин 18-беренеси белгилеген тартипте коргоого жатпайт.

Жарандык кодекстин 18-беренесинин 2-пунктунда эгер каралоо маалыматтары уюм берген документте (мисалы: эмгек китепчесинде, кызматтык мүнөздөмөдө ж.б.) камтылса, бузулган укукту коргоонун атайын ыкмасы каралган, ага ылайык мындай документ алмашылышы же артка алынышы керек. Бул мыйзам нормасы дайыма эле сакталбасын иликтөөлөр көрсөттү.

"Веста" ЖАКтын таратылган маалыматтардын чындыкка төп келбесин таануу жана ишкердик беделди коргоо боюнча "Якобс-Аудит" ЖТАКка карата доо арызы сот тарабынан канааттандырылган. Немец өнүгүү банкынын демилгеси менен "Веста" ЖАКтын рентабелдилүүлүгүн аныктоо үчүн финансы-чарбалык ишмердиги жана "Веста-Токмок" ЖЧКдан алган кредитин кайтаруу мүмкүнчүлүгү аудиттик текшерүүгө алынган сот тарабынан аныкталган. Аудитор түзүп, үчүнчү жакка берген отчетто ЖАКтын жабылууга тийиш болгонун мүнөздөгөн айрым көрсөткүчтөр менен тыянактар камтылган. Сот отчетту жалган жана ЖАКтын ишкердик беделин булгаган деп тапкан, ошол эле кезде аудитордук текшерүүнүн отчетун чакыртып алуу же алмаштыруу жөнүндө милдеттерди жоопкерге жүктөө боюнча ЖКнын 18-беренесинин 2-пунктунун талабын аткарган эмес. Ошондой эле жалган маалыматтарды таратканы үчүн кечирим суроо милдетин жоопкерге жүктөө жөнүндө сот чечимине макул болуу мүмкүн эмес, анткени бузулган укукту коргоонун мындай каражаты мыйзамдарда каралган эмес. Чечимдин мыйзамдуулугун апелляциялык жана көзөмөл тартибинде текшерген сот инстанциялары биринчи инстанциядагы сот чечимин өзгөрүүсүз калтырган. "Адамдардын жана уюмдардын абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча Жарандык кодекстин 7-жана 7-1- беренелерин соттор тарабынан колдонуунун айрым маселелери жөнүндө" КР Жогорку сотунун Пленумунун токтомунун 13-пунктуна ылайык (16-июль 1993-жыл) доону канааттандырууда сот өз чечиминин резолюциялык бөлүгүндө маалыматтарды төгүндөө ыкмасын, ал жарыялана турган мөөнөттү көрсөтүүгө милдеттүү. Чечим айтылган талаптарга толук жооп бербегендиктен, бул иш боюнча биринчи инстанциядагы соттун дарегине чечимди жана аны аткаруу тартибин түшүндүрүү жөнүндө суроо-талап түшкөн. Сот чечимин чындап аткаргандыгын күбөлөгөн маалыматтар иш материалдардында жок.

Башка мисал. Жабык акционердик коом өзүнүн ишкердик беделине доо кетирген маалыматтарды төгүндөө жөнүндө ЖЧКга доо менен сотко кайрылган. Сот териштирүүсүнүн жүрүшүндө атаандаш уюмдун ишмердигин чектөө максатында жоопкер рынокто башка фирмага доогердин ишкердик беделин булгаган жалган маалыматты бергени аныкталган. Так айтканда, катта соттордун чечими менен АКнын үчүнчү адамдарга салыктар боюнча карыздары жөнүндө, банк эсептеринин жана мүлкүнүн камакка алынышы жөнүндө, ошондой эле бизнес жагынан ишенимсиз өнөк катары мүнөздөгөн аракеттери жазылган. Катта баяндалган маалыматтар чындыкка төп келбесин, доогердин ишкердик беделин булгабасын сот тааныган жана ЖКнын 18-беренесинин 2-пунктуна ылайык жоопкерди мурда тараткан маалыматты төгүндөгөн жаңы кат жөнөтүүгө милдеттендирген.

Каралаган маалыматтарды төгүндөө алар таратылган ыкма менен ишке ашырылаары ЖКнын 18-беренесинин маанисинен чыгат. Бул категориядагы иштерди изилдөө соттор негизинен ушул позицияны карманаарын көрсөттү. Маселен, төгүндөө ошол эле ЖМКга жарыяланаарын, ошол эле арип менен терилип, төгүндөөгө жаткан кабар жарыяланган бетке жайгаштырылаарын сот белгилейт. Эгер төгүндөө радио же телеканал аркылуу берилсе, анда ал төгүндөөгө жата турган кабар чыккан программада, ошол убакта берилүүгө тийиш. Эгер эмгек китепчесинде чындыкка дал келбеген жазуу болсо, анда жаңысы берилет.

ЖКнын 18-беренесинин 6-пунктунда жарандын же юридикалык жактын абийирин, ар-намысын жана ишкердик беделин коргоонун дагы бир атайын ыкмасы камтылган, бул – каралаган маалыматтарды тараткан адамды тактоо мүмкүн болбой калганда таратылган маалыматтарды чындыкка дал келбейт деп таануу. Коргонуунун бул ыкмасы таратуучу жок болгондо (жарандын каза болушу же юридикалык жактын жоюлушу) да колдонулушу мүмкүн. Мындай талаптарды кароо тартиби ЖПКда белгиленбегенин эске алганда, кыязы, алар юридикалык мааниси бар фактыларды тактоо сыяктуу эле өзгөчө өндүрүш тартибинде каралууга тийиш (ЖПКнын 29, 30-беренелери). ЖМКларда авторун көргөзбөй туруп, маалыматтарды жарыялаган кезде бул ЖМКнын атынан чыккан орган таратуучу жана жоопкер тарап катары саналып калат.

Изилденген иштер арасында көп жагынан абийирди жана ар-намысты коргоо иштерине окшоштор да кезигет, аларды өз ара ажыратуу зарыл, анткени аларда жаран же юридикалык жак тууралуу чындыкка дал келген же аларды каралабаган маалыматтар таратылып, бирок алардын мүлктүк эмес жана башка материалдык эмес жыргалчылыктары бузулганы көрүнөт. Мисалы: жеке жашоосуна, жеке жана үй-бүлөлүк сырына, коммерциялык купуясына кол тийбестик укугу. Бул укуктар бузулганда маалыматтарды тараткандыгы үчүн ЖКнын 18-беренесинде каралгандан башка негиздер боюнча жоопкерчилик жүктөлөт.

ЖКнын 19, 20, 21-беренелери менен корголгон маалыматтардын жана укуктардын кол тийбестиги бузулган учурда моралдык зыян орду, таратуучу себепкер болгон чыгымдар орду толтурулушу мүмкүн (ЖКнын 14, 16-беренелери).

Ш. аттуу жаран анын мурдагы иштеген жеринин администрациясы менен талаштуу укуктук мамилеси боюнча ички иштер бөлүмүнүн кызматкери иш материалдарына тиркеген республикалык психикалык саламаттык борборунун аны дарылагандыгы жөнүндө справка абийирин жана ар-намысын булгайт деп эсептеп, справканы артка алып жана моралдык зыян ордун толтурууга жоопкерди милдеттендирүүнү соттон өтүнгөн. Сот бул доо арызды кабыл алуудан баш тарткан. Жогорку соттун жарандык иштер боюнча соттук коллегиясы биринчи жана апелляциялык инстанциядагы соттордун аныктамаларын жокко чыгарган жана ЖКнын 16, 20, 50-беренелерине ылайык, оору ар бир жарандын жеке купуясына болуп эсептелээрин токтомодо көрсөткөн. Мындай жаран ЖПКнын 4-беренеси боюнча моралдык зыян ордун толтуруу доосу менен сотко кайрылууга укуктуу.

“Адамдардын жана уюмдардын абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча Жарандык кодексин 7- жана 7-1- беренелерин соттор тарабынан колдонуунун айрым маселелери жөнүндө” КР Жогорку сотунун Пленумунун токтомунун 3-пунктунун түшүндүрмөсүнө ылайык (16-июль 1993-жыл), жаран же юридикалык жак тарабынан мыйзамдардын же абийир менен ар-намысты кемсинткен моралдык эрежелердин бузулгандыгы жөнүндө ырастоолор камтылып, чындыкка дал келбеген маалыматтар каралоо деп эсептелет.

Бул категориядагы иштерди кароодо соттор бир жагынан абийирди жана ар-намысты коргоого конституциялык укук менен экинчи жагынан сөз эркиндигине укук ортосундагы тиешелүү тең салмакты камсыз кылууга акылуу да, милдеттүү да. Демек, конкреттүү иштер боюнча талаштуу маалыматтар чындыкка төп келээрин; ал маалыматтар абийирге, ар-намыска жана ишкердик беделге доо кетирээрин; бул маалыматтарды таратуу керектигин жана аларды сот аркылуу төгүндөө мүмкүндүгүн аныктоо үчүн текстти изилдөө зарылдыгы жаралат.

Талашка түшкөн текстти баалоону соттор атайын филологиялык билимдерге ээ экспертти (адисти) тартпастан, өз алдынча жүргүзөрүн иликтөө көрсөттү. Мындай тажрыйба дайыма эле туура боло бербейт, анткени ар бир эле судья лексикалык тажрыйбасына жараша айтылган сөз чындыкка дал келээрин, кайсы сөз жана сүйлөм кабыл алынган эрежеге сыйарын же сыйбасын аныктай албайт.

Соттор, маселен, экспертке (адиске) төмөнкүдөй суроолорду коё алышмак:

- Текстте фактылар жана окуялар тууралуу маалыматтар барбы?
- Текстте айтылгандардын тил формалары алардын аныктыгын, чындыкка дал келээрин баалай алабы?
- Текстте тилдеме сөздөр жана сүйлөмдөр, мазактоо өтмө мааниси же мазактоо жышааны бар сөз түзүмдөрү барбы?

Аталган категориядагы иштер боюнча сотторго түшүндүрүүнү талап кылган төмөнкүдөй суроолор пайда болот:

- Иш-аракет, окуя мезгилдин кайсы учуру (азыркы, өткөн, келечек) менен байланышкан;
- Иш-аракет чын эле болгонбу, же болот деген каалообу, же аны ишке ашыруу талап кылынабы;
- Айтылган сөз суроолуубу, баяндообу же баалообу.

Суроолуу сөздөр маалымат алуу максатында болгондуктан, окуяларды жана фактыларды кабарлабайт. Мисалы, жогоруда мисал келтирилген кылмыш иши боюнча адвокат жалаа жабуу жана мазактоо айыбынан коргонуу иретинде анын айтыш учурундагы "Алдамчы деген ким?" деп айткандары суроолуу болгонун билдирген. Бул айтылгандардын чындыкка дал келээр-келбесин баалоого жатпайт.

Баяндоо сөздөрү фактылар жана окуялар тууралуу маалыматтарды камтып, иштердин абалын баяндайт же көрүнүштөрдүн байланыштарын ырастайт, б.а. аларды чын же калп экенин текшерүү мүмкүн.

Баалоо сөздөрү кайсы бир объектинин абсолюттук же салыштырмалуу баалуулугун белгилейт. Аларга аналитикалык сөздөр, максаттар тууралуу ырастоолор, ошондой эле стандарттар, нормалар, идеалдар кирет. Мындай сөздөр баяндоо болуп саналбайт жана алар аныкпы, чындыкка дал келеби деген өңүттөн каралбайт, анткени жеке пикирдин жана көз караштын чагылышы болуп саналат. Кыязы, ошентип, көрүнүп тургандай ж.б. сөздөр баалоо сөздөрүнүн көрсөткүчтөрү болушу мүмкүн.

Абийирди жана ар-намысты коргоо боюнча иштерди соттук кароодо төмөнкү лингвистикалык критерийлерге төп келген сөздөр гана баалоого жатат: баяндооч сөздөрдүн грамматикалык формасына ээ; баяндоо сөздөрү болуп саналат; тилдеме сөздөр жана сүйлөмдөр, мазактоо өтмө мааниси же мазактоо жышааны бар сөз түзүмдөрү камтылган.

Аталган категориядагы иштер боюнча адистин корутундусу талаш туудурган текстке белгилүү критерийлердин негизинде терең жана ар тараптуу талдоо жүргүзүү үчүн зарыл. Мында эксперттин компетенциясы сот чечүүгө акылуу болгон юридикалык маселелерге тарабайт.

А. Шаршенов ЖМКга карата доо менен сотко кайрылган. Газетадагы: "доогер өч алууну талап кылган, полковниктин "вендеттасы", отставкадагы полковник "кан ичкиси" келет, полковник атасынын күчү менен жапа чеккендер айыпкерлерге айланышкан" деген маалыматтарды райондук сот чындыкка төп келбейт, ошондой эле доогердин абийирине,

ар-намысына доо кетирет деп тапкан. ЖМК редакциясына маалыматты төгүндөп жана кечирим суроо милдети тагылган. Моралдык зыяндын орду толтурулган. Апелляциялык инстанциядагы сотто жоопкердин суроо-талабы менен адис катары филология илим доктору тартылып, ал тырмакчага алынган "вендетта" жана "кан ичкиси" келет деген сөздөр бул учурда такмаза, тамаша мүнөзүнө ээ деп тыянактаган. Сот коллегиясы: "ал эми полковник атасынын күчү менен жапа чеккендер айыпкерлерге айланышат" деген сүйлөмдү доогердин аракеттери жөнүндө сын пикир болуп саналат жана автор аны эркин айтууга акылуу деп тааныган. Биринчи инстанциядагы соттун чечими өзгөртүлүп, апелляциялык арыз жарым-жартылай канааттандырылган.

Ушул категориядагы иштер боюнча сот тажрыйбасынан талашка түшкөн тараптар менен аларды териштирген соттор кабылган төмөнкү проблемалар айкын байкалат: фактылар менен ой-пикирлердин ажыратылышы; ЖМКларда коомдук фигураны (депутатты, коомдук, саясий, мамлекеттик ишмерди же чиновникти ж.б.) сындoo чектери; конституциялык укуктардын конкуренциясы: бир жагынан - жарандардын жана юридикалык жактардын абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоого укугу жана экинчи жагынан – сөз эркиндигине, маалымат алууга, берүүгө жана таратууга укук (КР Конституциясынын 16-беренесинин 6- жана 9-пунктары); юридикалык маанилүү жагдайлардын (материалдык укук нормаларына жараша тараптардын укуктары менен милдеттерин аныктоо үчүн мааниси бар) бар же жогун белгилөө максатында тараптар арасында далилдөө түйшүгүн бөлүштүрүү; моралдык зыян өлчөмүн аныктоо (тиешелүү сунуштар менен түшүндүрмөлөрдүн, бул маселе боюнча усулдардын жоктугу); абийирди, ар-намысты жана ишкердик беделди коргоо боюнча укуктук карым-катнаштарды жөнгө сала турган мыйзам нормаларын өзгөртүү жана буга байланыштуу – КР Жогорку сотунун пленумунун 1993-жыл 16-июлда кабыл алган токтомунун айрым жоболорунун КР Жарандык кодексинин (1996 – 98-жж), 16, 18, 1027, 1028-беренелерине, Жарандык-процессуалдык кодексинин (2000-жыл) 60-беренесинин 1-пунктуна шайкеш келбеши.

Сот тажрыйбасына ылайык сөз эркиндиги бирөөнү жамандаган жана чындыкка дал келбеген маалыматтарды таратууга укук бербейт. Жеке турмушунун кол тийбестигине, жеке жана үй-бүлөлүк купуялыкка, өз абийири менен ар-намысын коргоого конституциялык укук бул укукка ээ адамдын кандайдыр бир иш-аракет жасоо зарылдыгысыз эле өкүм сүрөт. Эркин ой жүгүртүүгө, сөзгө жана басма сөзгө, ойлорун жана ынанымдарын тоскоолсуз айтууга, маалыматты эркин жыйнап, сактап жана аны оозеки, кат жүзүндө же башка жол менен таратууга конституциялык укук аны ишке ашыруу боюнча иш-аракеттерди талап кылгандыктан, башка адамдардын да укуктарына кайчы келиши мүмкүн. Демек, бул укуктун ээси адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин ишке ашыруу башка адамдардын укуктары менен эркиндиктерин бузууга тийиш эмес деген башка конституциялык жобону сактоого милдеттүү (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-беренесинин 21-пункту). Саясий, коомдук ишмерлер, мамлекеттик чиновниктер алардын укуктары бузулган учурда ЖМКларга карата башка адамдар пайдаланган коргонуунун мыйзамдуу ыкмаларын колдонушат. Сот адилеттиги кызмат абалына, жеке жана коомдук мүнөздөгү башка шарттарына жана жагдайларына карабастан, баарынын мыйзам алдындагы теңчилиги башталмасына жараша ишке ашырылат (КР Конституциясынын 15-беренеси, Жарандык-процессуалдык кодексинин 7-беренеси).

Бул баяндамада соттор тарабынан каралган конкреттүү иштердин мисалында жогоруда белгиленген проблемалар негизинен чагылдырылды. Сотторго иштиктүү көмөк көрсөтүү максатында сот тажрыйбасына сереп "Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунун бюллетенинде" жарыялоого сунушталат; ал эми сот тажрыйбасын жалпылоодо иштеп

чыгылган сунуштар КР Жогорку сотунун пленуму тарабынан тиешелүү токтом кабыл алыш үчүн берилет.

**Баяндама сот тажрыйбасын жалпылоо
жана сот статистикасынын анализ бөлүмү
тарабынан даярдалды**